

سالم پوهنتون
SALAM UNIVERSITY

سالم

مجله علمی پوهنتون سلام

مجله علمی و تحقیقی شش ماهه

سال نهم، دور دوم، شماره ۶، خزان ۱۴۰۳ هـ ش

در این شماره:

سریزه:

علوم شرعی و عصری؛ انگیزه های تقابل و ضرورت تعامل

سازمان همکاری شانگهای و نقش آن در مهار سیاست های توسعه طلبانه غرب و آمریکا

متاورس؛ ماهیت، چالشها و راهکار های حقوقی

اعتبارسنجی نقش هوش مصنوعی در فرایند صدور فتوا

بریکس و بازتعریف توازن قوا

د کارمندانو پر تولیدي وړتيا د بشري سرچينو په مدیریت کې
د معلوماتي ټکنالوژۍ د یوځایوالي اغېز: د افغانستان د غیر دولتي
مؤسسو یوه څېړنه.

شماره ثبت: (RCTD-PNJR-00+9-21)
ISSN: 3078-9583 (Online)
ISSN: 3078-9575 (Print)

مجله علمی پوهنتون سلام
چهارراهی کل سرخ (بست)،
کوله پشته، کابل - افغانستان

سلام

مجله علمی پوهنتون سلام

مجله علمی و تحقیقی شش ماهه

سال نهم، دور دوم، شماره ۶، خزان ۱۴۰۳ هـ ش

سلام یک مجله علمی و تحکیم شده است که از طرف وزارت تحصیلات عالی افغانستان اعتبار اکادمیک را به دست آورده و به شماره (RCTD-PNJR-00+9-21) ثبت گردیده است. این مجله بحث های علمی را بعد از پروسه تحکیم در علوم اجتماعی به نشر می سپارد و در شش ماه یک بار از طرف پوهنتون سلام کابل به نشر می رسد.

سال نهم دور دوم شماره ۶ خزان ۱۴۰۳ هـ ش

مجله علمیة محكمة مسجلة لدى وزارة التعليم العالي برقم (RCTD-PNJR-00+9-21) تعنى ينشر البحوث العلمية بعد تحكيمها وتصدر كل ستة أشهر من جامعة سلام في العاصمة الأفغانية - كابل العدد: ۱۴۴۶، ۶ هـ. ق..

آدرس:

د مجلی سره مراسلات به د تحریر د مدیر په نوم وی
پوهنتون سلام چهار راهی گل سرخ (بُست)، کلوله پشته
کابل - افغانستان
شماره های تماس:

(۰)۲۰۲۲۳۰۶۶۴

۰۷۷۸ ۱۵۰ ۱۵۰

ایمیل:

salamjournal@salam.edu.af

ویب سایت:

www.salam.edu.af

research.salam.edu.af

سلاّم

مجله علمی پوهنتون سلام

هیئت تحریر

رئیس تحریر

استاد دکتور مصباح الله عبد الباقي
رئیس پوهنتون سلام

مدیر تحریر

استاد دکتور فصیح الله عبد الباقي
استاد پوهنځی شرعیات، پوهنتون سلام

اعضاء هیئت تحریر

- استاد ابوبکر مدقق معاون علمی، پوهنتون سلام
- پوهاند دکتور محمد اسماعیل لیبب بلخی استاد پوهنځی شرعیات، پوهنتون سلام
- استاد نصیر احمد نویدی رئیس مرکز تحقیقات پوهنتون سلام
- پوهندوی دکتور رفیع الله عطاء معاون علمی پوهنتون بین المللی افغان، کابل
- پوهنوال دکتور نجیب الله صالح استاد پوهنځی شرعیات و قانون، پوهنتون ننگرهار
- پوهندوی دکتور عبد الخبیر علیم استاد پوهنځی انجنیري، پوهنتون سلام
- پوهنوال امین الله معتصم استاد پوهنتون پروان
- دکتور عبد الله صادق رئیس پوهنځی اقتصاد، پوهنتون سلام

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

په سلام څېړنيزه مجله کې د څېړنو د نشرولو ضوابط:

- ♦ مجله د نشر لپاره په ملي ژبو سربېره په عربي او انگليسي ژبو څېړنې او علمي بحثونو د نشر لپاره مني، مگر په دې شرط چې په نورو ژبو د ليکل شوو بحثونو لنډيز د ملي ژبو څخه په يوې ژبې، او په ملي ژبو د ليکل شوو بحثونو لنډيز په عربي او انگليسي ژبه د بحث د ليکوال لخوا د بحث تر څنگ مجلې ته وسپارل شي.
- ♦ مجله په کال کې دوه گڼې خپريږي.
- ♦ مجله د بېلابېلو ټولنيزو او علمي ډگرونو پورې اړوند هغه څېړنې خپروي چې په منهجي لحاظ سمې او درستي، په علمي او فکري لحاظ اصالت ولري (د بل چا څخه نه وي اخيستل شوي).
- ♦ سلام مجله يوازې هغه څېړنې خپروي چې مخکې د کتاب په بڼه او يا په کومې مجلې او يا هم د کومې بلې لارې نشر شوي نه وي.
- ♦ د بحث د پاڼو شمېر بايد د ۸ پاڼو (A4 سايز) څخه کم او له ۳۰ پاڼو ډير نه وي، له دغه شمېر څخه د پاڼو د کموالي او ډيروالي په صورت کې به د تحرير د مدير هوکړه اړينه وي.
- ♦ تر هغه چې د بحث ظاهري بڼه سمه او درسته نه وي او لومړني شرطونه يې نه وي پوره کړي د تحکيم لپاره به نه اخيستل کېږي.

د بحث د نشرولو اجراءات:

- ♦ کومه څېړنه او بحث چې په مبدئي لحاظ د نشر وړ وي، ليکوال يې بايد د سافټ کاپي سربېره پرنټ کړې درې نسخې د څېړونو مرکز ته وسپاري.
- ♦ مجله هره څېړنه اړونده متخصصينو ته د تحکيم لپاره (ددې پريکړې لپاره چې بحث په مجله کې د نشر وړ دی او که نه دی) ليري.
- ♦ د بحث په هکله د متخصصينو رايه وروستۍ يا نهايي بلل کېږي.
- ♦ د تحکيم څخه وروسته که بحث د نشر وړ گڼل شوی وي، او څه تعديل او بدلون ته په کې اړتيا ليدل کېږي، نو ليکوال ته به د هغه تعديلاتو د اجراء لپاره بېرته ليرل کېږي.
- ♦ د تصحيح نه وروسته ليکوال بحث د بريښنالیک له لارې او يا هم په سي ډي کې د يوې کاپي سره د څېړنو مرکز ته سپاري، تر څو د نشر لپاره چمتو شي.
- ♦ هغه بحثونه او څېړنې چې په مجله کې د نشر څخه پاتې شي بيرته يې ليکوال ته سپارل د مجلې مسؤليت نه دی.

په دی گڼه کی د لیکوالانو لنډه پیژندنه

- استاد انعام الله رحمانی
عضو کادر علمی پوهنځی شرعیات پوهنتون سلام
Enrahmane1998@gmail.com
- پوهنوال دکتور نجیب الله صالح
استاد پوهنځی شرعیات و پوهنتون ننگرهار
shlih.najib@gmail.com
- استاد محمد حامد مصلح
عضو کادر علمی پوهنځی حقوق و علوم سیاسی پوهنتون سلام
hamedmusleh@gmail.com
- استاد محمد طارق سیار
استاد پوهنځی حقوق و علوم سیاسی پوهنتون سلام
tariq.sayar@gmail.co
- استاد ابوبکر مدقق
عضو کادر علمی پوهنځی حقوق و علوم سیاسی پوهنتون سلام
a.mudaqiq21@gmail.com
- استاد فیض الرحمن نظامی
عضو کادر علمی پوهنځی حقوق و علوم سیاسی پوهنتون سلام
faizurrahmannizami001@gmail.com
- استاد عبدالحی لیان
محصل رشته الفقه المقارن، مقطع دکترا، مجتمع آموزش عالی گلستان، ایران
layaa808090@gmail.com
- استاد فتیح الله احدی
عضو کادر علمی پوهنځی حقوق و علوم سیاسی پوهنتون سلام
feteullah.ahady2020@gmail.com
- استاد محمد اسماعیل عمار
استاد پوهنځی حقوق و علوم سیاسی پوهنتون سلام
ismail6Zamar@gmail.com
- استاد عزت الله زهیر
عضو کادر علمی پوهنځی اقتصاد پوهنتون سلام
gmail.com@Azatutlahaheer28
- دکتور عبدالله صادق
عضو کادر علمی پوهنځی اقتصاد پوهنتون سلام
Abdullah.sadiq88@gmail.com

فهرست

صفحه	عناوین
۱	سریزه:
۵	علوم شرعی و عصری؛ انگیزه های تقابل و ضرورت تعامل
۲۲	سازمان همکاری شانگهای و نقش آن در مهار سیاست های توسعه طلبانه غرب و آمریکا
۳۸	متاورس؛ ماهیت، چالشها و راهکار های حقوقی
۷۴	اعتبارسنجی نقش هوش مصنوعی در فرایند صدور فتوا
۸۹	"بریکس" و بازتعریف توازن قوا
۱۰۸	(خلاصه مقالات انگلیسی به پشتو) د کارمندانو پر توليدي وړتيا د بشري سرچينو په مدیریت کې د معلوماتي ټکنالوژۍ د یوځایوالي اغېز: د افغانستان د غیر دولتي مؤسسو یوه څېړنه.
۱۰۹	ملخصات البحوث باللغة العربية

ملخصات البحوث باللغة العربية

الصفحة	العناوين
١٠٩	العلوم الشرعية والعلوم العصرية: بواعث التنافر وضرورة التفاعل
١٠٩	منظمة شنغهاي للتعاون ودورها في كبح جماح السياسات التوسعية للغرب والولايات المتحدة
١١٠	الميتافيرس: ماهيته، تحدياته، والحلول القانونية المقترحة
١١١	تقويم مدى مشروعية ودقة توظيف الذكاء الاصطناعي في عملية إصدار الفتوى
١١١	منظمة البريكس وإعادة تشكيل توازن القوى في النظام الدولي
١١٢	أثر دمج تكنولوجيا المعلومات في إدارة الموارد البشرية على إنتاجية الموظفين: دراسة تطبيقية على المنظمات غير الحكومية في أفغانستان

د رئيس تحرير په قلم

د سلام پوهنتون د علمي مجلې دا گڼه په داسې حال کې نشر ته سپارل کېږي چې د الله په فضل او کرم سره په پوهنتون کې تعليمي، تحقيقي او نورې ټولې چارې ډېرې په ښه توگه پر مخ روانې دي، غواړم دلته يوه دوو لنډو مسئلو ته د درنو لوستونکو توجه را وگرځوم:

د سلام علمي مجلې لاس ته راوړنه

د تحقيق په ميدان کې اوسنۍ نړۍ دې ته زيات اهميت ورکوي چې يوه مجله د علمي مجلاتو په کومو فهرستونو کې قرار لري، او په کومه کچه د نړيوال اعتبار څخه برخمنه ده، په دې لړ کې تر ټولو مهم او بنسټيز گام دا دی چې يوه مجله د نړيوال ثبت معياري شمېره لري که نه چې هغه ته (International Standard Serial Number) ويل کېږي او مختصر يې (ISSN) دی.

د سلام پوهنتون د علمي مجلې تير علمي فعاليت ته په کتلو د نړيوال معياري شمېرې صادرونکې ادارې څخه د سلام پوهنتون علمي مجلې د ثبت نړيواله معياري شمېره تر لاسه کړه، چې دواړو برخو ته شامله ده، هم به په انلاين بڼه نشرېدونکې مجله له دې اعتبار څخه برخمنه وي او هم به په کاغذي بڼه نشرېدونکې مجله دا اعتبار د ځان سره ولري، په کاغذي بڼه د نشرېدونکې مجلې نړيواله معياري شمېره په لاندې ډول ده: (ISSN: 3078-9575) او په الکترونيکي بڼه د نشرېدونکې مجلې نړيواله معياري شمېره په دې توگه ده: (ISSN: 3078-9583). زه د دې لاس ته راوړنې مبارکي د تحقيقاتو معاونيت او د مجلې ادارې ته وایم، او د الله تعالی نه دعا کوم چې همېش داسې لاس ته راوړنې ولري.

د دې شمېرې د تر لاسه کولو معنی دا ده چې له دې مخکې په سلام علمي مجله کې نشر ته سپارل کېدونکې مقالې به د ملي اعتبار څخه برخمنې وې، اوس به په دې مجله کې نشر شوی مقالې د بين المللی اعتبار څخه هم برخمنې وي، دا يو فرصت دی چې زمو د هېواد درانه ليکوالان، استاذان او محققين له دې فرصت څخه اعظمي استفاده وکړي، د سلام علمي مجلې پانې د درنو استاذانو او محققينو ليکنو او مقالو ته خلاصې دي.

د کډوالو په اړه ملي کانفرانس

د لوړو زده کړو د محترم وزارت د محترم وزير صاحب تر سرپرستۍ لاندې د تأليف او ترجمې محترم رياست د هېواد په پوهنتونونو کې د علمي کانفرانسونو يوه لړۍ پيل کړې ده، چې موخه يې دا ده چې له دې لارې د هېواد د ستونزو او مسئلو په اړه د هېواد د علماو، ليکوالانو، محققينو او استاذانو نظر واخيستل شي او د هېواد په پرمختگ او د ستونزو د حل په لار کې ترې استفاده وشي.

په دې لړ کې د سلام پوهنتون ادارې هم هوډ کړی چې د هېواد او ملت د يوې ډېرې سترې او حساسې ستونزې په اړه يو ملي کانفرانس جوړ کړي، دا ستونزه د افغانستان څخه د کډوالۍ ستونزه ده، چې په دې وروستيو کلونو کې يې ډېر د تشویش وړ حالت غوره کړی، ځکه چې دا لړۍ په چټکۍ سره روانه ده، او زموږ د هېواد ډېر علمي کدرونه له هېواد څخه کډوال کېږي، په دې ملي کانفرانس کې به ليکوالان، محققين او استاذان د دې قضیې په بېلابېلو اړخونو څېړنيزې مقالې

وړاندې کوي، د کانفرانس عمومي عنوان دی «بهرنيو هیوادونو ته د افغانانو مهاجرتونه: عوامل، پایلې او حل لارې» په دې اړه د کانفرانس تفصیلي محورونه د استاذانو، لیکوالانو او محققینو سره شریک شوي دي، او نورې ټولې امدادګۍ ورته نیول کېږي، ډېر ژر به ان شاء الله د دې ملي کانفرانس د جوړېدو شاهدان یو، دعا مو دا ده چې دا او دا ډول نور کانفرانسونه زموږ د هېواد د ستونزو په هوارولو کې اغېزمن واقع شي، او د هېواد په پرمختګ کې مؤثر رول ولوبوي.

د غزې ناوړین او زموږ مسؤولیت

نږدې دوه کاله کېدونکي دي چې په فلسطین کې د غزې ترانګه د صهیوني رژیم د ظالمانه برید لاندې ده، د ټولې نړۍ په مخ کې داسې ظلمونه وکړل چې بشریت یې په نږدې تاریخ کې مثال نه لري، شا او خوا اويا کاله مخکې غربي مستعمرینو د نړۍ د بېلابېلو هېوادونو څخه یهودان را ټول کړل او د اسلامي نړۍ په زړه کې یې د سرطان د دانې په توګه صهیونیستي رژیم وکاره، له هماغې ورځې راهیسې ورسره ټوله سیمه نا آرامه ده، ټوله اسلامي نړۍ ګواښي.

د دې صهیونیستي رژیم بنسټیزه موخه دا ده چې د مسلمانانو لومړۍ قبله بیت المقدس وران کړي او پرځای یې هغه مقدس هیکل بیا تعمیر کړي چې یهودان ورته د قبلې په سترګه ګوري او د هیکل سلیماني په نوم یې یادوي، ځکه چې دوی ادعا کوي چې دا هیکل حضرت سلیمان علیه السلام تعمیر کړی وه، د یهودانو په تاریخ کې دا ثابت ده چې دا هیکل څو ځله له منځه تللی او هیڅ وجود نه لري، خو دوی بیا هم د مسلمانانو لومړنۍ قبله له منځه وړل غواړي، د فلسطین مسلمانان د نورې نړۍ د مسلمانانو په نیابت د دې قبلې څخه دفاع کوي، ځکه د بیت المقدس څخه د ټول اسلامي امت وجیبه ده، سره له دې چې دوی په دې جنګ کې د ټول اسلامي امت نیابت کوي خو بیا هم اسلامي نړۍ په هغه توګه چې پکار ده له دوی څخه نه دفاع کوي او نه ورته د اړتیا وړ وسله او توکي برابروي، او یو شمېر خو په ډېرې سپین سترګۍ د دې ادعا کوي چې دا د فلسطینیانو مسئله ده موږ ته یې څه؟

اوس سوال دا را ولاړېږي چې د یو مسلمان او مجاهد ملت په توګه د افغانستان د ملت مسؤولیت په دې اړه څه دی؟ موږ څنګه کولی شو چې د اسلامي امت د دې مرکزي مسئلې په اړه خپل دیني مسؤولیت تر سره کړو؟ که چېرته مو د اسلامي مقدساتو په وړاندې خپل مسؤولیت درک نه کړ او سرته مو و نه رسوه نو ایا موږ به د ملت په توګه د الله په دربار کې ګرم نه یو؟ په دې پوښتنو باندې فکر ته اړتیا ده.

د دې ګڼې مضامین

د سلام د علمي مجلې د تېرو ګڼو په څېر په دې شپاړسمه ګڼه کې هم متنوع مضامین شامل دي، چې سیاسي، ټولنیزې، حقوقي، اداري او داسې نورې چارې احتوا کوي، دا مقالې په لنډه توګه په لاندې ډول دي:

لومړې مقاله چې د سلام پوهنتون کابل د شرعیاتو پوهنځي استاذ محترم استاذ انعام الله رحمانی او پوهنوال دکتور نجیب الله صالح د ننگرهار د پوهنتون د شرعیاتو د پوهنځي استاد په ګډه لیکلۍ، عنوان یې دی: «علوم شرعی و عصری؛ انګیزه های تقابل و ضرورت تعامل» په دې مقاله کې یې یوه مهمه موضوع څېړلې ده، او هغه دا چې د عصري طبیعي علومو د حاملینو او

دینی علومو د حاملینو ترمنځ چې د تقابل کوم حالت زموږ په ټولنه کې شتون لري، دا د استعمار پیداوار دی، له دې امله دې تقابل ته د پای ټکې اېښودل پکار دي.

دویمه مقاله چې د علومو اکاډمۍ محقق او د سلام پوهنتون کابل د حقوقو د پوهنځي استاد محترم محمد حامد مصلح په قلم د «سازمان همکاری شانگهای و نقش آن در مهار سیاست های توسعه طلبانه غرب و آمریکا» تر عنوان لاندې لیکل شوی ده یوه ډېره مهمه موضوع یې تر څېړنې لاندې نیولی ده، نړۍ دې ته اړتیا لري د امریکا په مشرۍ د یوې قطبي نړۍ ظلمونو څخه ځان وژغوري، څو قطبي نړۍ ته لاره هواره کړي او په نړۍ باندې د امریکا تسلط را کم کړي، ددې لپاره دا اړینه ده چې د سیمې او نړۍ په کچه داسې سازمانونه رامنځته شي چې مقتدر هېوادونه یې غړیتوب ولري، تر څو وکولی شي د سیمې او نړۍ په کچه د قوو توازن رامنځته کړي او وه یې ساتي.

درېمه مقاله چې د «متاورس؛ ماهیت، چالشها و راهکار های حقوقی» تر عنوان لاندې د حقوقو او سیاسي علومو پوهنځي دوو تنو استاذانو هر یو محترم استاذ ابوبکر مدقق او محترم استاذ نظامي څخه له لورې لیکل شوی، یوه ډېره مهمه او نوې مسئله څېړي، هغه خیالي دنیا چې د میتاورس په نوم یادېږي د دې حقیقت څه دی، په دې اړه قانوني تشه څومره ده، او دا تشه باید څرنگه ډکه کړی شي، د دې ترڅنگ یې د اسلامي فقه نقطه نظر هم د مقالې په یوه برخه کې وړاندې کړی دی.

څلورمه مقاله د محترم دکتور عبد الحی لیان ده چې د «اعتبارسنجی نقش هوش مصنوعی در فرایند صدور فتوا» تر عنوان لاندې یې لیکلې ده، په دې مقاله کې هم یوه داسې موضوع څېړل شوی چې که په اړه یې درست دریځ غوره نه شي نو ستونزې رامنځته کوي، او هغه د مصنوعي زیرکتیا له لارې د فتوا صادرول دي، چې لیکوال دې نتیجې ته رسېدلی چې مصنوعي زیرکتیا خو د مفتي په توګه رول نه شي درلودی خو معلوماتو ته د لاس رسي او د معلوماتو د تنظیم په برخه کې د مفتي لپاره ښه همکار کېدلی شي.

پنځمه مقاله چې د سلام پوهنتون د حقوقو او سیاسي علومو استاد محترم فتیح الله احدي د «بریکس و بازتعریف توازن قوا» تر عنوان لاندې لیکلی ده، په نړیوال سیاست باندې د دې سیمه ایزې ادارې بریکس د اغېزو په اړه څېړنه کوي، او را په ګوته کوي چې دا او داسې ادارې که خپل داخلي ستونزې حل کړي نو په نړیواله کچه د قواو توازن بېرته اعاده کولی شي.

شپږمه مقاله چې د انګلیسي په برخه کې یواځینۍ مقاله ده د محترم عزت الله زهیر او دکتور

عبد الله صادق له پلوه د **"The Impact of IT Integration in Human Resource**

(Management on) Employee Productivity: A Study of Afghanistan's NGOs" د

کارمندانو پر تولیدي وړتیا د بشري سرچینو په مدیریت کې د معلوماتي ټکنالوژۍ د یوځایوالي اغېز:

د افغانستان د غیر دولتي مؤسسو یوه څېړنه) تر عنوان لاندې لیکل شوی، یوې اداري قضیې ته

یې په کې پاملرنه کړې ده، او هغه دا چې په غیر دولتي مؤسساتو کې چې کله د بشري سرچینو

سره ټکنالوژي ګډه شي، او دا اداري کارمندان له دې ټکنالوژۍ څخه استفاده وکړي نو د دوی په

لاسته راوړنو څه اغېز پرېږدي، څېړنه دې پایلې ته رسېدلې چې د دې پایلې ډېرې مثبتې دي.

موږ چې د سلام د علمي مجلې د صفحاتو له لارې د څېړنو او مقالاتو دا متنوعه مجموعه د درنو لوستونکو د لوستلو لپاره وړاندې کوو، هیله مو دا ده چې له دې څخه ګټه پورته کړی شي، څه مقالې داسې دي چې د هېواد په کچه ترې د سیاستونو په ترسیم کې ګټه پورته کېدلی شي، همدا راز د سیمې او نړۍ په کچه زموږ د سیاسي لومړیتوبونو په ټاکلو کې مرسته کولی شي چې له دې څخه باید همدا ډول ګټه پورته کړی شي، یو شمېر څېړنې هغه دي چې زموږ یو لړ ټولنیز مشکلات او ستونزې په ګوته کوي چې وروسته پرې بیا زیاتې نورې ستونزې ولارې دي، د دې څېړنو څخه دومره ګټه باید پورته کړی شي چې دا ډول مسئلې او ستونزې باید د بحث او څېړنې محور وګرځي، همدا راز څه نوې او معاصرې تحصیسي مسئلې دي چې باید د څېړونکو نظر را جلب کړي.

د دې ترڅنګ مو هېله دا هم ده چې د هېواد پوهه قشر او په ځانګړې توګه محققین او استاذان د علمي نقد له لارې د علمي فضا په رامنځته کولو کې خپله ونډه ولري، د دې کار لپاره او د علمي نقدونو لپاره او د علمي څېړنو لپاره همېشه د سلام علمي مجلې صفحات د محترمو لیکوالانو په خدمت کې دي.

و سبحانک اللهم وبحمدک نشهد أن لا إله إلا أنت نستغفرک ونتوب إلیک.

علوم شرعی و عصری؛ انگیزه های تقابل و ضرورت تعامل

استاد انعام الله رحمانی^۱
پوهنوال دكتور نجيب الله صالح^۲

چکیده

نوشته‌ی حاضر به بررسی تقابل میان علوم شرعی و علوم عصری در جوامع اسلامی معاصر می‌پردازد. این کم‌مهری نه تنها ریشه در تاریخ و دوران استعمار دارد؛ بلکه پیامدهایی در ابعاد مختلف تمدنی و فکری به همراه داشته است. در این تحقیق، با استفاده از روش تحلیلی-تاریخی و مطالعه‌ی تطبیقی، سعی شده است به این سوال پاسخ داده شود که چرا و چگونه علوم در جهان اسلام از دروازه‌ی مخاصمت داخل شده‌اند و چه راه‌کارهایی برای ایجاد تعامل میان این علوم وجود دارد. داده‌ها از طریق تحلیل مفهومی و مقایسه‌ای بررسی شده و منابعی که مطالعه شده‌اند، شامل متون کلاسیک و دیدگاه‌های معاصر پاره‌ای از علمای مسلمان است.

نتایج پژوهش نشان می‌دهد که در دوران شکوفایی تمدن اسلامی، هیچ‌گونه تقابل یا گسستی میان علوم شرعی و طبیعی وجود نداشت و علم به‌عنوان مقوله‌ای توحیدی و یکپارچه در بستر معرفت اسلامی در نظر گرفته می‌شد. این انسجام معرفتی از طریق نهادهایی مانند مدارس نظامیه، بیت‌الحکمه، رصدخانه‌ها و.. تقویت می‌شد. اما با ورود مدل‌های سکولار غربی در دوران استعمار، ساختار معرفتی مسلمانان دچار انشعاب شد. نتیجه‌گیری پژوهش این است که برای احیای تمدن اسلامی، باید ارتباط عقلانی، معرفتی و نهادی میان علوم شرعی و علوم عصری بازسازی شود. پیشنهاد پژوهش این است که به سوی یک نظام آموزشی هماهنگ حرکت کرده و فلسفه‌ی علم از منظر اسلامی بازتعریف گردد، همچنین باید گفت‌وگوی میان‌علمی در راستای مقاصد شریعت و سنت علمی تمدن اسلامی تقویت شود.

کلیدواژه‌ها: علوم شرعی و عصری، استعمار اروپا، مدرسه و مکتب، تعامل علوم.

^۱ . استاد پوهنخی شرعیات پوهنتون سلام، ۰۷۰۳۱۱۷۷۹۸، enrahmani1998@gmail.com

^۲ استاد پوهنخی شرعیات پوهنتون ننگره‌ار، shlih.najib@gmail.com

مقدمه

الحمد لله، والصلاة والسلام على رسول الله، وعلى آله وأصحابه ومن اتبع هداه، اما بعد!

در دنیای اسلام، از گذشته‌های دور، علوم شرعی و عصری به‌طور هماهنگ و مکمل یکدیگر در خدمت پیشرفت علمی و اجتماعی قرار داشتند. اما در یکی دو قرن اخیر، با وقوع تحولات گوناگون، از جمله استعمار و تغییرات در ساختار نهادهای آموزشی، این دو حوزه از هم جدا شده‌اند و گاهی در تقابل با یکدیگر قرار گرفته‌اند. این تقابل باعث شده است که در جوامع اسلامی، شکاف‌هایی در فهم و استفاده از علم و تکنولوژی پدید آید. از سوی دیگر، تفکرات افراطی و سیاست‌های نهادهای علمی و آموزشی نیز بر این تقابل دامن زده است. این مقاله به تحلیل عوامل این تقابل و پیامدهای ناگوار آن بر جامعه‌ی اسلامی و در نهایت ضرورت بازگشت به وحدت علمی می‌پردازد. هدف این است که نشان داده شود چگونه ایجاد هماهنگی و تعامل میان علوم شرعی و عصری می‌تواند به پیشرفت علمی و اجتماعی جهان اسلام کمک کند و از مشکلات موجود بکاهد.

بیان مسأله

در گذشته، علوم شرعی و عصری در تمدن اسلامی به‌عنوان دو رکن اساسی دانش، در کنار یکدیگر توسعه یافته و مکمل یکدیگر بوده‌اند. اما در دوره‌های اخیر، به دلایل گوناگون از جمله استعمار، تغییرات در نظام‌های آموزشی و نگرش‌های نادرست نسبت به ماهیت علم، این دو حوزه از یکدیگر جدا شده‌اند. این جدایی باعث ایجاد تحدیّات متعدد در جوامع اسلامی شده، به‌گونه‌ای که علوم شرعی از مسائل روز و نیازهای اجتماعی فاصله گرفته و علوم عصری نیز از مبانی اخلاقی و الهی جدا افتاده است. از این‌رو، ضروری است که این جدایی ریشه‌یابی شده و راهکارهای بازگشت به وحدت علمی بررسی گردد تا جوامع اسلامی بتوانند با استفاده از ظرفیت‌های هر دو حوزه، به پیشرفت و توسعه‌ی متوازن دست یابند.

پیشینه‌ی تحقیق

مسئله‌ی ارتباط و تعامل میان علوم شرعی و علوم عصری، از دیرباز مورد توجه اندیشمندان مسلمان بوده است. اندیشمندانی چون عبد الرحمن ابن‌خلدون، امام ابو حامد غزالی، و فخرالدین رازی در آثار خود به نحوی به این موضوع پرداخته‌اند. در دوران معاصر نیز مرحوم استاد ابو الحسن ندوی - رحمه‌الله - در کتاب «الصراع بين الفكرة الإسلامية والفكرة الغربية في الأقطار الإسلامية» به بررسی سه اتّجاه مختلف در مواجهه با دستاوردهای تمدن غرب پرداخته است. افزون بر این، پژوهش‌های گوناگونی در زمینه‌ی تاریخ جدایی این دو حوزه در دوران استعمار و تأثیر آن بر نظام‌های آموزشی مسلمانان صورت گرفته است. از جمله می‌توان به کتاب دکتر مصباح‌الله عبدالباقي با عنوان «المدارس الدينية الباكستانية: معاهد علمية أم أوكار الإرهاب؟» اشاره کرد. با این حال، هیچ‌یک از نوشته‌های یادشده به‌گونه‌ای ژرف و کافی به بررسی پیامدهای ناگوار این گسست نپرداخته‌اند. از همین‌رو، نیاز به پژوهشی جامع که با نگاهی تاریخی به ریشه‌های این تقابل و آثار زیان‌بار آن بپردازد و در کنار آن، راهکارهایی عملی برای احیای پیوند میان این دو قلمرو معرفتی ارائه دهد، همچنان احساس می‌شود.

اهداف تحقیق

۱. شناسایی عوامل تاریخی، فکری و سیاسی مؤثر بر تقابل میان علوم شرعی و عصری؛
۲. تحلیل پیامدهای این تقابل بر وضعیت علمی، فرهنگی و اجتماعی جوامع اسلامی؛
۳. ارائه راهکارهای عملی برای احیای تعامل میان علوم شرعی و عصری.

روش تحقیق

این تحقیق از روش توصیفی-تحلیلی استفاده می‌کند. در مرحله نخست، با بهره‌گیری از منابع تاریخی و پژوهش‌های علمی، روند تفکیک علوم شرعی و عصری مورد بررسی قرار می‌گیرد. سپس با تحلیل داده‌های تاریخی و اجتماعی، تأثیرات این جدایی بر جوامع اسلامی تحلیل می‌شود. در نهایت، با استفاده از مطالعات تطبیقی و بررسی دیدگاه‌های اندیشمندان مسلمان، پیشنهادهایی برای ایجاد تعامل مجدد میان این دو حوزه علمی ارائه می‌شود.

سوالات تحقیق

۱. چه عواملی موجب تقابل میان علوم شرعی و عصری در جوامع اسلامی شده است؟
۲. این تقابل چه تأثیراتی بر نظام‌های آموزشی و فرهنگی جوامع اسلامی داشته است؟
۳. آیا در تاریخ اسلام نمونه‌هایی از تعامل سازنده میان این دو حوزه وجود داشته است؟
۴. چگونه می‌توان بار دیگر ارتباط میان علوم شرعی و عصری را احیا کرد؟

تاریخچه‌ای از وحدت علمی در تمدن اسلامی

تمدن اسلامی از همان آغاز، با دیدگاهی جامع و فراگیر به علم و دانش پرداخته است. در این تمدن، هیچ‌گونه مرزبندی میان علوم شرعی و عصری وجود نداشت و این دو شاخه‌ی علمی در یک بستر مشترک رشد می‌کردند. این نگاه جامع باعث شد که مسلمانان در طی قرون متمادی، به پیشرفت‌های علمی گسترده‌ای در عرصه‌های مختلف دست یابند.

نقش مساجد و مدارس در تدریس هم‌زمان علوم شرعی و عصری

مساجد و مدارس در تمدن اسلامی نه تنها مکان‌های عبادت و آموزش مسائل فقهی بودند، بلکه به عنوان مراکز علمی فعال در تدریس علوم مختلف نیز شناخته می‌شدند. در این نهادها، علوم شرعی و عصری به‌طور هم‌زمان و در تعامل با یکدیگر تدریس می‌شدند و بسیاری از دانشمندان بزرگ مسلمان در این محیط‌ها پرورش یافته‌اند. علاوه بر علوم شرعی، در این مدارس به تدریس علم ریاضیات، فلسفه، طب، و فیزیک نیز پرداخته می‌شد، و این تنوع علمی موجب شکل‌گیری یک فضای پویا و نوآورانه می‌شد که در آن شعور و ماده در کنار هم و به‌طور هماهنگ پیش می‌رفتند. شخصیت‌های بزرگی چون ابو ریحان بیرونی، ابو علی ابن سینا، ابن رشد اندلسی، ابو حامد غزالی و صدها فرهیخته‌ی دیگر، در همین نهادها پرورش یافته‌اند.^۱

در روزگار عباسی‌ها، هارون الرشید دستور تأسیس بیت‌الحکمه را داد. این مرکز علمی علاوه بر کتابخانه‌ای با بیش از ۳۰۰ هزار کتاب، پایگاهی برای ترجمه، تألیف و تدریس نیز محسوب

۱- حتی شیخ‌الرئیس ابن سینا - که از اطباء بزرگ، فیلسوفان نامدار و موسیقی‌دانان برجسته به شمار آمده‌است، دانش‌آموخته‌ی فقه نیز بود. ن. ک. الذهبی: شمس الدین أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان، سیر أعلام النبلاء، المحقق: مجموعة من المحققين بإشراف الشيخ شعيب الأرنؤوط، الناشر: مؤسسة الرسالة، الطبعة: الثالثة، ۱۴۰۵ هـ / ۱۹۸۵ م، ۱۷ / ۵۳۱-۵۳۷.

می‌شد. او دانشمندان و مترجمان برجسته را گرد هم آورد و مبالغ هنگفتی را برای حمایت از این مرکز علمی اختصاص داد. پس از هارون، فرزندش مأمون این مسیر را ادامه داد و دوران او اوج شکوفایی علمی و تمدنی بود. آورده‌اند که مأمون به مترجمان، هم‌وزن کتاب‌های‌شان طلا می‌داد که موجب رونق ترجمه از تمدن‌های یونانی، فارسی و هندی شد.^۱ ابوجعفر منصور نخستین خلیفه‌ای بود که ترجمه‌ی آثار علمی از زبان‌های یونانی، فارسی و هندی به عربی را آغاز کرده و با این اقدام، مسیر نهضت علمی را بنیان نهاد.^۲

مرحوم استاد خضر احمد عطا الله مراحل ورود به بیت‌الحکمه را به دو بخش تقسیم می‌کند. در مرحله‌ی اول، متعلمان نزد معلّمان محلّه‌ی خویش، نوشتن را می‌آموختند و قرآن را حفظ می‌کردند و قواعد زبان عربی و حساب را فرا می‌گرفتند. سپس به آموزش علوم فقه و تاریخ و ادبیات عربی می‌پرداختند. در مرحله‌ی دوم، در بیت‌الحکمه علوم عقلی و نقلی را از طریق محاضرات و مناظرات می‌آموختند. علوم فلسفه، طب، ریاضیات، نجوم، علوم طبیعی و موسیقی در این مرکز تدریس می‌شد. فارغان، پس از تکمیل تحصیل، اجازه‌نامه‌ی علمی دریافت می‌کردند و ممتازان، اجازه‌ی تدریس نیز می‌یافتند. لباس مخصوص آنان عمامه‌ی سیاه و طیّلسان [جامه‌ی فراخ کلاه‌دار] بود که نشانه‌ی جایگاه علمی‌شان به شمار می‌رفت.^۳

در کنار بیت‌الحکمه، نظامیه‌ی بغداد به عنوان یک دانشگاه بزرگ اسلامی شناخته می‌شد که در آن استادان برجسته‌ای در زمینه‌های مختلف علوم تدریس می‌کردند. خواجه نظام الملک طوسی - وزیر دانشمند آلپ‌ارسلان و ملک‌شاه سلجوقی- این مدرسه و امثال آن را در نیشاپور و طوس بنا کرد.^۴ آموزش در آن رایگان بود و شاگردان معاش نیز دریافت می‌کردند. این مدرسه تأثیر زیادی در آموزش اسلامی داشت و امام ابوحماد غزالی از معروف‌ترین استادان آن بود. در ابتدا، دروس مذهبی - بر اساس فقه امام شافعی و کلام اشعری- و ادبیات عرب آموزش داده می‌شد و بعدها علوم دیگر نیز اضافه شد. حتی شیخ مصلح‌الدین سعدی - که از شاخص‌ترین چهره‌های ادبیات فارسی و از برجسته‌ترین نام‌های تاریخ ماست- در این مدرسه آموزش دیده‌است. این نهادها با

۱- الهلوش: عبد الرحمن مظهر، بیت الحکمة المحرك المبكر للعصر الذهبي للحضارة الإسلامية، ۱۰/۱۲/۲۰۲۰، سایت الجزیره.

۲- المسعودی: ابو الحسن علی بن الحسن بن علی، مروج الذهب ومعادن الجوهر، تحقیق: محمد محیی الدین عبد الحمید، الشركة العالمية للكتاب، الطبعة الثانية، ۱۹۹۰ م، ۶۶۹/۲.

۳- عطا الله: خضر أحمد، بیت الحکمة فی عصر العباسیین، الطبعة الأولى: ۱۹۸۹، دار الفكر العربی، القاهرة- مصر، ص: ۱۴۰- ۱۴۱.

۴- ن.ک: سیر أعلام النبلاء، ۹۴/۱۹.

فراهم کردن بسترهای علمی مناسب، نه تنها به ارتقای علم و دانش در دنیای اسلام کمک کردند، بلکه میراث علمی عظیمی را برای نسل‌های بعدی به جا گذاشتند.^۱

تعاملات علمی میان مسلمانان و سایر تمدن‌ها

یکی از ویژگی‌های بارز تمدن اسلامی در طول تاریخ، تعامل علمی و فرهنگی آن با تمدن‌های دیگر مانند تمدن‌های هندی، یونانی، ایرانی، و حتی تمدن‌های اروپایی قرون وسطی است. تعامل علمی میان مسلمانان و سایر تمدن‌ها از همان صدر اسلام و عصر پیامبر اکرم - صلی الله علیه وسلم- آغاز شده بود. نمونه‌ای از این تعامل را می‌توان در مشورت پیامبر خدا با سلمان فارسی - رضی الله عنه- در غزوه‌ی خندق مشاهده کرد. سلمان که با فنون نظامی ایرانی آشنا بود، پیشنهاد کرد که مسلمانان برای دفاع از مدینه، خندقی عمیق حفر کنند، روشی که در جنگ‌های ایران استفاده می‌شد. پیامبر اکرم - صلی الله علیه وسلم- این پیشنهاد را پذیرفتند و مسلمانان بر اساس آن عمل کردند.^۲

همچنین، در زمان خلافت حضرت عمر فاروق رضی الله عنه، نظام دیوان‌داری - که از دولت‌های عجمی الهام گرفته شده بود- در اداره‌ی حکومت اسلامی به کار گرفته شد. حضرت عمر از تجربیات دیگران استفاده کرد و دواوین (دیوان‌خانه‌ها) را برای سامان‌دهی امور مالی و اداری بنیان نهاد.^۳ این امر نشان‌دهنده‌ی تعامل مسلمانان با تمدن‌های دیگر و بهره‌گیری از دانش و تجربه‌ی آنان بود.

در این زمینه، اثر مشهوری که می‌فرمایند: «الحِکْمَةُ ضَالَّةُ الْمُؤْمِنِ، فَحَيْثُ وَجَدَهَا فَهُوَ أَحَقُّ بِهَا»^۴ گواه روشنی بر این است که اسلام مسلمانان را به بهره‌گیری از دانش و حکمت - بدون در نظر گرفتن منشأ آن- ترغیب می‌کند.

این نگرش، راه را برای تعامل علمی و فرهنگی میان مسلمانان و دیگر ملت‌ها باز کرد و موجب شد که تمدن اسلامی به یکی از درخشان‌ترین تمدن‌های علمی جهان تبدیل شود.

۱- برای معلومات بیش‌تر راجع به نظامیه‌ها، نگاه کنید: نفیسی: سعید، **المدارس النظامية في بغداد**، مجلة الدراسات اللبنانية، قسم اللغة الفارسية وآدابها، الدراسات الأدبية في الثقافتين العربية والفارسية وتفاعلهما، بيروت، السنة التاسعة- العددان ۱ و ۲، الربيع والصيف، ۱۹۶۷ م/ ۱۳۴۶ هـ ش، ص: ۶۷-۹۳.

۲- المکی: عبد الملك بن حسين بن عبد الملك العصامي، **سمط النجوم العوالي في أنباء الأوائل والتوالي**، المحقق: عادل أحمد عبد الموجود- علي محمد معوض، الناشر: دار الكتب العلمية - بيروت، الطبعة: الأولى، ۱۴۱۹ هـ - ۱۹۹۸ م، ۱۸۰/۲.

۳- البلاذري: أحمد بن يحيى بن جابر بن داود، **فتوح البلدان**، الناشر: دار ومكتبة الهلال- بيروت، عام النشر: ۱۹۸۸ م، ۴۳۶.

۴- «حکمت، گمشده‌ی مؤمن است؛ هر جا آن را بیابد، او شایسته‌تر به آن است.» نسبت این سخن را به پیامبر اکرم -صلی الله علیه وسلم- امام ترمذی ضعیف دانسته است. اما در این که از سخنان خوب پیشینیان ما بوده است، تردیدی وجود ندارد. عمل پیامبر و خلفای راشدین نیز بر این امر، صحه گذاشته است. ن.ک: الترمذی: محمد بن عیسیٰ أبو عیسیٰ، **سنن الترمذی**، الناشر: دار إحياء التراث العربي - بيروت، تحقيق: أحمد محمد شاكر وآخرون، ۵۱/۵، شماره: ۲۶۸۷. و: ابن ابی شیبة: أبو بكر عبد الله بن محمد بن أبي شيبه العباسي الكوفي، **المصنف في الأحاديث والآثار**، المحقق: كمال يوسف الحوت، الناشر: مكتبة الرشد - الرياض، الطبعة: الأولى، ۱۴۰۹ هـ ق، ۲۴۰/۷، شماره: ۳۵۶۸۱.

این تعاملات نه تنها باعث تبادل دانش و اطلاعات، بلکه موجب رشد و شکوفایی علوم گوناگون در دنیای اسلام شد. مسلمانان به واسطه‌ی ترجمه‌ی آثار علمی از زبان‌های مختلف به عربی، به‌ویژه در قرون ۸ تا ۱۳ میلادی، بسیاری از دستاوردهای علمی دیگر تمدن‌ها را جذب و بومی‌سازی کردند. از سوی دیگر، آثار خیلی از دانشمندان مسلمان در دوره‌های مختلف، به زبان‌های مختلف ترجمه شد و این امر به گسترش علم در دیگر نقاط جهان انجامید. برای مثال، آثار علمی مسلمانان به زبان‌های لاتین ترجمه شد و تأثیر زیادی بر دوران رنسانس در اروپا داشت.^۱ این تعاملات علمی، هم‌زمان با حفظ هویت دینی و فرهنگی اسلامی، به ارتقای علم و توسعه‌ی اندیشه کمک کرد و موجب بروز عصر طلایی علم و فرهنگ در جهان اسلام شد.

عوامل تقابل میان علوم شرعی و عصری

در چند قرن اخیر، شاهد جدایی چشم‌گیر بین علوم شرعی و عصری در بسیاری از کشورهای مسلمان بوده‌ایم. این پدیده نتیجه‌ی بسیاری از عوامل اجتماعی، سیاسی، و فرهنگی است که به‌ویژه از دوران استعمار به بعد، زمینه‌ساز ایجاد تقابل میان این دو حوزه‌ی علمی شد. این جدایی به‌رغم داشتن تبعات منفی، همچنان در بسیاری از جوامع اسلامی به‌عنوان یک چالش اساسی مطرح است که نیازمند بازنگری و بازسازی است.

تأثیر استعمار و نظام آموزش غربی

استعمار اروپایی بر کشورهای اسلامی نه تنها تأثیرات اقتصادی و سیاسی داشت، بلکه در حوزه‌های فرهنگی و علمی نیز تأثیرات زیادی به‌جا گذاشت. استعمارگران با برقراری نظام‌های آموزشی خود در کشورهای مسلمان - به‌ویژه در هند و بلاد ماوراء النهر و سرزمین‌های عربی - بسیاری از ساختارهای آموزشی سنتی را دچار تغییر کردند. نظام‌های آموزشی غربی - که به‌طور عمده بر علوم تجربی و تکنولوژیک تأکید داشتند - به تدریج علوم شرعی را از نهادهای علمی جدا کرده و نهادهایی را به نام‌های مدرسه و حوزه‌ی علمی اساس نهادند. این تحول باعث شد که دانش‌آموزان علوم شرعی و عصری، این دو نهاد را رقیب یکدیگر بدانند.

تغییر در ساختار نهادهای آموزشی در جهان اسلام

یکی از نتایج جدی استعمار و تأثیر آن بر نهادهای آموزشی در جهان اسلام، تغییر در ساختار این نهادها بود. مدارس و دانشگاه‌ها که پیش از این به‌طور هم‌زمان به تدریس علوم شرعی و عصری می‌پرداختند، به‌ویژه در دوران استعمار و پس از آن، به دو بخش مجزا تقسیم شدند. این جدایی به‌طور خاص در سیستم‌های آموزشی رسمی، مانند مدارس دولتی و دانشگاه‌ها، نمود پیدا کرد. به‌جای ترکیب علوم، ابتدا رشته‌های دینی در نهادهای خاص مذهبی محدود شدند و علوم عصری در دانشگاه‌های جدید آموزش داده شدند. این تحولات باعث محدود شدن دسترسی به دانش‌های مختلف برای دانشجویان شد.

۱- ن. ک. ول دیورانت: ویلیام جیمس دیورانت، *قصه الحضارة*، تقدیم: الدكتور محیی الدین صابر، ترجمة: الدكتور زکی نجیب محمود وآخرین، الناشر: دار الجیل، بیروت - لبنان، المنظمة العربية للترجمة والثقافة والعلوم، تونس، عام النشر: ۱۴۰۸ هـ - ۱۹۸۸ م، ۳۸۴/۱۳.

دکتور مصباح الله عبد الباقي در کتاب «المدارس الدينية الباكستانية معاهد علمية أم أوكار الإرهاب» آورده است که کمپنی هند شرقی - که توسط انگلیس ها ساخته شده بود- برای لغو زبان فارسی، از بین بردن نظام آموزشی و دعوت به سوی مسیحیت، آستین بر زده و در راستای انجام این امور، از سه پالیسی استفاده می کرد: تبلیغ بر علیه علمای مسلمان، عدم استخدام فارغان نهادهای تابع سیستم شرقی در ادارات، از بین بردن مصادر تمویل نهادهای شرقی- اسلامی. این در حالی است که قبل از سال ۱۷۹۷ میلادی، مدارس اسلامی شبه قاره، در کنار قاضیان و فقیهان، طبیبان و مهندسان را نیز تقدیم جامعه می کرد. همین «تاج محل» که از بناهای عجیب دنیاست، توسط احمد لاهوری (متوفی ۱۶۴۹ میلادی) ساخته شده است که از فارغان همین مدارس شرقی- اسلامی بود.^۱

انگلیسی ها نه تنها به تضعیف نهادهای علمی سنتی پرداختند، بلکه با تحمیل نظام آموزشی غربی، کوشیدند تا تفکر و فرهنگ اسلامی را از مسیر اصلی خود منحرف کنند. این دگرگونی واکنش های متفاوتی را در میان مسلمانان برانگیخت.

گروهی با دیدگاهی کاملاً منفی، هرگونه ارتباط با علوم غربی را رد کردند و حتی زبان انگلیسی را به عنوان نماد سلطه ی استعمارگران طرد نمودند. این جریان اگرچه از غیرت دینی سرچشمه می گرفت، اما در نهایت منجر به انزوای علمی مسلمانان شد و از توانایی آن ها در بهره گیری از دانش روز کاست.

در مقابل، گروهی دیگر کاملاً مجذوب تمدن غربی شدند و بدون هیچ گونه بررسی انتقادی، آن را به طور مطلق پذیرفتند. سر سید احمد خان از برجسته ترین چهره های این جریان بود که تلاش کرد تا اسلام را بر اساس معیارهای تفکر مدرن غربی تفسیر کند. او با تأسیس مؤسساتی مانند «دانشگاه علیگر»، بر آن بود که نظام آموزشی مسلمانان را کاملاً بر پایه ی علوم جدید غربی بازسازی کند، اما این کار را به قیمت کم رنگ کردن بسیاری از عناصر هویتی و فکری اسلامی انجام داد. این روند در دیگر نقاط جهان اسلام نیز تکرار شد؛ چهره هایی مانند طه حسین در مصر، با رویکردی مشابه، خواستار پذیرش تلخ و شیرین داشته های غربی شد.^۲ چنین نگرشی، گرچه در ظاهر به نام اصلاح و نوسازی مطرح شد، اما در عمل به تضعیف بنیان های معرفتی اسلامی انجامید.

این تفکر، تمدن غربی را فاقد نقص می دید و آن را معیار مطلق پیشرفت می پنداشت، در حالی که تمدن غرب، علاوه بر پیشرفت های علمی، دارای بحران های عمیق فکری، اخلاقی و اجتماعی نیز هست. این گرایش نتوانست میان بهره گیری از علوم جدید و حفظ هویت اسلامی توازن برقرار

۱- برای معلومات بیشتر در این موضوع، مطالعه ی این کتاب لازمی است. اما آن چه در فوق تذکر یافته است، با تلخیص و تصرف اندک، از صفحات ۲۱-۲۴ کتاب مذکور اقتباس شده است. عبد الباقي: مصباح الله، المدارس الدينية الباكستانية معاهد علمية أم أوكار الإرهاب؟

۲- ن. ک: الندوی: أبو الحسن علی الحسنی، الصراع بین الفکر الإسلامية والفکر الغربية فی الأقطار الإسلامية، دار الندوة للتوزيع، لبنان، الطبعة الثانية، ۱۳۸۸ هـ/ ۱۹۶۸ م، ص: ۸۲-۸۷ و ۱۳۵-۱۳۷.

کند، در حالی که تاریخ تمدن اسلامی نشان داده است که مسلمانان در گذشته، هنگام مواجهه با علوم بیگانه، ابتدا آن‌ها را در چارچوب معرفتی خود تحلیل و سپس اصلاح و تکمیل می‌کردند. در مقابل این دو دیدگاه افراطی، رویکردی میانه‌رو شکل گرفت که نه ردّ مطلق علوم جدید را جایز می‌دانست و نه پذیرش کورکورانه‌ی آن را. نمایندگان این تفکر، همچون شاه عبدالعزیز دهلوی و شیخ رشید احمد گنگوهی، بر ضرورت یادگیری علوم جدید تأکید کردند، اما در عین حال، لزوم بررسی انتقادی آن‌ها را نیز مورد توجه قرار دادند. این روش، همان روشی بود که امام غزالی در مواجهه با فلسفه‌ی یونانی به‌کار بست؛ او ابتدا فلسفه را مطالعه کرد، اما سپس به نقد آن پرداخت و در نهایت، بنیان‌های فلسفی ناسازگار با تفکر اسلامی را به چالش کشید. چنین رویکردی نشان می‌دهد که مسلمانان نه تنها باید به دانش‌های روز تسلط پیدا کنند، بلکه باید آن را از فیلتر معیارهای اسلامی عبور دهند تا بتوانند از مزایای آن بهره ببرند، بی‌آنکه در دام تفکرات انحرافی آن گرفتار شوند.^۱

بنابراین، راه صحیح برای تعامل با علوم غربی، نه در انزوا و طرد مطلق آن است، و نه در پذیرش بی‌چون‌وچرا، بلکه در یک برخورد نقادانه و گزینشی است که مسلمانان را قادر می‌سازد تا هم در عرصه‌ی دانش جهانی حضور مؤثر داشته باشند و هم استقلال فکری و فرهنگی خود را حفظ کنند.

تفکرات افراطی؛ جدایی‌طلبان علم شرعی و عصری

در دهه‌های اخیر، برخی از گروه‌های افراطی با تبلیغ تفکراتی که به‌طور آشکار از جدایی میان علم شرعی و عصری دفاع می‌کنند، به این روند دامن زده‌اند. این گروه‌ها با تأکید بر لزوم جدایی این دو حوزه، در واقع بر این باورند که علوم شرعی تنها باید در نهادهای دینی تدریس شوند و هر گونه هم‌پیوستگی یا ارتباط با علوم عصری به نوعی تهدیدی برای اصالت و خلوص دین است. چنین تفکراتی نه تنها مانع گسترش آگاهی و تعامل میان علوم مختلف می‌شود، بلکه می‌تواند به تفرقه و محدود شدن افق‌های علمی در جامعه‌ی اسلامی منجر گردد. این افکار افراطی در واقع از دور شدن از یک رویکرد جامع و هماهنگ میان علوم شرعی و عصری - که در تاریخ اسلام سابقه داشته - جلوگیری می‌کنند و از پیشرفت و نوآوری علمی در جهان اسلام می‌کاهند.

شخصیت معروفی چون مفتی محمد فرید - رحمه الله علیه - فراگرفتن علم نجوم را - به دلیل این‌که غیب‌گویی است - حرام و ممنوع می‌دانست.^۲ در حالی‌که در اسلام بین علم هیئت (نجوم علمی) و کهانیت (پیش‌گویی‌های خرافی) تفاوت وجود دارد و بسیاری از دانشمندان مسلمان، مانند

^۱ - المدارس الدينية الباكستانية معاهد علمية أم أوكار الإرهاب؟ با تصرف و اختصار، ص: ۲۶-۳۰. مرحوم استاد ابو الحسن ندوی - رحمه الله - در کتاب ارزشمند خویش «الصراع بين الفكرة الإسلامية والفكرة الغربية في الأقطار الإسلامية» پیرامون این اتّجاهات ثلاثه، به تفصیل سخن گفته‌است. این کتاب را - چنان‌که در مقدمه‌اش نیز آمده است - می‌توان ادامه‌ی کتاب «ماذا خسر العالم بانحطاط المسلمين» دانست.

^۲ - مفتی محمد فرید، فتاوی فریدیه، از نشرات دار العلوم حقانیه، تخریج و ترتیب: مفتی محمد وهاب منگلوری، مکتبه‌ی رشیدیّه - اکوڑه خٹک، طبع اول، ۲۰۱۱ م/ ۱۴۳۲ هـ، ۲۰۹/۱.

البیرونی و خواجه نصیرالدین طوسی، در علم نجوم پیشرو بودند و خدمات بزرگی به دانش بشری ارائه دادند. قرآن کریم نیز بر اهمیت تفکر در آسمان‌ها و ستارگان تأکید کرده است. از این رو، ردّ کامل علم نجوم، بدون تمایز میان دانش تجربی و خرافات، منجر به محرومیت مسلمانان از علمی می‌شود که برای تقویم، دریاوردی، و حتی کشاورزی ضروری‌اند. این نوع دیدگاه‌های سخت‌گیرانه، اگر بدون تحلیل دقیق ارائه شوند، می‌توانند باعث انزوای علمی و فرهنگی مسلمانان شوند.

یکی از دلایلی که برخی علما، از جمله مفتی محمد فرید - رحمه‌الله - برای مخالفت با آموزش زبان انگلیسی و علوم جدید ذکر می‌کنند، این است که فضای مکاتب عصری را آلوده و نامناسب می‌دانند و معتقدند که این فضا دانشجویان را به انحراف می‌کشاند.^۱ اما این استدلال، اگر به‌طور مطلق پذیرفته شود، به نتایج نادرستی می‌انجامد. چرا که اگر محیط نامناسب دلیل ترک علم باشد، آنگاه حتی آموزش قرآن و حدیث نیز در چنین فضایی مفید نخواهد بود! حقیقت آن است که فساد یا سلامت یک محیط، بسته به چگونگی مدیریت آن و رویکرد تربیتی آن است، نه ذات علم و آموزش. به جای آنکه صرفاً مکاتب و علوم جدید را رد کنیم، باید به اصلاح محیط‌های آموزشی بپردازیم و راهکارهایی ارائه دهیم که آموزش همراه با حفظ ارزش‌های دینی باشد. تاریخ نشان داده است که جوامع اسلامی در دوران شکوفایی علمی خود، همواره بر اصلاح نظام‌های آموزشی تأکید داشتند، نه بر طرد آنها.

مشکل دیگر این نوع دیدگاه‌های انکاری آن است که بدون ارائه‌ی راهکار عملی، صرفاً به ردّ و رفض بسنده می‌کند. اگر فضای مکاتب و دانشگاه‌ها آلوده است، راحل آن کناره‌گیری از دانش نیست، بلکه ایجاد نظام‌های آموزشی سالم و پرورش نسل آگاه و دیندار در همان فضا است. علمای گذشته، زمانی که با چالش‌های فکری یا اجتماعی روبه‌رو می‌شدند، به جای تحریم و ردّ مطلق، برای آن چالش‌ها راه‌حل‌هایی جست‌وجو می‌کردند. برای نمونه، وقتی مسلمانان در عصر ترجمه با علوم یونانی روبه‌رو شدند، به جای طرد آنها، این علوم را پالایش کردند و در چارچوب تفکر اسلامی بازپروری نمودند. امروز نیز، اگر می‌خواهیم که دانشجویان مسلمان در مسیر صحیح باقی بمانند، باید علوم را همراه با تربیت دینی ارائه دهیم، نه اینکه آنها را از یادگیری بازداریم و در نتیجه، آنها را به جهل و عقب‌ماندگی سوق دهیم.

حتّی پاره‌ای از قیادت‌های فکری برخی از جریان‌های اسلامی - که تجربه‌ی حکومت‌داری را نیز دارند - حین سخن‌گفتن در باره‌ی علوم عصری و شرعی، نسبت به دانش‌های معاصر، کم‌مهری می‌ورزند. از علمای کشور ما، شیخ عبد الحکیم حقانی (قاضی القضاة و از رؤاد فکری امارت اسلامی افغانستان) هنگامی که از علوم عصری سخن می‌گوید، چنین می‌نویسد:

«با تجربه ثابت شده است که فرورفتن در علوم عصری، عقیده و عمل را به پرتگاه هلاکت می‌کشاند. معلّمان و متعلّمان علوم عصری، قرآن و سنت و اقوال سلف امت را ترک می‌کنند. آنان،

به عقلیات اعتماد می‌کنند و شرعیات را فرو می‌اندازند. کودتای ده‌ری‌ها و ملحدان بر حکومت افغانستان نتیجه‌ی غلبه‌ی علوم عصری بر علوم دینی در مکاتب آن بود.^۱

عدالت ایجاب می‌کرد که جناب شیخ، برای بیان اهمیت علوم شرعی، علوم عصری را تحقیر نمی‌کرد؛ زیرا تاریخ نشان داده که جوامع ضعیف در علوم عصری، بیش‌تر در معرض سلطه‌ی فکری و نظامی دشمنان قرار گرفته‌اند. نقد دیگری که بر این سخن وارد است، عدم درک تغییرات جهانی و اهمیت علوم عصری در آینده‌ی جوامع اسلامی است. امروزه، جهان به‌سرعت در حال تغییر است و شاید در چند دهه‌ی آینده، جنگ‌های نظامی نیز کم‌تر شود یا حتی از بین برود و جای خود را به جنگ‌های سایبری، اقتصادی، بیولوژیکی و اطلاعاتی بدهد. در چنین شرایطی، اگر مسلمانان علوم عصری را کم‌اهمیت بدانند، چگونه از خود و امت اسلامی دفاع خواهند کرد؟

امروزه، کشورها با حملات سایبری، زیرساخت‌های حیاتی دشمن را فلج می‌کنند. اگر مسلمانان در علم کامپیوتر و امنیت سایبری ضعیف باشند، در برابر چنین حملاتی چه خواهند کرد؟ امپراتوری‌های رسانه‌یی، افکار عمومی را شکل می‌دهند. اگر ما در علوم ارتباطات و رسانه قدرت نداشته باشیم، چگونه می‌توانیم حقیقت را به جهانیان برسانیم؟ امروزه، تحریم‌های اقتصادی و جنگ‌های تجاری، جایگزین بسیاری از جنگ‌های نظامی شده‌اند. اگر مسلمانان در اقتصاد و فناوری‌های مدرن قوی نباشند، می‌توانند از وابستگی به دیگران رهایی یابند؟ کلاً!

امام ابو حامد غزالی - رحمة الله علیه- پس از آن‌که در باره‌ی سبب شفا‌ی بیماران سخن می‌گوید و آیه‌ی «وَإِذَا مَرِضْتُ فَهُوَ يَشْفِينِ» را یادآوری می‌کند، می‌فرماید: «همین یک فعل خداوند را تنها کسانی می‌توانند درک کنند که با علم طب، آشنایی کامل داشته باشند؛ چرا که علم پزشکی چیزی جز شناخت کامل بیماری و نشانه‌های آن، و آگاهی از شفا و اسباب آن نیست.»^۲

بنابراین، به جای کم‌اهمیت جلوه‌دادن علوم عصری، باید اهمیت آن را تقویت کنیم و در کنار آن، بر تربیت دینی و اخلاقی نیز تأکید نماییم. تنها در این صورت است که مسلمانان می‌توانند هم در علوم پیشرفت کنند و هم از ارزش‌های دینی خود محافظت نمایند.

پیامدهای این تقابل

جدایی و سپس تقابل میان علوم شرعی و عصری که در نتیجه‌ی عوامل مختلف، به‌ویژه استعمار و تحولاتی در نهادهای آموزشی، به‌وجود آمده است، پیامدهای ناگواری برای امت اسلامی و جهان اسلام به همراه داشته است. این پیامدها نه‌تنها در عرصه‌های علمی و فکری، بلکه در عرصه‌های اجتماعی، اقتصادی و حتی سیاسی نیز خود را نشان داده‌اند. در این مبحث، به بررسی پیامدهای اصلی این تقابل می‌پردازیم.

۱- الحقانی: عبد الحکیم، الإمارة الإسلامية ونظامها، بتقدیم الشیخ هبة الله آخذزاده، مكتبة دار العلوم الشرعية، الطبعة الأولى: رمضان ۱۴۴۳ هـ ق/ ۲۰۲۲ م، ص: ۲۴۲.

۲- الغزالی: أبو حامد محمد بن محمد بن محمد الطوسي، جواهر القرآن، المحقق: الدكتور الشيخ محمد رشيد رضا القبانى، الناشر: دار إحياء العلوم، بيروت، الطبعة: الثانية، ۱۴۰۶ هـ - ۱۹۸۶ م، ص: ۴۵.

ضعف علمی و فکری در امت اسلامی و جهان اسلام

یکی از پیامدهای ناگوار این تقابل، ضعف علمی و فکری در دنیای اسلام است. زمانی که علما و دانشمندان مسلمان فقط به علوم شرعی پرداخته‌اند و از پیشرفت‌های علمی جدید غافل شده‌اند، در بسیاری از زمینه‌ها از جمله فناوری و نوآوری‌های علمی عقب افتاده‌اند. در عین حال، وقتی که فقط به علوم جدید پرداخته شود و به آموزه‌های دینی و اخلاقی توجه نشود، ممکن است انسان‌ها از ارزش‌های معنوی و اخلاقی فاصله بگیرند. در نتیجه، این فاصله میان دو نوع علم باعث شده که جوامع اسلامی نتوانند به صورت کامل از پیشرفت‌های علمی بهره‌برداری کنند و در بسیاری از مسائل فکری و اجتماعی با چالش‌هایی مواجه شوند.

عدم درک متقابل میان دانشمندان علوم شرعی و عصری

جدایی میان علوم شرعی و عصری باعث شده که در بسیاری از موارد، دانشمندان علوم شرعی و عصری نتوانند یکدیگر را درک کنند و تعامل مثبتی داشته باشند. این شکاف موجب بروز سوءتفاهم‌ها و تضادهایی در جامعه شده است و بر پیشرفت اجتماعی و علمی تأثیر منفی گذاشته است. به علاوه، فقدان گفت‌وگو میان این دو گروه از دانشمندان باعث شده که هرکدام در دنیای خود گرفتار شوند و نتوانند از دستاوردهای یکدیگر بهره‌برداری کنند.

بنابراین، لازم است که دانشمندان علوم عصری با الفبای علوم شرعی آشنا شوند و درک صحیحی از مفاهیم ضروری شرعی داشته باشند. از سوی دیگر، فقیهان نیز باید از اصول و مباحث علوم عصری اطلاع پیدا کنند تا بتوانند با رویکردی جامع و به‌روز، مسائل دینی را در دنیای مدرن تبیین کنند. تنها با تعامل و گفت‌وگوی مؤثر میان این دو حوزه‌ی علمی می‌توان به پیشرفت اجتماعی و علمی دست یافت و از ظرفیت‌های هر دو بخش برای بهبود وضعیت جامعه بهره‌برداری کرد.

بحران هویت و بی‌اعتمادی به دستاوردهای علمی

یکی دیگر از پیامدهای شوم جدایی علوم شرعی و عصری، بحران هویت است که در جوامع مسلمان - به‌ویژه در دنیای معاصر - مشاهده می‌شود. وقتی که علوم شرعی و عصری به دو حوزه‌ی کاملاً جداگانه و بی‌ارتباط با هم تبدیل می‌شوند، افراد جامعه در مواجهه با مسائل پیچیده‌ی عصر جدید دچار سردرگمی می‌شوند. برخی ممکن است احساس کنند که علم دینی نمی‌تواند پاسخگوی نیازهای نوین باشد، در حالی که برخی دیگر ممکن است به‌طور افراطی از علوم عصری فاصله بگیرند و آن‌ها را مخالف با ارزش‌ها و اصول دینی بدانند. این تضادها می‌تواند منجر به بی‌اعتمادی به دستاوردهای علمی و حتی کندی در پذیرش فناوری‌های نوین شود.

رکود اقتصادی و علمی در مقایسه با کشورهای پیشرفته

یکی از نتایج دیگر تقابل میان علوم شرعی و عصری، عقب‌ماندگی اقتصادی و علمی است که در کشورهای مسلمان به وضوح دیده می‌شود. در دنیای مدرن، پیشرفت‌های علمی و تکنولوژیک به‌طور مستقیم با پیشرفت اقتصادی و رفاه اجتماعی ارتباط دارد. کشورهای اسلامی - که نتوانسته‌اند این شکاف را پر کنند - در بسیاری از زمینه‌ها از کشورهای پیشرفته عقب مانده‌اند. این عقب‌ماندگی نه تنها در حوزه‌های فنی و صنعتی، بلکه در حوزه‌های اجتماعی و فرهنگی نیز به چشم می‌خورد. بسیاری از کشورهای اسلامی هنوز نتوانسته‌اند به یک مدل آموزشی موفق - که

بتواند علوم شرعی و عصری را به‌طور هم‌زمان و با تعامل مناسب آموزش دهد- دست یابند. این امر باعث شده که بسیاری از دانشمندان و نخبگان علمی به کشورهای دیگر مهاجرت کنند و در نتیجه، کشورهای اسلامی از جوانان مستعد خود بهره‌برداری کافی را نداشته باشند. حمیرا مودودی - دختر مرحوم استاد ابو الاعلی مودودی- می‌نویسد:

«پدرم به مرحوم ملک فیصل راهنمایی و مشوره‌ی بسیار مهمی داده بود، که به گمان من اگر شاه فیصل حرف او را گوش می‌کرد و به آن جامه‌ی عمل می‌پوشانید امروزه وضع جهان اسلام کاملاً بصورتی دیگر می‌بود. او در یک دیدار خصوصی به ملک فیصل گفته بود: همانطور که آمریکا با استفاده از دلار عقل‌های متفکر جهان را خریداری کرده از کشوری نوساز که تنها پنج قرن عمر بیشتر ندارد کشوری بسیار پیشرفته و ابرقدرتی نیرومند ساخت، شما که نه از نظر ریال مشکلی دارید و نه از نظر مساحت کشوری، می‌توانید عقل‌های متفکر و دانشمند جهان اسلام را در کشور خود جمع کنید، البته بدین شرط که به این پزشکان و دانشمندان و عقل‌های متفکر علوم اجتماعی و اقتصاد دانان و پژوهشگران ملیت سعودی همراه با تمامی حقوق یک شهروند عربستان سعودی بدهید، آن وقت خواهید دید که در کم‌ترین مدت زمانی کشور شما از نظر علمی و صنعتی و اقتصادی و اجتماعی و دفاعی و دانش و تکنولوژی چگونه پیشرفت خواهد کرد. و این پیشرفت نه‌تنها تقدم و پیشرفتی برای عربستان سعودی به‌شمار خواهد آمد بلکه نشانه‌ی پیشرفت و تقدم جهان اسلام خواهد شد. شاه فیصل در جواب گفتند: اگر من با ریال عقل‌های دانشمند و متفکر جهان اسلام را در عربستان جمع کنم و به آن‌ها ملیت سعودی همراه با حقوق شهروند سعودی بدهم، ملت چادر نشین و صحرایی من دوباره گوسفندان‌شان را جمع کرده، بر شتران‌شان سوار شده به خیمه‌های‌شان در صحرای بی آب و علف بر می‌گردند و آن قدر در قلب صحرا دور می‌روند که هیچ اثری از آن‌ها نخواهد ماند!»^۱

ضرورت بازگشت به هماهنگی علمی در جهان اسلام

هدف از تأکید بر «هماهنگی علمی» یا «آشتی علمی» در این مقاله، به هیچ وجه نفی تخصص در هر یک از حوزه‌های علمی نیست؛ بلکه منظور از این اصطلاحات، دعوت به ایجاد تعامل و هم‌سویی میان تخصص‌های گوناگون است. در دنیای امروز، با توجه به پیچیدگی مسائل و چالش‌هایی که جوامع بشری با آن مواجه هستند، هیچ علم و تخصصی به تنهایی قادر به حل تمامی مشکلات نیست. بنابراین، همکاری و تبادل نظر میان متخصصان در حوزه‌های مختلف علمی-به‌ویژه در علوم شرعی و عصری- ضروری است؛ تا بتوان به بهترین نحو به مسائل پیچیده و نیازهای اجتماعی پاسخ داد. هماهنگی علمی در این معنا به معنای ایجاد یک شبکه‌ی ارتباطی میان تخصص‌های گوناگون است که هر کدام می‌توانند به سهم خود در ارتقای علمی و اجتماعی جامعه مؤثر باشند.

در طول تاریخ تمدن اسلامی، علوم شرعی و عصری در کنار یکدیگر رشد کرده‌اند. بزرگان علمی و مفاخر نامدار تاریخ اسلام، همچون امام ابو حامد غزالی، ابن رشد، ابن سینا، فخر رازی،

^۱ - مودودی: حمیرا، درختان سایه‌دار، ترجمه‌ی نورمحمد امراء، سایت عقیده، ص: ۱۰۵-۱۰۶. با اندک تصرف در ترجمه.

خواجه نصیرالدین طوسی، ابن خلدون و ده‌ها و صدها دانشمند دیگر، همواره این دو حوزه را به عنوان اجزای مکمل یکدیگر می‌دانستند. آنان از مراکزی برخاستند که در آن فقه و حدیث، در کنار فلسفه و ریاضیات تدریس می‌شد.^۱ اما در دوره‌های اخیر - چنان‌که قبلاً تذکر دادیم- به دلایل مختلف، میان علوم شرعی و عصری، فاصله‌ای غیر واقعی و مغرّب ایجاد شده و این جدایی باعث ضعف تفکر دینی، کاهش نوآوری علمی، و عقب‌ماندگی فرهنگی و تمدنی شده است. از این رو، بازگشت به هماهنگی علمی، یک نیاز ضروری برای امت اسلامی است. برای تحقق این هدف، به پاره‌ای از راهکارها اشاره می‌کنیم.

احیای سنت مدارس جامع در جهان اسلام

یکی از ویژگی‌های تمدن اسلامی در دوران شکوفایی آن، وجود مدرسی بود که در آن علوم شرعی و عصری در کنار هم تدریس می‌شدند. مدرسی چون نظامیه‌ی بغداد، مستنصریه، بیت‌الحکمه، جامع‌الزهر و مدرسه‌ی رصدی مراغه، نمونه‌هایی از این سنت علمی بودند. در این مدارس، علومى مانند فقه، حدیث، تفسیر و کلام، در کنار ریاضیات، منطق، طب، نجوم و فلسفه تدریس می‌شد. امروزه، یکی از مهم‌ترین راه‌های اعاده‌ی آشتی علمی، ایجاد مراکز آموزشی مشابه این مدارس است که بتوانند دانشجویان را هم در علوم شرعی و هم در علوم جدید پرورش دهند. چنین مدرسی، درک جامعی از دین و دنیا را در میان دانشجویان تقویت خواهند کرد.

اصلاح نظام آموزشی دانشگاه‌ها و مدارس

یکی از نیازهای اساسی امروز، غنی‌سازی نصاب مدارس دینی با علوم ساینسی و معارف جدید است؛ تا دانشجویان در کنار تخصص در علوم شرعی، با مبادی علوم عصری نیز آشنا شوند. این به معنای تبدیل مدرسه به مکتب نیست، بلکه هدف آن است که عالمان دینی با درک بهتر از علوم جدید، توانایی تحلیل مسائل معاصر را پیدا کنند و بتوانند با تحولات علمی و اجتماعی تعامل سازنده داشته باشند. درعین‌حال، برخی مباحث کهنه و کم‌کاربرد مانند منطق صوری ارسطویی - که دیگر در نظام فکری امروز نقشی ندارد- می‌تواند جای خود را به مباحث منطقی معاصر بدهد. تدریس فلسفه در مدارس دینی باید به گونه‌ای باشد که طلاب را نه تنها با مبانی تفکر عقلی آشنا سازد، بلکه آنان را قادر به درک و تحلیل اندیشه‌های معاصر نیز گرداند. در حال حاضر، کتابی مانند «شرح هداية الحکمة» در بسیاری از مدارس ما تدریس می‌شود - که هرچند در جای خود اهمیت دارد- اما رویکرد آن عمدتاً در چارچوب منطق و مابعدالطبیعه‌ی کلاسیک محدود است. حال آن‌که جهان امروز با مکاتب فلسفی متعددی روبه‌رو است، از فلسفه‌ی تحلیلی گرفته تا

۱ - البته در تاریخ تمدن اسلامی، چهره‌هایی چون فخر رازی و ابوریحان بیرونی که در علوم گوناگون تبحر داشتند، بسیار نادر بودند. اما بیشتر علمای بزرگ، همچون امام غزالی و ابن خلدون، در کنار آشنایی با مبادی علوم مختلف، در یک یا چند رشته‌ی خاص به تخصص رسیدند، زیرا می‌دانستند که تمدن بدون تخصص شکوفا نمی‌شود و هر علمی نیازمند غواصانی است که در عمق آن فرو روند. متأسفانه یکی از مشکلات امروز، نادیده گرفتن این اصل است؛ به گونه‌ای که برخی بدون دانش کافی وارد حوزه‌هایی می‌شوند که در آن صاحب‌نظر نیستند؛ ساعاتی‌ها در جرح و تعدیل روایان حدیث سخن می‌گویند و مهندسان در مسائل فقهی فتوا صادر می‌کنند! این آشفتگی علمی نتیجه‌ی غفلت از مرزهای تخصص است. مسلمانان امروز باید در کنار آشنایی با کلیات علوم، در یک شاخه‌ی خاص دانش خود را تعمیق بخشند تا نه تنها در پیشرفت فردی، بلکه در احیای تمدن اسلامی نیز نقش‌آفرین باشند.

٥. برخی مباحث سنتی در منطق و فلسفه، دیگر کارکرد عملی ندارند و باید جای خود را به معارف و رویکردهای نوین دهند. اشتغال بی‌اندازه به فلسفه‌ی قدیم و منطق صوری، بی‌اعتنا به نیازهای امروز، آفتی بر سر راه رشد علمی طلاب است. آشنایی با مکاتب فلسفی معاصر و اندیشه‌های جدید، آنان را در تحلیل مسائل امروز مدد خواهد رسانید.

فهرست منابع

قرآن کریم

١. ابن أبي شيبة: أبو بكر عبد الله بن محمد بن أبي شيبة العبسي الكوفي، *المصنف في الأحاديث والآثار*، المحقق: كمال يوسف الحوت، الناشر: مكتبة الرشد - الرياض، الطبعة: الأولى، ١٤٠٩ هـ.ق.
٢. البلاذري: أحمد بن يحيى بن جابر بن داود، *فتوح البلدان*، الناشر: دار ومكتبة الهلال - بيروت، عام النشر: ١٩٨٨ م.
٣. الترمذي: محمد بن عيسى أبو عيسى، *سنن الترمذي*، الناشر: دار إحياء التراث العربي - بيروت، تحقيق: أحمد محمد شاكر وآخرون.
٤. الحقاني: عبد الحكيم، *الإمارة الإسلامية ونظامها*، بتقديم الشيخ هبة الله آخذزاده، مكتبة دار العلوم الشرعية، الطبعة الأولى: رمضان ١٤٤٣ هـ/ق ٢٠٢٢ م.
٥. الذهبي: شمس الدين أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان، *سير أعلام النبلاء*، المحقق: مجموعة من المحققين بإشراف الشيخ شعيب الأرنؤوط، الناشر: مؤسسة الرسالة، الطبعة: الثالثة، ١٤٠٥ هـ / ١٩٨٥ م.
٦. الهلوش: عبد الرحمن مظهر، *بيت الحكمة المحرك المبكر للعصر الذهبي للحضارة الإسلامية*، 2020/12/10، موقع الجزيرة.
٧. عبد الباقي: مصباح الله، *المدراس الدينية الباكستانية معاهد علمية أم أوكار الإرهاب؟*
٨. عطا الله: خضر أحمد، *بيت الحكمة في عصر العباسيين*، الطبعة الأولى: ١٩٨٩، دار الفكر العربي، القاهرة- مصر.
٩. الغزالي: أبو حامد محمد بن محمد بن محمد الطوسي، *جواهر القرآن*، المحقق: الدكتور الشيخ محمد رشيد رضا القباني، الناشر: دار إحياء العلوم، بيروت، الطبعة: الثانية، ١٤٠٦ هـ - ١٩٨٦ م.

١٠. نفيسي: سعيد، *المدارس النظامية في بغداد*، مجلة الدراسات اللبنانية، قسم اللغة الفارسية وآدابها، الدراسات الأدبية في الثقافتين العربية والفارسية وتفاعلهما، بيروت، السنة التاسعة - العددان ١ و ٢، الربيع والصيف، ١٩٦٧ م/ ١٣٤٦ هـ ش.
١١. مفتى محمد فريد، فتاوى فريديه، از نشرات دار العلوم حقانيه، تخريج و ترتيب: مفتى محمد وهاب منگلوري، مكتبه رشيديه- اكورّه خٹك، طبع اول، ٢٠١١ م/ ١٤٣٢ هـ.
١٢. مودودي: حميرا، *درختان سايه دار*، ترجمه: نور محمد أمراء، سايت عقيدة، ص: ١٠٥-١٠٦.
١٣. الندوى: أبو الحسن على الحسنی، الصراع بين الفكرة الإسلامية والفكرة الغربية في الأقطار الإسلامية، دار الندوة للتوزيع، لبنان، الطبعة الثانية، ١٣٨٨ هـ/ ١٩٦٨ م.
١٤. ول ديورانت: ويليام جيمس ديورانت، *قصة الحضارة*، تقديم: الدكتور محيي الدين صابر، ترجمه: الدكتور زكي نجيب محمود وآخرين، الناشر: دار الجيل، بيروت - لبنان، المنظمة العربية للتربية والثقافة والعلوم، تونس، عام النشر: ١٤٠٨ هـ - ١٩٨٨ م.

سازمان همکاری شانگهای و نقش آن در مهار سیاست های توسعه طلبانه غرب و آمریکا

نویسنده: استاد محمد حامد مصلح^۱

استاد محمد طارق سیار^۲

چکیده

سازمان همکاری شانگهای در اوایل ایجاد، بیشتر روی حل اختلافات ارضی و مرزی میان اعضا فعالیت می کرد که پس از فروپاشی شوروی با استقلال کشورهای متعددی از جمله پنج کشور آسیای مرکزی، از این ناحیه دچار بعضی مشکلات بود. این سازمان هم چنان به هدف تنظیم و تعیین یک چارچوب به منظور همکاری های اقتصادی در راستای احیای اقتصاد های نوپای کشورهای تازه استقلال یافته این حوزه، به ابتکار روسیه و چین ابتدا تحت نام شانگهای ۵ و بعداً با کسب عضویت ازبکستان تحت نام شانگهای ۶ دست به فعالیت زد و در ۱۵ جون ۲۰۰۱م به سازمان همکاری شانگهای (SCO) تغییر نام داد. از آنجایی که روسیه و چین از اعضای کلیدی و مؤسس این سازمان به شمار می آیند و در این اواخر با توجه به حمله روسیه به اوکراین و مخالفت آمریکا ناتو و هم چنان تهدیدات ادغام جزیره تایوان به کشور چین و مخالفت های مکرر و صریح آمریکا و متحدانش، اوضاع بین المللی را به سمت و سوی رقابت های شدید نظامی و در نهایت چند قطبی شدن ساختار نظام بین الملل می برد.

از یک طرف رشد روز افزون اقتصادی چین و اتخاذ سیاست فعال توسط روسیه به رهبری ولادیمیر پوتین و از طرف دیگر اتخاذ سیاست توسعه طلبانه آمریکا و ناتو به سوی شرق و اتخاذ سیاست های تهاجمی علیه روسیه و چین غرض توقف یا حد اقل کند ساختن روند رو به رشد اقتصادی و نظامی چین و قدرت گیری مجدد روسیه، اوضاع بین المللی را بیشتر از هر زمان دیگر متشنج ساخته و جهان را در ورطه رقابت های نظامی و تسلیحاتی فرو برده است. سوالی که مطرح می شود این است که، آیا سازمان همکاری شانگهای با عضویت سه کشور رقیب و حتی دشمن آمریکا (روسیه، چین و ایران) و دو قدرت بزرگ حد اقل منطقه ای (روسیه و چین) خواهد توانست رؤیای ناتوی شرق را به حقیقت مبدل کند یا خیر؟

فرضیه مقاله این است که تحولات اخیر در اروپای شرقی، خاور دور و آسیای مرکزی، زمینه را برای مبدل شدن سازمان همکاری شانگهای به عنوان یک سازمان دفاع دسته جمعی رقیب ناتو و آمریکا بیش از هر زمان دیگر مساعد نموده و کشورهای روسیه و چین با سایر اعضای سازمان با استفاده از تجمیع قدرت دول عضو می توانند جلو سیاست های توسعه طلبانه و تهاجمی آمریکا و ناتو را حد اقل در شرق گرفته و از ادامه سیاست یک جانبه گرایی آمریکا جلو گیری نمایند و در نهایت یک نظم چند قطبی مجدداً در جهان حاکم شود.

کلید واژه ها: سازمان همکاری شانگهای، روسیه، چین، آمریکا و نظم بین المللی چند قطبی

^۱ . عضو کادر علمی پوهنځی حقوق و علوم سیاسي پوهنتون سلام hamedmusleh@gmail.com، ۰۷۷۸۸۱۳۱۸۲

^۲ استاد پوهنځی حقوق و علوم سیاسي پوهنتون سلام tarik.sayar@gmail.com 0785351450

مقدمه

ایالات متحده آمریکا از زمان مداخله در جنگ اول جهانی و استعمال بم های هستوی در هیروشیما و ناگاساکی جاپان، جایگاه خود را به عنوان یک ابر قدرت جهانی تثبیت نمود و از همان زمان کم کم ایفای این نقش در سیاست های کلان بین المللی را به تمرین گرفت. با آنکه در جنگ اول جهانی روسیه در کلپ کشورهای مؤتلف آمریکا علیه ائتلاف آلمان می جنگید، اما پیروزی انقلاب اکتبر ۱۹۱۷م توسط بلویشک ها، نه تنها راه دو کشور بزرگ را از هم جدا کرد بلکه با به پیش گیری ایدئولوژی کمونیزم توسط مسکو و برنامه توسعه و گسترش آن در سطح جهان، این کشور را عملاً در رقابت سخت با ایالات متحده آمریکا به عنوان پرچم دار نظام سرمایه داری قرار داد. با آنکه ایدئولوژی کمونیزم به عنوان ایدئولوژی رقیب کاپیتالیسم در کوتاه مدت از جذابیت خاصی برخوردار گردید و احزاب سوسیالیستی متعددی در کشورهای مختلف بویژه اروپایی شرقی، شرق آسیا، خاور میانه و سایر نقاط جهان تحت تأثیر آن شکل گرفت و به مبارزه علیه نظام های سرمایه داری حاکم به پا خاستند، اما در فرجام مواجه شدن اتحاد شوروی به رکود اقتصادی و فساد سیاسی، شکست در جنگ افغانستان، و ایجاد دو دسته گی در میان رهبران شوروی در مورد موفقیت ایدئولوژی کمونیزم در خود شوروی، طرفداران غرب به رهبری میخائیل گورباچف در سال ۱۹۸۵م بر اریکه قدرت تکیه زدند و عملاً ساز و کارهای کمونیستی را کنار گذاشتند و با فروپاشی شوروی غایله کمونیزم در کشور شوراها به پایان رسید. رهبران جدید در عرصه سیاسی با اعلام گلاسنوست (فضای باز سیاسی) عملاً سیاست تک حزبی را کنار گذاشتند و احزاب مختلف سیاسی اجازه فعالیت یافتند. هم چنان با اعلام پروسترویکا (بازسازی اقتصاد)، با حمایت و تشویق بخش خصوصی، سیاست در های باز اقتصادی را در پیش گرفتند. به عبارت دیگر، قدرت نرم ایالات متحده آمریکا (لیبرال دموکراسی در بعد سیاسی و اقتصاد بازار آزاد در بعد اقتصادی) در برابر قدرت نرم اتحاد شوروی (کمونیزم در بعد سیاسی و سیستم اقتصادی متمرکز دولتی در بعد اقتصادی) به پیروزی رسید و رقیب اش شکست خورد.

آمریکا که به سختی توانست یک رقیب پر قدرت چون اتحاد شوروی را پس از حدود ۴۶ سال رقابت نفس گیر از سر راهش بردارد، پس از شکست نظامی در افغانستان و عراق، اکنون چین را به عنوان رقیب سرسخت در مقابل خود دارد. چینی که همانند اتحاد شوروی سابق حاکمیت تک حزبی را تجربه می کند و هیچ حزب سیاسی دیگری در آن اجازه فعالیت ندارد. نظام اقتصادی آن نیز همانند شوروی سابق، یک نظام اقتصادی متمرکز دولتی است اما برخلاف شوروی سابق سکتور خصوصی در آن اجازه فعالیت دارد و حتی از جانب دولت در کنار اینکه مدیریت می شود از حمایت آن نیز برخوردار است.

سوالی که مطرح می شود این است که، آیا سازمان همکاری شانگهای با عضویت سه کشور رقیب و حتی دشمن آمریکا (روسیه، چین و ایران) چهار قدرت هسته ای و دو قدرت بزرگ حد اقل منطقه ای (روسیه و چین) خواهد توانست رؤیای ناتوی شرق را به حقیقت مبدل کند یا خیر؟ فرضیه مقاله این است که تحولات اخیر در اروپای شرقی، خاور دور و آسیای مرکزی، زمینه را برای مبدل شدن سازمان همکاری شانگهای به عنوان یک سازمان دفاع دسته جمعی رقیب ناتو و آمریکا بیش از هر زمان دیگر مساعد نموده و کشورهای روسیه و چین با سایر اعضای سازمان

با استفاده از تجمیع قدرت دول عضو می توانند جلو سیاست های توسعه طلبانه و تهاجمی آمریکا و ناتو را حد اقل در شرق گرفته و از ادامه سیاست یک جانبه گرایی آمریکا جلو گیری نمایند و در نهایت یک نظم چند قطبی درجهان حاکم شود.

چارچوب نظری

بازیگران عرصه روابط بین الملل با توجه به مبانی هویتی، ارزشی و منفعتی خویش پنج گزینه متفاوت را در برابر مییابند و در فرایند تعامل با دیگر کشورها و اینکه چه توقع و تعریفی از آنها برای خود ترسیم کنند. بر اساس همین مبانی سه گانه است که آنها تعیین میکنند کدامیک از این گزینه ها را باید برجستگی اعطا کند و پیگیری نمایند

۱- دوست. ماهیت روابط به گونه ای است که دو طرف در یک جمع بندی کلان به این نتیجه میرسند که به نفع دو کشور است با اغماض فراوان به رفتارها و عملکرد یکدیگر بنگرند و همیشه تعامل فی ما بین را مثبت قلمداد و دوستی را سرلوحه سیاست های خود قرار دهند. ایران- ونزوئلا و آمریکا - گرجستان را باید در این چارچوب قرارداد.

۲- متحد استراتژیک. طرفین تعامل، تنیدگی منفعتی را به گونه ای می یابند که وابستگی متقابل شدید را گریزناپذیر میسازد، هرچند که ممکن است میزان وابستگی به یک میزان مشابه نباشد. دو کشور یکدیگر را متحد استراتژیک تصویر میسازند چرا که ارزش افزوده از این روابط برای خود می یابند. ایران- سوریه و آمریکا - عربستان را باید در این چارچوب، متحد استراتژیک قلمداد ساخت.

۳- متحد استراتژیک - معنایی. هر زمان دو بازیگر همسویی عمیق و گسترده در حوزه های منفعتی و ارزشی برای خود قائل باشند و جایگاه و پرستیژ در نظام بین الملل را تا حدود زیادی منوط به تعامل همه جانبه مادی و معنایی بیابند به ضرورت روابط خود را در این چارچوب هویت میدهند. کیفیت روابط آمریکا و انگلستان در برگیرنده چنین تعریفی است.

۴- رقیب. هرگاه کشوری برای کسب جایگاه رفیع تر و برتری فزونیتر در صحنه جهانی و منطقه ای برتری یافتن بر بازیگری دیگر را در زمینه های مختلف تنها گزینه بباید، رقابت همه جانبه ماهیت و رنگ و بوی تعاملات فیما بین را به وجود می آورد. روابط ایران و آذربایجان و در وسیعترین میزان آن روابط آمریکا و چین نماد رقابت باید ترسیم شود.

۵- دشمن. هر زمان دو کشور در ابعاد هویتی، ارزشی و منفعتی حذف یکدیگر، یا در شکل حد اقلی آن ایجاد هزینه های سنگین بقا برای طرف مقابل را اولویت اصلی و بنیادی سیاست خارجی خود قرار دهند باید صحبت از نوعی از تعامل کرد که بر مبنای دشمنی میبایست. در نظام کنونی بین مللی ایران و آمریکا را باید برجسته ترین سمبل دشمنان قسم خورده قلمداد نمود.^۱

با در نظر داشت الگوهای رفتاری فوق، روسیه پس از فروپاشی شوروی، با استفاده از الگوی اول (دوستی)، خواست از در دوستی با غرب، به ویژه با ایالات متحده آمریکا وارد شود تا بتواند

^۱ حسین دهشیار، "ایران و آمریکا: عبور از رودخانه روبیکن"، فصلنامه علمی سیاست جهانی، دوره نهم، شماره اول، بهار ۱۳۹۹، شماره پیاپی

شکست و ریخت های سیاسی، نظامی و اقتصادی مایحصل دوران شوروی را ترمیم و در داخل نظم حاکم بین المللی به رشد خود ادامه دهد.

تحولات روابط روسیه - آمریکا پس از فروپاشی شوروی

پس از فروپاشی شوروی، روسیه وارث آن گردید و رهبران تازه به قدرت رسیده در این کشور به این باور رسیدند که پیشبرد سیاست های دشمنانه قبلی (کمونیسم و اشاعه آن در سراسر جهان)، دیگر عقلانی نبوده و روسیه به جای اینکه در کنار کشورهای فقیر آسیایی می ایستد بهتر است وارد کلوپ کشورهای متمدن غربی (اروپایی) شود. با این کار و کنار گذاشتن ارزش های کمونیستی دوران شوروی، از یک طرف از هزینه های سنگین حمایت از پرولیتاریای کارگری انقلاب های کارگری در سراسر جهان رهایی می یابد و از سوی دیگر، زمینه ورود سرمایه و تکنولوژی پیشرفته غربی در خاک روسیه فراهم می شود که با این کار زمینه رشد مجدد برای روسیه فراهم می شود. هم چنان ایجاد شغل می کند و درکنار آن، با ورود فناوری مدرن غربی زمینه نوسازی تکنولوژیکی روسیه نیز فراهم می شود. رهبران تازه به دوران رسیده در مسکو تا حدی در ترویج ارزش های غربی و دور انداختن ارزشهای بومی تلاش کردند که «دست اندر کاران سیاست خارجی روسیه در این دوره به "بین الملل گرایان"، "لیبرال ها"، "آتلانتیکه گرایان" و یا "غرب گرایان" مشهورند»^۱

سیاست خارجی جدید، روسیه را یک کشور اروپایی تلقی می کرد و با باز تعریفی از هویت، منافع ملی، و نقش خود در سیاست های بین المللی بر همگرایی و ادغام در غرب تأکید کرد و منافع روسیه را در بازگشت به دامن غرب و جهان متمدن وارزش های آن می دیدند. «در فبروری ۱۹۹۲ یلتسین بر تقویت جایگاه جدید روسیه در جامعه بین المللی و تأمین کمک غرب برای اصلاحات اقتصادی، به عنوان دو اصل اساسی سیاست خارجی روسیه تأکید کرد و کار به جایی رسیده بود که دستگاه سیاست خارجی خواستار اتحاد با آمریکا و دیگر کشورهای غربی و عضویت در ناتو بود، زیرا از این نگاه مسکو و واشنگتن دو شریک و همکار تلقی می شدند که با یکدیگر در یک مسیر گام بر می داشتند»^۲

با توجه به اینکه، روسیه دیگر نه مشکل هویتی با غرب و آمریکا داشت، نه تفاوت منفعتی ای در میان بود و نه هم تفاوت ارزشی و جود داشت که دو کشور را به سوی دشمنی یا حد اقل رقابت سوق دهد. از همین رو، مسکو در سیاست خارجی اش به آمریکا به عنوان یک متحد استراتژیک نگاه می کرد و در همین چهارچوب با آن کشور و جهان غرب تعامل می کرد. روسها از این نوع تعامل با غرب و آمریکا یک سری توقعات متقابل داشتند که ورود سرمایه گذاران غربی به روسیه غرض سرمایه گذاری و توريد فناوری پیشرفته غربی در رأس آنها قرار داشت. در پی تعقیب این سیاست، روسیه تلاش کرد تا هنجارهای بین المللی مانند سازمان ملل متحد و سازمان امنیت و همکاری اروپا را پذیرفته و به آن متعهد گردد. هم چنان در پی تلاش های اقتصادی، توانست به عضویت گروه هفت کشور صنعتی جهان (G7) در آید و هم چنان عضویت صندوق بین المللی پول،

^۱ بهاره سازمند، سیاست خارجی قدرت های بزرگ، تهران، مؤسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین المللی ابرار معاصر، ۱۳۹۰، ص ۲۰۳.

^۲ همان، صص ۲۰۲ و ۲۰۳.

بانک جهانی، بانک اروپایی باز سازی و توسعه و شورای اروپا را کسب نماید. علاوه، امضای دومین پیمان کاهش سلاح های استراتژیک میان مسکو و واشنگتن (سالت ۲)، نابودی سیستم های موشکی دوربرد و کلاهک های هستوی اضافی شوروی مستقر در کشورهای اوکراین، بیلاروس و قزاقستان و خلع سلاح هستوی کشورهای اوکراین، بیلاروس و قزاقستان^۱ از مزایای همکاری های استراتژیک دو کشور در دوره پساجنگ سرد است.

رهبران روسیه از این نوع روابط و تعاملات با آمریکا و غرب توقعات زیادی داشتند. حد اقل آنان توقع داشتند با استفاده از این نوع روابط با آمریکا و غرب بتوانند به مشکلات اقتصادی خود فایده آیند و این کشور را از ورشکستگی و بحران اقتصادی نجات دهند. هم چنان آنان آرزو داشتند با تعامل این چنینی با آمریکا و غرب بتوانند وجهه مخدوش شده مسکو در مجامع بین المللی را ترمیم کرده و مجدداً زمینه حضور آبرومندانه و با عزت آنرا به در صحنه بین المللی فراهم نمایند. اما دیری نگذشته بود که رهبران و سیاسیون روسیه پی بردند که در توقعات شان یک کمی آرمان گرایانه عمل کرده اند و این توقعات برآورده نخواهد شد، زیرا، نه سرمایه گذاران غربی به سوی سرمایه گذاری به روسیه شتافتند و نه هم حضور شایسته و بایسته روسیه در مجامع بین المللی به مشاهده رسید. «اروپا و آمریکا نه تنها سرمایه خود را به سوی روسیه روان نکردند بلکه هر روز به بهانه ای ابزار های سیاست خارجی این کشور را در عرصه بین المللی کند تر کرده و بعضاً با نگاه یک قدرت درجه دو در منطقه به آن می نگریستند»^۲ سیاست های تحقیر آمیز آمریکا و غرب در برابر مسکو و عدم تحقق رؤیاهای رهبران کرملین باعث تنفر مردم روسیه از تیم غرب گرای یلتسین (نخست وزیر ایگورگایدرو و وزیر خارجه آندره کوزیروف) شد. این کار، زمینه ظهور مجدد و جنب و جوش بیشتر کمونیست ها به رهبری "زیوگانف" و ملی گرایان افراطی به رهبری "ژیرینفسکی" که مخالف ادغام به غرب بودند، را فراهم نمود. علاوه از اینها، یک سری عواملی دیگری نیز بروز نمود که باعث سردی و بالاخره تنش آلود شدن روابط مسکو- واشنگتن شد. معضلاتی مانند: بحران نفت خزر، بحران تاجکستان، جنگ آمریکا در بالکان، جنگ چین و از همه مهم تر، برنامه آمریکا برای توسعه ناتو به سوی شرق از جمله جمهوری های سابق شوروی، در تغییر روابط روسیه - آمریکا از متحد استراتژیک به رفتن به سوی رقابت مجدد، کمک شایانی کرده است.

ناکامی سیاست خارجی جدید و تغییر الگوی رفتاری روسیه

بر بنیاد رئالیزم تهاجمی جان مر شایمر و مفروضات پنجگانه آن، هم آمریکا و هم روسیه به عنوان قدرت های بزرگ یکی در صدد حفظ جایگاه خود و دیگری در صدد کسب و ارتقای قدرت خویش اند و این کار به خودی خود باعث نگرانی جانب مقابل می شود. نخست اینکه نظام بین الملل انارشیک است. این بدین معنی است که نظام بین المللی متشکل از دولت های مستقل است که از هیچ اقتدار مرکزی پیروی نمی کنند یا اینکه هیچ قدرت فایده ای در رأس نظام بین الملل قرار ندارد تا بر اعمال دولت ها نظارت داشته و رفتار مختل کننده نظم بین المللی توسط آنرا متعادل

^۱ بهاره سازمند، سیاست خارجی قدرت های بزرگ، ص ۲۰۳.

^۲ همان، ص ۲۰۴.

و جلو سیاست های تهاجمی آنانرا بگیرد. حاکمیت در درون دولت ها نهاده شده است و هر دولت خودرا بالاترین مرجع اقتدار می داند. در ثانی، قدرت های بزرگ ذاتاً دارای حد معین از قابلیت نظامی تهاجمی هستند که می توانند یک دیگر را صدمه بزنند یا منهدم کنند. دولت ها به طور بالقوه به یک دیگر خطرناک اند و این خطر زمانی فزونی میابد که یک دولت نسبت به دیگری از امکانات نظامی بیشتری برخوردار گردد. با آنکه قدرت نظامی کشورها بر اساس میزان برخی از تسلیحاتی که در دست دارد ارزیابی می شود اما اگر هیچ سلاحی هم وجود نداشته باشد، مردمان یک کشور با دست و پا بر مردم کشور دیگری تاخت و تاز می کردند یا اینکه برای هرگردنی دو تا دست و جود دارد تا آنرا بفشارد و خورد کند. سوم اینکه، دولت ها هرگز نمی توانند به نیت و مقاصد دولت های دیگر اعتماد کنند. بویژه هیچ دولتی نمی تواند اعتماد داشته باشد که دولت دیگر از توانایی نظامی تهاجمی خود علیه او استفاده نمی کند. آنچه را نمی توان دقیق و قاطعانه برآورد و ارزیابی کرد، نیت و اراده کشورها است و و قتی از این ناحیه اطمینان وجود نداشته باشد، عکس آن یعنی عدم اطمینان و بدگمانی است که حادث می شود. در این صورت ترس و دلهره باعث تمرکز روی تقویت نیروهای نظامی و قدرت تهاجمی کشورها می شود. چهارم اینکه، اصلی ترین و مهم ترین هدف قدرت های بزرگ، تضمین بقاست. خصوصاً زمانی که دولت ها در پی اهدافی چون: حفظ تمامیت ارضی، استقلال و نظم و نسق داخلی شان اند، تضمین بقا در رأس این اهداف قرار می گیرد، چون بدون بقا اهداف دیگر اصلاً تحقق یافته نمی توانند. اصل پنجم و مهم تر از همه این که، قدرت های بزرگ بازیگران عقلایی هستند، آنها نسبت به محیط خارجی خود آگاهند و برای بقای خود در این محیط رفتار استراتژیک مناسب را انتخاب می کنند. این بازی گران به اولویت های دولت های دیگر و اینکه این اولویت ها چه تأثیری بر هدف بقای آنها می گذارد نیز توجه دارند.^۱

زمانی که این پنج مفروض دست به دست هم می دهند منتج به ایجاد سه الگوی رفتاری در بازیگران یا قدرت های بزرگ می شود که عبارت اند از ترس، خودیاری و به حد اکثر رساندن قدرت. با توجه به این چارچوب نظری که مرشایمر ترسیم می نماید، می توان گفت که غربی ها و در رأس آمریکایی ها واقع گرایانه و بر بنیاد اصول اصول سه گانه فوق (ترس، خودیاری و به حد اکثر رساندن قدرت) عمل کرده اند. در حالی که در مقابل، رهبران کرمین تا اندازه ای آرمان گرایانه عمل کرده اند چنانچه "آندره کوزیروف" وزیر خارجه وقت روسیه بدین باور بود که «دوستی با کشورهای ثروت مند دموکراتیک از هم آغوشی برادرانه با رژیم های استبدادی فقیر بهتر است».^۲ دیری نگذشت که این خیال پردازی های کوزیروف غلط از آب در آمد و روسیه به جای دوستی با کشورهای قدرتمند غربی نیازمند هم آغوشی با کشورهای فقیر گردید. به چند دلیل می توان ادعا کرد که روسیه در این زمینه آرمان گرایانه عمل کرده است و ورود روسیه به اتحادیه اروپا سه تا سناریو را محتمل می سازد.

^۱ جان مرشایمر، تراژدی سیاست قدرت های بزرگ، مترجم: غلامعلی چگنی زاده، تهران، وزارت امور خارجه، مرکز چاپ و انتشارات، ۱۳۸۸،

صص ۳۵ و ۳۶.

^۲ بهاره سازمند، سیاست خارجی قدرت های بزرگ، ص ۲۰۲.

نخست این که، روسیه که از نظر فرهنگی چندان تفاوتی با جامعه و کشورهای اروپایی ندارد در واقع بیشتر از این که یک کشور آسیایی به نظر برسد، شباهت های زیادی به یک کشور با فرهنگ اروپایی دارد. از این منظر این کشور به سادگی می تواند در جامعه اروپایی جذب شود، که این کار در دراز مدت باعث خاتمه یافتن هژمون آمریکا در این منطقه شده و با علاوه شدن روسیه در این جامعه وزنه قدرت اروپا به مراتب بیشتر از ایالات متحده آمریکا شده و احتمال اینکه اروپا عظمت گذشته خود را باز یابد و در چوکات اتحادیه اروپا به رقیب قدرت مند آمریکا مبدل شود، بالا می رود. جایی که به شدت تحت تأثیر آمریکا قرار داشته و یگانه منطقه ای است که هژمون آمریکا در آن تحقق یافته است.

ثانیاً، با توجه به دشمنی تاریخی که میان روسیه و آمریکا وجود دارد، با ورود روسیه در این اتحادیه خطر اینکه این کشور به قدرت مرکزی مبدل شده و در دراز مدت فرصت ها و ظرفیت های موجود در این اتحادیه را در راستای سیاست کلان خود به کار برد و در نهایت تعامل این اتحادیه با آمریکا را از اتحاد استراتژیک به سوی رقابت و حتی دشمنی سوق دهد، خیلی بلند است. بنا بر آن ایالات متحده آمریکا به هیچ وجه راضی به این کار نخواهد شد و با تمام توان جلو نزدیک شدن روسیه به جامعه اروپایی و اتحادیه اروپا را خواهد گرفت.

ثالثاً، در چارچوب فرضیه های دوم و سوم مرشایمر که می گوید: قدرت های بزرگ ذاتاً دارای قدرت و توانایی ضربه زدن و انهدام یک دیگر اند، هم چنان دولت ها هرگز نمی توانند در مورد مقاصد و نیت دولت های دیگر مطمئن باشند، با پی گیری الگوهای رفتاری سه گانه مطروحه مرشایمر (ترس، خودیاری و ازدیاد قدرت)، سناریوی دوم را در برابر این اتحادیه قرار دهد. طوری که، ورود و جذب کشور قدرت مندی چون روسیه در اتحادیه اروپا، باعث ایجاد ترس در میان قدرت های برتر این اتحادیه مانند انگلستان در آن زمان، فرانسه و آلمان شده و با اتکا به اصول خودیاری و به حد اکثر رساندن قدرت خویش، رقابت قدرت میان اعضای خود اتحادیه شکل بگیرد و در نهایت باعث فروپاشی آن شود، چنانچه امروزه آلمان و فرانسه از جایگاه ویژه ای در این اتحادیه برخوردار اند و شانس این که با ورود روسیه به این جمع این جایگاه ها متزلزل شود، خیلی زیاد است.

به هر حال، این دلگرمی های نا فرجام دیری دوام نکرد و در دوره دوم ریاست جمهوری یلتسین این روند سیر معکوسی را در پیش گرفت. در کنار سایر عوامل، از جمله سرکوب پارلمان روسیه توسط حکومت و آغاز جنگ در چچن، سیاست توسعه ناتو به سوی شرق توسط دولت بیل کلینتون، از عوامل عمده دگرگونی روند همگرایی روسیه - آمریکا به شمار می رود. تا جایی که در ماه مارچ ۱۹۹۵، در نشست رهبران عضو سازمان امنیت و همکاری اروپا، آندره کوزیروف وزیر خارجه روسیه طرح گسترش ناتو به سوی شرق و مرزهای روسیه را نوعی تقابل جدید میان شرق و غرب خواند.^۱ دور دوم ریاست جمهوری بوریس یلتسین دوره ایست که ورسیه از امریکا دوباره فاصله می گیرد تا اینکه زمینه را برای به قدرت رسیدن شخصی به نام ولادیمیر پوتین مخالف سرسخت کرنش در برابر آمریکا و طرفدار شدید احیای جایگاه از دست رفته روسیه در نظام بین

^۱ بهاره سازمند، سیاست خارجی قدرت های بزرگ، ص ۲۰۸.

المللی، مساعد ساخت. در این اواخر از فحواي کلام و عمکردهای ولادیمیر پوتین مانند اشتباه خواندن سیاست های میخائیل گورباچف و فروپاشی شوروی، چنین معلوم می شود که وی یک بار دیگر رؤیاهای پتر کبیر را در سر می پروراند.

پوتین که پس از استعفاي غیر منتظره بوریس یلتسین در ۳۱ دسمبر ۱۹۹۹م قدرت را در مسکو در دست گرفت و پس از انتخاب به حیث رئیس جمهور در ۷ می سال ۲۰۰۰م حلف وفاداری یاد کرد، علاوه از کوشش هایش در راستای احیای اقتصاد ورشکسته روسیه در جریان اصلاحات داخلی، در راستای احیای جایگاه از دست رفته روسیه در نظام بین المللی نیز تلاش های زیادی انجام داد.

پوتین با حمله به جزیره کریمه و الحاق آن به خاک کشورش در سال ۲۰۱۴م، نظم حاکم بین المللی را به چالش کشید و با مخالفت های مکرر کشورهای غربی و آمریکا، به جزیره کریمه بسنده نکرده و در سال ۲۰۲۲م جنگ تمام عیار علیه اوکراین را آغاز کرد که در آغاز تا نزدیکی های شهر کیف پایتخت اوکراین پیشروی کرد اما در نتیجه مقاومت شدید اوکراینی ها، وادار به عقب نشینی و تغییر تاکتیک شدو به تصفیه شهرهای که اکثر ساکنان آن روسی تبار اند پرداخت. در مقابل آمریکا و کشورهای غربی، از یک طرف تحریم های شدید علیه روسیه وضع کردند و از جانب دیگر، به ارزش میلیاردها دلار اسلحه به اوکراین فرستادند تا مقاومت اوکراینی هارا در برابر تهاجم روسها تقویت کنند.

خلاصه این که تحولات روابط روسیه - آمریکا پس از جنگ سرد به بدترین حالت خود رسیده، تا جایی که رهبر کریملین بارها کشورهای غربی به ویژه آمریکا را از اقدامات نظامی ضد روسیه در اوکراین هشدار داده و حتی تهدید به استعمال سلاح های هسته ای کرده است. هم چنان به خاطر کاهش تأثیرات تحریم ها و دور زدن آنها، تصمیم بر خروج دلار از چرخه اقتصادی اش کرده و با کشورهای مختلف خواهان جاگزینی روبل به عوض دلار در تعاملات اقتصادی اش از جمله فروش گاز به کشورهای طرف قرار داد مانند ترکیه و آلمان، گردیده است.

تحولات روابط چین - آمریکا پس از پایان جنگ سرد

بحران اوکراین جرقه خطرناکی ایجاد کرد که حتی نظم بین المللی را دستخوش تزلزل کرد. با قرار گرفتن چین در کنار روسیه و حمایت آن کشور از اتخاذ تصامیم روسیه و مقصر خواندن آمریکا در این بحران، روابط آمریکا و چین نیز که از قبل در دوران اول ریاست جمهوری ترامپ هم دچار بحران شده بود، باعث شد آمریکا سیاست های تحریک آمیزی را علیه چین نیز در پیش گیرد. مقامات آمریکایی بارها از احتمال حمله مشابه روسیه به اوکراین در رابطه به چین هشدار دادند و گفتند چین قصد حمله به تایوان را دارد. در خصوص این قضیه روابط دو کشور تا حدی دچار تنش شد که نانسی پلوسی رئیس کنگره آمریکا با وجود هشدار های مکرر پکن، در جریان سفرش به جنوب شرق آسیا، به تایوان نیز سفر کرد و در جریان دیدارهایش با مقامات تایوانی قول و قرارهایی مبنی بر حمایت تمام قد آمریکا از این کشور داد. در مقابل چین بزرگترین رزمایش نظامی از طریق هوا و دریا در سواحل تایوان انجام داد و بارها حریم دریایی و هوایی این جزیره را نقض کرد.

روابط دو کشور از زمان سقوط سلسله کینگ در سال ۱۹۱۱م و ضعف حکمرانان بعدی این کشور و نیز اشغال چین توسط جاپان در سالهای جنگ جهانی، آمریکا به حمایت از ملی گرایان چینی پرداخت و به طور ضمنی در منزوی کردن کمونست ها در این کشور نقش داشت.^۱ پس از انقلاب کمونیستی در سال ۱۹۴۹م مائو رهبر چین آمریکا را به داشتن هوای استعمار چین متهم کرد و متعاقب آن سیاست اتکا به روسیه را که قبلاً اتخاذ شده بود شدت بخشید. چینی ها تا اوائل سال ۱۹۷۰م هیچ گونه رابطه دیپلماتیک با آمریکا نداشتند اما پس از یک سلسله تحولات در داخل آمریکا مانند نومیدی از جنگ ویتنام و رشد صلح طلبان در آمریکا و تحول در برنامه های نوسازی و بازسازی اقتصادی در داخل چین و ایجاد جرقه های تخاصم بین چین و شوروی، راه را برای نزدیکی دو کشور متخاصم (چین و آمریکا) فراهم کرد، تا اینکه هردو کشور با هم تعاملات دوستانه را سرلوحه روابط دو کشور قرار دادند. این تعامل در نتیجه احساس نیاز دوجانبه تحقق یافت و برای اولین بار، ایالات متحده آمریکا با استفاده از کشیدگی که میان چین و روسیه در دوران جنگ سرد رخ داده بود، خواست با سفر برژنفسکی بطور مخفیانه از طریق پاکستان، در سال ۱۹۷۱م به چین و ملاقات با مائو تسه تونگ، زمینه سفر رئیس جمهور نیکسون و تطبیق سیاست های جدا سازی (Divide and Role) میان دو کشور قدرت مند کمونیستی (چین و روسیه) را به منصه اجرا بگذارد. همان بود که یک سال بعد ریچارد نیکسون رئیس جمهور وقت آمریکا در سال ۱۹۷۲م به جمهوری خلق چین سفر کرد و با ملاقات با مائو تسه تونگ با هم توافق کردند تا جلو گسترش روز افزون شوروی در آسیا را بگیرند. هم چنان امتیاز بزرگ دیگری که به کمک آمریکا به چین داده شد، جابجایی عضویت دایمی شورای امنیت ملل متحد از تایوان به چین در ۱۵ نوامبر ۱۹۷۱م بود. از طرف دیگر، چین آزمان به تنهایی خطر بزرگی بالفعل به آمریکا محسوب نمی شد بلکه شوروی وقت خطر بزرگ بود که با نزدیکی چین با آن این خطر باعث تغییر تعادل قوا در نظم بین المللی به ضرر آمریکا می شد. بنا بر این آمریکا در میان دو کشور بزرگ کمونیستی شق اجرا کرد و چین را از شوروی دور و به خود نزدیک ساخت. رهبران چین با استفاده از فرصت پیش آمده برنامه بازسازی و نوسازی اقتصادی را سرلوحه کار خویش قرار داد و با توجه سرمایه گذاران خارجی راه ورود فناوری جدید و پیشرفته به این کشور را نیز مهیا می سازند، تا جایی که چین قدرت مند امروزی مرهون چنین سیاست های در آن زمان می باشد.

روابط چین و آمریکا تا دهه ۱۹۸۰م حسنه و توأم با همکاری بود، اما با آغاز دهه ۱۹۹۰م ابتدا حادثه خونین میدان تیان آن من که در آن بین صدها تا هزارها نفر معترض اکثراً دانشجویان ضد استبداد و دموکراسی خواه کشته شدند^۲ و ثانیاً فروپاشی شوروی لطمه بزرگی به روابط دو کشور وارد کرد و نقش چین را به عنوان متحد آمریکا به شدت کاهش داد.

با آغاز دهه ۱۹۹۰م تمامی مسایل و موضوعات اختلاف زا میان چین و آمریکا مانند، دموکراسی، حقوق بشر، استقلال تایوان، اختلافات ارضی و مرزی در دریای چین شرقی و جنوبی و غیره،

^۱ بهاره سازمند، سیاست خارجی قدرت های بزرگ، صص ۲۵۶ و ۲۵۷.

^۲ مانی پارسا، «کشتار میدان تیان آن من، سی سال سکوت»، رادیوفردا، ۱۴ جوزای ۱۳۹۸، <https://www.radiofarda.com/a/tiananmen-massacre-anniversary/29980682.html>.

دوباره احیا شدند و این کار در ایالات متحده آمریکا باعث ظهور دو نوع طرز فکر در رابطه به چگونگی آینده روابط چین و آمریکا، ظهور نمود که یکی را مکتب مهار و دیگری را مکتب مشارکت می گفتند. مکتب مهار ریشه در نظریه واقعگرایی بویژه نظریات مورگنتا و جورج کنان دارد. جورج کنان که معمار اصلی سیاست مهار شناخته می شود، در مقاله معروف خود تحت عنوان "The Sources of Soviet Conduct" که در سال ۱۹۴۷م در نشریه "Foreign Affairs" منتشر گردید، نوشت «ایالات متحده باید با فشار بلندمدت، صبورانه اما ثابت، گسترش نفوذ شوروی در سراسر جهان مهار کند»^۱ این مکتب از حیث نظری حول انسان محوری و بدبینی واقع گرایانه نسبت به ذات قدرت، باور به منافع ملی به عنوان محور تصمیم گیری و اهمیت موازنه قوا و بازدارندگی، می چرخد و از نظر تاریخی، از آن در مهار شوروی در دوران جنگ سرد، مهار ایران از طریق تحریمها و حضور نظامی آمریکا در شرق آسیا و تشکیل ائتلافها با جاپان، کره جنوبی، فیلیپین، استرالیا و انگلستان، قابل مشاهده است. در حالی که مکتب مشارکت ریشه در نظریه نهادگرایی نئولیبرال و ایده آلیزم ویلسونی دارد. وودرو ویلسون رئیس جمهور وقت آمریکا، در پایان جنگ جهانی اول، مبنای فکری مکتب مشارکت را با تأکید بر تأسیس جامعه ملل، دیپلماسی علنی و شفاف و همکاریهای بین المللی بنیان گذاشت و جوزف نای و رابرت کیوهین با تأکید بر قدرت نرم و نهادهای بین المللی، پایه های این مکتب را بیشتر از پیش تقویت کردند. بنیاد نظری این مکتب بر باور به عقلانیت و امکان تغییر رفتار دولت ها، نقش نهادهای بین المللی در کاهش تعارضات و اهمیت تعاملات اقتصادی و فرهنگی در ساختن اعتماد متقابل، استوار است و از نظر تاریخی، کاربرد آنرا در نزدیک شدن ریچارد نیکسون و مائو در سال ۱۹۷۲م، توافق هسته ای با ایران (برجام) و تلاش رئیس جمهور ترامپ بر گفتگو با کوریای شمالی در دوران اول ریاست جمهوری اش، می توان مشاهده کرد.^۲

پیروان مکتب مشارکت بدین باور هستند که چین به عنوان یک قدرت بزرگ نظامی و اقتصادی به یک واقعیت انکارناپذیر مبدل شده و با توجه به توان و ظرفیتی نظامی از توان هسته ای که برخوردار است، رویارویی نظامی میان دو کشور خیلی خطرناک و بعید به نظر می رسد. از طرفی هم این گروه بدین باور اند که نیاز چین بخاطر ثبات نظم بین المللی جهت رشد و توسعه اقتصادی، این کشور را ناگزیر خواهد کرد در قبال مسایل مختلف بین المللی محافظه کارانه عمل کند. بناءً بهترین راه برای واشنگتن تشویق چین برای مشارکت در امور بین المللی بخاطر یافتن رویکرد مشترک جهت حل مسایل جهانی است. چنانچه به دلیل ظرفیت بالای این کشور، انزوای دیپلماتیکی و اقتصادی آن دیگر از امکان به دور و غیر عملی به نظر می رسد.^۳

از آنجایی که میان دو کشور بزرگ (آمریکا و چین)، تفاوت های ایدئولوژیکی و سیستمی وجود دارد، دوستی دو کشور تا زمانی که این تفاوت ها وجود دارد پایه دار و با ثبات به نظر نمی رسد

^۱ George F. Kennan, "The Sources of Soviet Conduct," *Foreign Affairs* 25, no. 4 (1947): 566-582.

^۲ Robert O. Kohen and Joseph S. Nye, *Power and Interdependence: World Politics in Transition* (Boston: Little, Brown

and Company, 1977

^۳ بهاره سازمند، سیاست خارجی قدرت های بزرگ، ص ۲۵۸.

و نزدیکی های مقطعی دو کشور در ادوار مختلف ناشی از حرکت های تاکتیکی و موقت بوده و هر زمانی فشار ثالث بر طرفین یا یکی از طرفین بالا گرفته روابط دو کشور کمی رو به گرمی نهاده اما زمانی که فشار یا عارضه ثالث از میان رفته متعاقب آن روابط دو کشور مجدداً دستخوش تزلزل شده و رو به وخامت گذاشته است. چنانچه در زمان تجاوز شوروی به افغانستان و افزایش فشار اتحاد شوروی به ایالات متحده و متحدینش، واشنگتن تصمیم گرفت با نزدیک شدن به چین، این کشور کمونیست را از شوروی کمونیست جدا ساخته و نگذارد با قرار گرفتن چین در کنار شوروی تعادل قوا برهم خورده نظم بین المللی به ضرر آمریکا تغییر نماید. اما زمانی که شوروی از هم پاشید بلافاصله مسایل حقوق بشری، دموکراتیزاسیون و سایر مسایل از سوی آمریکا مطرح شد و روابط دو کشور مجدداً به تیرگی گرایید. با روی کار آمدن طالبان در افغانستان و مطرح شدن تروریزم بین المللی یکبار دیگر آمریکایی ها به چین نزدیک شدند اما با روی کار آمدن دونالد ترامپ در آمریکا، روابط تجاری دو کشور دستخوش تحول شد و ترامپ موافقت نامه های تجاری با این کشور را برهم زد و روابط دو کشور به تیرگی گرایید. با تجاوز نظامی روسیه بر اوکراین و حمایت تلویحی چین از روسیه و هم چنان تهدیدات تایوان از سوی چین، یکبار دیگر روابط چین و آمریکا بدترین روزهای خود را پشت سر می گذراند. این بخاطری است که مکتب مهار یا تهدید چین در ایالات متحده گفتمان مسلط را تشکیل داده و حکومت جوبایدن را بر آن داشته است تا سیاست مهار چین را به عنوان بزرگترین تهدید به آمریکا در پیش گیرد. «به طور کلی روابط چین به عنوان یک قدرت نوظهور و آمریکا به عنوان مدعی رهبری جهان را شاید بتوان پیچیده ترین و پرتناقض ترین روابط در میان قدرتهای بزرگ دانست، روابطی که با تأثیرپذیری از متغیرهای متعدد و در مواردی بسیار متضاد همواره دچار نوسان و در مقاطعی پیشبینی ناپذیر بوده است. بر این اساس چین به مثابه یک قدرت نوظهور و آمریکا به عنوان نماینده قدرت سنتی، نماد دو فرآیند رقیب و متعارض در در سیاست جهانی در سده ۲۱ محسوب می شوند و از نظر برخی نظریه پردازان، روابط میان آن ها می تواند مهم ترین گزاره سیاست بین الملل در دوران جدید باشد»^۱

پیروان مکتب مهار بدین باور اند که کشورهای در حال رشد و صعود به مرحله ابر قدرتی واجد تمایلات جنگ طلبانه بوده و با تعقیب منافع فرامرزی و منطقه ای به دنبال کسب موقعیت و تثبیت جایگاه مستحکم تر در عرصه بین المللی هستند. تفاوت های عمده دو کشور در خصوص مسایل نظیر حقوق بشری، دموکراسی و مداخله در امور سایر کشورها باعث تشدید این تمایلات جنگ طلبانه می شود. از همین رو طرفداران مکتب مهار چین بدین باور اند که واشنگتن باید در قبال این کشور از سیاستی پیروی کند که رشد چین را به عنوان یک ابر قدرت بزرگ به خاطر اجتناب از تعارض با آمریکا، محدود کند و جلو آنرا بگیرد.^۲

^۱ سعید وثوقی، امیرحسین رستمی و عنایت اله یزدانی، تأثیر قدرت یابی چین بر روابط و رقابت با آمریکا، فصلنامه پژوهشهای روابط بین الملل، دوره هشتم، شماره چهارم، شماره پیاپی ۳۰، زمستان ۱۳۹۷.

^۲ بهاره سازمند، سیاست خارجی قدرت های بزرگ، ص ۲۵۹.

به نظر می رسد در این اواخر و به خصوص پس از تجاوز روسیه بر اوکراین و قرار گرفتن چین و ایران در کنار روسیه و هم چنان اجرای رزمایش های بی سابقه نظامی چین در اطراف جزیره تایوان و همزمان با آن، سفر پر ماجرا و پر مخاطره نانسو پلوسی رئیس کنگره آمریکا به این جزیره، آمریکا به دکتین مکتب مهار روی آورده و با نزدیک شدن به کشورهایی چون: استرالیا، کره جنوبی، جاپان، هند و غیره در صدد تشکیل یک ائتلاف ضد چینی در خود منطقه است. جابجایی موشک اندازهای "تاد" در کره جنوبی و اجرای رزمایش های بزرگ نظامی در تایوان و کره جنوبی مصداق های این مدعا به شمار می رود.

از جمله مهم ترین مواردی که باعث ایجاد شک و گمان ها و در نهایت باعث مکرر شدن روابط چین و آمریکا می شود می توان «مسئله نوسازی نظامی چین، تسلیحات هسته ای، مناقشات سرزمینی، هژمونی طلبی در منطقه جنوب شرق آسیا» را نام برد که در این اواخر مسئله تایوان به یکی از گرم ترین مسائل در روابط دو کشور مبدل گشته است، به خصوص سفر نانسو پلوسی رئیس مجلس نمایندگان آمریکا به تایوان به تاریخ ۱۴۰۱/۵/۱۱ خورشیدی در حالی که چین از پیامدهای خطرناک آن نیز به واشنگتن هشدار های پیاپی داده بود، با آنهم این سفر به تایوان صورت گرفت و همزمان با آن چین بزرگترین رزمایش نظامی نظامی را در اطراف این جزیره آغاز کرده که برای چهار روز ادامه خواهد داشت و در جریان اولین ساعات آن به گونه ای بی سابقه ای حریم هوایی تایوان را نقض کرده و چندین موشک بالستیک که توسط نظامیان چین برتاب شده بود از فراز این کشور عبور کرده به آب های جاپان سقوط کرد. «بزرگترین اشتباه آمریکا در چارچوب این سفر تخطی از تعهدات در ۳ اعلامیه مشترک چین-آمریکا مربوط به سال های ۱۹۷۲، ۱۹۷۹ و ۱۹۸۲ میلادی بوده است. در تمامی این اعلامیه های مشترک آمده است آمریکا دولت چین را به عنوان تنها دولت قانونی به رسمیت می شناسد و به حق حاکمیت و تمامیت ارضی و یکپارچگی این کشور احترام می گذارد.»^۱ به تعقیب سفر نانسو پلوسی به تایوان که در ۲۵ سال اخیر بزرگترین مقام آمریکایی بوده که به این جزیره سفر می کند، به روز دو شنبه ۱۵ اگوست ۲۰۲۲م برابر ۲۴ اسد ۱۴۰۱ خورشیدی، هیئتی از نمایندگان کنگره آمریکا به ریاست "اید مارکی" به تایوان سفر کرده و با رئیس جمهور این کشور دیدار داشته است. چین در واکنش با این عمل آمریکایی ها یک بار دیگر دست به رزمایش های نظامی در اطراف این جزیره زد.^۲

با توجه به فراز و فرود هایی از روابط آمریکا از یک طرف با روسیه رقیب دیرین و عقده به دل این کشور و از طرف دیگر با چین کمونیست رقیب ایدئولوژیک آمریکا، دو کشور قدرت مند یکی از حیث نظامی و دیگری از حیث نظامی و اقتصادی، که در این اواخر روابط هردو کشور به پر تنش ترین حالت آن پس از دوران جنگ سرد رسیده است، در حالی که هردو کشور از جمله مؤسسين پیمان شانگهای به شمار می آیند، آیا امکان رویارویی همزمان دو کشور در چوکات پیمان شانگهای با آمریکا و متحدینش در چوکات ناتو میسر هست یا خیر؟

^۱ "چرا سفر نانسو پلوسی به تایوان اشتباه بود؟"، *ایرنا*، ۱۲ جوزای ۱۴۰۱، <https://www.irna.ir/news/84845649/>، چرا-سفر-نانسو-پلوسی-به-تایوان-اشتباه-بود. تاریخ مراجعه: ۲۰۲۵/۴/۷.

^۲ پاسخ چین به سفر آمریکایی ها به تایوان؛ باز هم رزمایش نظامی "ایندیپندنت فارسی، دسترسی در ۱۵ مه ۲۰۲۵، تاریخ مراجعه: ۲۰۲۵/۴/۷.

سازمان همکاری شانگهای و شانس مبدل شدن آن به حریف ناتو

سازمان همکاری شانگهای یا (SCO) یک سازمان منطقه ای بین دولتی می باشد که به هدف تقویت همکاری های سیاسی، اقتصادی، امنیتی، و فرهنگی تأسیس گردیده است. این سازمان به استمرار اقدامات اولیه کشورهای چین و شوروی سابق در در دهه ۱۹۸۰م به هدف کاهش تنش های مرزی میان دو کشور با انجام چند دور مذاکرات "اقدامات اعتمادسازی در سراسر نواحی مرزی" میان کشورهای تازه استقلال یافته - پس از فروپاشی شوروی - با روسیه از یک طرف و جمهوری خلق چین از طرف دیگر، صورت گرفت. در پی همین مذاکرات بود که ابتدا در سال ۱۹۹۶م معاهده اعتماد سازی نظامی در مناطق مرزی میان کشورهای چین، روسیه، قزاقستان، قرغیزستان و تاجکستان به امضا برسد. متعاقب آن کشورهای یاد شده نهاد چند جانبه ای را به نام شانگهای پنج پایه گذاری کردند. پس از آن در در اجلاس سران شانگهای پنج در سال ۲۰۰۱م در شهر شانگهای چین تصمیم اتخاذ گردید تا پس از پیوستن ازبکستان به این سازمان نام به "سازمان همکاری شانگهای" تغییر کند. کشور مغولستان در نشست دوشنبه سال ۲۰۰۴ و کشورهای ایران، هند و پاکستان در نشست آستانه پایتخت قزاقستان در سال ۲۰۰۵م به حیث اعضای ناظر این سازمان پذیرفته شدند، اما از عضویت ناظر ایالات متحده آمریکا به دلیل عدم پیوند جغرافیایی با این سازمان مخالفت صورت گرفت.^۱ کشورها هند و پاکستان در سال ۲۰۱۷م و ایران در سال ۲۰۲۳م به عضویت دایمی این سازمان در آمده اند.^۲ اکنون این سازمان دارای ده عضو دایم (روسیه، چین، قزاقستان، قرغیزستان، تاجکستان، ازبکستان، هندوستان، پاکستان، ایران و روسیه سفید) و چهارده شریک گفتگو از جمله ترکیه، مصر، عربستان سعودی و امارات متحده عربی می باشد.^۳

مبارزه با تروریسم، افراط گرایی، جدایی طلبی، تقویت همکاریهای اقتصادی و تجاری میان کشورهای عضو، توسعه پیوندهای فرهنگی، علمی و آموزشی، تأمین امنیت منطقه ای و حفظ ثبات در آسیای مرکزی، از اهداف اصلی این سازمان به شمار می رود. این سازمان دارای چند نهاد کلیدی مانند: شورای سران کشورها به عنوان بالاترین نهاد تصمیم گیری، شورای وزرای خارجه به منظور بررسی مسائل کلان سیاست خارجی و دبیرخانه که در شهر پکن چین مستقر می باشد و مرکز منطقه ای ضد تروریسم مستقر در تاشکند ازبکستان، است.^۴

این سازمان که یکی از بزرگترین سازمان های منطقه ای در جهان می باشد، از نظر جمعیت، وسعت جغرافیایی و منابع طبیعی، می تواند نقش مهمی در تعادل جیوپولیتیکی بین شرق و غرب ایفا کند و هم چنان می تواند بستر مناسبی برای همکاریهای چند جانبه در حوزه انرژی، حمل و نقل و زیرساخت ها باشد. هم چنان، سازمان همکای شانگهای یک چارچوب مناسب از یک طرف

^۱ عباس طالبی فر و سیاوش جعفری پاسکیابی، سازمان همکاری شانگهای و موضوع عضویت جمهوری اسلامی ایران، تهران، سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، سال ۱۳۸۷، صص ۵۱ و ۵۲.

^۲ "SCO China 2025" دسترسی در ۱۱/۴/۲۰۲۵، <https://www.scochina2025.org.cn/>.

^۳ "Shanghai Cooperation Organisation (SCO) – Official English Website"، تاریخ دسترسی ۹/۴/۲۰۲۵، <https://eng.sectsc.org/>.

^۴ "SCO China 2025"، تاریخی دسترسی ۹/۴/۲۰۲۵، <https://www.scochina2025.org.cn/>.

برای همکاری و تعاملات نظام مند کشورهای منطقه به ویژه روسیه و چین را به وجود می آورد، از جانب دیگر، یک ابزار مناسب و مؤثر تحقق اهداف مشترک قدرت های برتر منطقه (روسیه و چین) در برابر توسعه طلبی های آمریکا و ناتو در نزدیکی مرزهای دو قدرت یاد شده، می باشد. سازمان همکاری شانگهای با پیوستن هندوستان، پاکستان و ایران بیشتر از پیش تقویت شده است و از نظر نظامی چهار قدرت هستوی (روسیه، چین، هند، پاکستان) در آن حضور دارد و از نظر جایگاه در سطح جهانی دو کرسی عضویت دائمی شورای امنیت سازمان ملل متحد را (روسیه و چین) نیز در اختیار دارد. این که این سازمان در کوتاه مدت از ظرفیت مقابله با آمریکا و ناتو برخوردار خواهد بود یا خیر، پس از ارزیابی قدرت اعضای برجسته آن می توان در این مورد ابراز نظر کرد.

سازمان همکاری شانگهای در حوزه های مختلفی نظیر امنیتی، انرژی، فرهنگی و اقتصادی فعالیت دارد. مسایل امنیتی در آسیای میانه به ویژه تروریسم، جدایی طلبی و افراطی گری عموماً دغدغه اصلی این سازمان محسوب می شود. ساختار منطقه ای ضدتروریسم سازمان همکاری شانگهای در نشست جون ۲۰۰۴ در شهر تاشکند در ازبکستان تهیه و تصویب شد. این سازمان در سال ۲۰۰۶ اعلام کرد که بر اساس مفاد توافقنامه منطقه ای، با قاچاق مواد مخدر در طول مرزهای کشورهای عضو مبارزه خواهد کرد. گریگوری لگنیتف در آوریل ۲۰۰۶ اعلام کرد که پیمان همکاری شانگهای قصد ندارد به سازمانی نظامی (مشابه پیمان ناتو یا پیمان ورشوی سابق) تبدیل شود. اما وی اذعان کرد که برای مقابله با تهدیدهای روز افزون تروریسم، جدایی طلبی و افراطی گری ممکن است نیاز به استفاده از نیروهای ارتش کشورهای عضو به وجود آید. در همین راستا کشورهای عضو چندین مانور مشترک نظامی به اجرا گذاشته اند. اولین مانور نظامی در سال ۲۰۰۳ طی دو فاز در قزاقستان و چین به اجرا درآمد.^۱ از گفته های نماینده روسیه به صراحت معلوم می شود که این سازمان علاوه از مسایل اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی و انرژی در پی تقویت همکاری های امنیتی - نظامی نیز هست. از جمله مهم ترین دغدغه این سازمان توسعه طلبی های آمریکا و ناتو در قلمرو تحت نفوذ آن می باشد و با گذشت هر روز و در هر نشست از این موضوع به عنوان بزرگترین مشغله ذهنی اعضای سازمان یاد می کنند.

کشورهای عضو و ناظر سازمان همکاری شانگهای؛ با هم بیشترین تولیدکننده و مصرف کننده انرژی در جهان می باشند. در میان این کشورها چهار قدرت اتمی چین، روسیه، هند و پاکستان وجود دارد که از میان آنها روسیه و چین اعضای دائمی شورای امنیت نیز هستند. مساحت کشورهای عضو این سازمان روی هم ۳۶۸۸۹۶۰۷ کیلومتر مربع یا در حدود یک چهارم سطح خشکی های زمین است. همچنین نه کشور عضو در حدود ۳ میلیارد و ۳۶۳ میلیون نفر جمعیت دارند که در حدود ۴۳ درصد جمعیت جهان را شامل می شود. اساس نامه سازمان همکاری شانگهای بر شفافیت عملکرد و بی طرفی نظامی آن تأکید می کند. علی رغم این موضوع، شکی نیست که سازمان همکاری شانگهای نقش موازنه دهنده ای در صحنه بین المللی خصوصاً در مقابل پیمان ناتو ایفا نماید. برای مثال، ایالات متحده آمریکا درخواستی جهت عضویت به عنوان عضو ناظر به سازمان

^۱ "سازمان همکاری شانگهای"، تابناک، دسترسی در ۱۰/۴/۲۰۲۵، <https://www.tabnak.ir/fa/tags/67787/1>، سازمان همکاری شانگهای.

همکاری شانگهای ارائه کرده بود، اما این درخواست در سال ۲۰۰۵ از طرف سازمان رد شد. سازمان همکاری شانگهای از آمریکا خواسته است که پایگاه‌ها و نیروهای نظامی خود را از خاک تمام کشورهای عضو خارج سازد. پس از این درخواست، دولت قرقیزستان رسماً از آمریکا درخواست کرد که برنامه خروج نیروهای آمریکایی و تعطیلی پایگاه هوایی نظامی کی-۲ از این کشور را سریعاً تهیه و اعلان کند.^۱ با توجه به داشتن ظرفیت های عظیم اقتصادی، اجتماعی، و نظامی، این سازمان می تواند به بزرگترین رقیب پیمان ناتو مبدل شود و جلو توسعه طلبی های مزید ناتو به رهبری آمریکا را در آسیا و شرق اروپا بگیرد.

از آن جایی که گفته می شود، سازمان همکای شانگهای از مهم ترین سازمان های منطقه ای است که در سال ۱۳۹۴ خورشیدی در مجموع ۱۷،۵٪ نفت جهان، ۴۷،۵۰٪ گاز جهان، و ۴۵٪ جمعیت جهان را دارا بوده است.^۲ این میزان با پیوستن هندوستان، پاکستان و جمهوری اسلامی ایران، بر حجم آن ها افزوده شده است.

نتیجه

در فرجام می توان چنین نتیجه گرفت که، با آنکه در اوایل تأسیس این سازمان، روسیه و چین بر سر حوزه فعالیت های سازمان با هم تا اندازه ای اختلاف نظر داشتند. طوری که روسیه بیشتر تأکید بر ماهیت امنیتی نظامی سازمان شانگهای داشت تا به عنوان یک سازمان مانع شونده توسعه نفوذ آمریکا و ناتو در قلمروی سنتی روسیه در آسیای مرکزی و قفقاز از آن استفاده کند. در حالی که چین به این سازمان به عنوان یک فرصت نفوذ و توسعه بازارهای اقتصادی و کنترل منابع انرژی و بازارهای منطقه نگاه می کرد. اما با در نظر داشت تحولات اخیر که در روابط فی مابین روسیه و آمریکا و متحدینش از یک سو، تحولات روابط چین و آمریکا و متحدینش از سوی دیگر، رخ داده است، به علاوه مسائل مهم دیگر اعم از عضویت کامل جمهوری اسلامی ایران در این سازمان و روابط خصمانه آن با آمریکا، خروج آمریکا از افغانستان و تعطیل پایگاه های آن در کشورهای آسیای مرکزی، اعضای این سازمان به ویژه اعضای کلیدی آن (روسیه و چین) را ناگزیر به کنار گذاشتن اختلاف نظر در ماهیت وظایف سازمان خواهد کرد تا با اتخاذ سیاست توسعه سازمان فراتر از منطقه و جذب اعضای جدید، بتوانند آن را به یک سازمان دفاع دسته جمعی تبدیل کرده و به عنوان رقیب قدرت مند ناتو رؤیای "ناتوی شرق" را به حقیقت مبدل کنند. مهم ترین عواملی که می تواند این سازمان را تحول ماهیت بدهد قرار ذیل است:

۱- با ورود روسیه به جنگ تمام عیار علیه توسعه طلبی های ناتو و آمریکا در اروپای شرقی در میدان اوکراین و واکنش های تند و بی سابقه آمریکا و غربی ها در برابر آن از جمله، اعمال تحریم های بی سابقه و طاقت فرسا که پس از دوران جنگ سرد تا کنون نظیر آن دیده نشده بود؛

^۱ "سازمان همکاری شانگهای"، ویکی پدیای فارسی، آخرین بار ویرایش شده در ۱۴ می ۲۰۲۵، <https://fa.wikipedia.org/wiki/۲۰۲۵>، سازمان همکاری شانگهای. تاریخ مراجعه: ۲۰۲۵/۴/۱۰.

^۲ محمد سرور احمدزی، افغانستان او د شانگهای د همکاریو سازمان، سیمه ییز مطالعات، سال دهم، شماره ۱، پیاپی ۳۷، بهار ۱۳۹۲، کابل، اکادمی علوم افغانستان، ص ۵۶.

- ۲- حمایت و پشتیبانی ایران و چین از اقدامات روسیه در اوکراین در برابر اقدامات تحریک آمیز غرب و آمریکا و معرفی آنها به عنوان مسببین اصلی بحران اوکراین؛
 - ۳- اقدامات تحریک آمیز و بی سابقه آمریکا در رابطه به مسئله تایوان و سفر ماجراجویانه رئیس و متعاقب آن اعضای کنگره آمریکا به جزیره تایوان و نا دیده گرفتن حد اقل تعهدات در ۳ اعلامیه مشترک چین-آمریکا مربوط به سالهای ۱۹۷۲، ۱۹۷۹ و ۱۹۸۲م که در تمامی این اعلامیه‌های مشترک، آمریکا دولت چین را به عنوان تنها دولت قانونی به رسمیت می‌شناسد و به حق حاکمیت و تمامیت ارضی و یکپارچگی این کشور احترام می‌گذارد؛
 - ۴- وعده های پر آب و تاب مقامات آمریکایی به تایوان در صورت حمله نظامی چین به این کشور که این کار باعث خشم شدید مقامات بیجنگ شده و آنان را به انجام رزمایش های بزرگ و بی سابقه نظامی در اطراف جزیره تایوان کرد و گفته می شود از مهمات اصلی در آن استفاده شده است.
 - ۵- انجام رزمایش های مشترک نظامی آمریکا با کره جنوبی، فلیپین و آغاز مذاکرات فشرده و سریع با کشورهای استرالیا، کره جنوبی، جاپان و دیگر کشورهای خاور دور به منظور ایجاد ائتلاف منطقه ای به هدف مهار چین.
 - ۶- تعطیلی پایگاه های نظامی آمریکا در کشورهای ازبکستان و قرغیزستان و پس از آن خروج کامل آمریکایی از افغانستان، و نا امیدی کشورهای منطقه از حضور آمریکا.
- هرچند تا هنوز چین، روسیه و جمهوری اسلامی ایران تعاملات استراتژیک شانرا نه در قالب سازمان همکاریهای شانگهای بلکه بطور مستقیم و در چارچوب تعاملات دوجانبه شکل داده اند اما دلایل فوق بطور بالقوه، زمینه های تبدیل شدن سازمان همکاری شانگهای به یک پیمان دفاعی دسته جمعی در برابر اتخاذ سیاست های تهاجمی آمریکا در برابر اعضای کلیدی این سازمان مانند روسیه، چین و ایران، را بیش تر از پیش فراهم می کند. چنانچه آمریکا و ناتو در این اواخر در برابر کشورهای یاد شده بر اساس نظریه رئالیزم تهاجمی سیاست های سخت گیرانه ای را اتخاذ کرده است که این کار، راهی جز همدست شدن اعضای سازمان مذکور به منظور تبدیل ماهیت آن از همکاری های محض اقتصادی و امنیتی درون زا به یک سازمان کثیر المعنی و مختلف الوظائف با قدرت مانور فرا منطقه ای، و رقیب ناتو، باقی نگذاشته است.

متاورس؛ ماهیت، چالشها و راهکارهای حقوقی

استاد ابوبکر مدقق^۱

استاد فیض الرحمن نظامی^۲

چکیده

پیشرفت‌های تکنالوژیکِ امروزی در زندگی بشر به‌گونه‌ی چشمگیری توسعه یافته که مجموعه‌ی زیادی از امورات انسانها به آن مربوط گردیده است؛ چنان‌که ناگزیر باید با آن کنار آمد و در جهت ایجاد سهولت‌های زندگی از آن بهره گرفت. یکی از مظاهر برجسته این تحول و پیشرفت، متاورس است. در این مقاله، ما به بررسی این پدیده و پلتفرم جدید ایجاد شده تحت قالب متاورس خواهیم پرداخت.

هدف این تحقیق، بررسی ماهیت و چیستی متاورس با مطالعه ابعاد حقوقی آن است که شامل تسری احکام موجود و امور حقوقی لازم در این زمینه می‌شود. تلاش می‌شود تا به مهم‌ترین پرسش‌های مطرح‌شده در این حوزه پاسخ داده شود: اینکه متاورس چیست؟، معاملات حقوقی در این فضا چه اثراتی دارند؟، آواتار چیست و دارای چگونه شخصیتی (مستقل یا وابسته) می‌باشد؟، قوانین حاکم در این فضا چیست و چگونه عمل می‌کند؟ و سایر پرسش‌هایی که به‌طور ضمنی مطرح و در این تحقیق به شکل کلی مورد بررسی قرار خواهند گرفت.

این تحقیق به‌طور دقیق مسائل مطروحه را بررسی کرده و تلاش می‌کند روشن سازد که چگونه می‌توان به‌صورت قانونی و مشروع با پدیده‌های نوظهور همانند متاورس تعامل کرد. روش بحث در این تحقیق مبتنی بر مطالعه، بررسی و تطبیق مسائل حقوقی دنیای حقیقی با دنیای مجازی (دوبعدی و سه‌بعدی) است. این تحقیق بر اساس مطالعات و منابع موجود انجام می‌شود، هرچند که منابع عمیق و قطعی در این زمینه هنوز هم محدود هستند.

در این تحقیق، ابتدا به بیان ماهیت و چیستی متاورس پرداخته شده و سپس چالش‌های حقوقی و فقهی آن آشکار خواهد شد. هدف نهایی نیز ارائه پیشنهادات علمی و عملی در این حوزه است تا بتوانیم به درک بهتر و تدوین مقررات مناسب‌تر برای فضای متاورس داشته باشیم.

کلمات کلیدی: آواتار، فضای مجازی، دنیای مجازی و بلاک چین.

متاورس چیست و چگونه کار میکند؟

مقدمه و تبیین موضوع

واژه متاورس از ترکیب دو کلمه "متا" (Meta) به معنای فراتر یا برتر و "ورس" (Verse) که از کلمه "یونیورس" (Universe) به معنای جهان مشتق شده، شکل گرفته است. این ترکیب در مفهوم کلی به معنای "جهانی فراتر" یا "جهان برتر" تعبیر می‌شود. متاورس در یک تعبیر عبارت از یک

^۱ . استاد پوهنچى حقوق و علوم سیاسى پوهنتون سلام-کابل و دانشجوی دکترای تخصصی حقوق خصوصی دانشگاه آزاد اسلامی واحد مشهد. a.mudaiq21@gmail.com ، ۰۰۹۳۷۸۹۷۰۱۳۸۶.

^۲ . استاد پوهنچى حقوق و علوم سیاسى پوهنتون سلام-کابل و دانشجوی دکترای تخصصی حقوق خصوصی دانشگاه آزاد اسلامی واحد مشهد. faizurrahmannizami001@gmail.com ، ۰۰۹۳۷۸۰۲۶۵۶۸۲.

فضای مجازی^۱ سه بعدی، مجازی/نیمه مجازی، غیرمتمرکز، فزادولتی و اجتناب‌ناپذیر است، اما به یک تعبیر دیگر متاورس دنیای مجازی^۲ است. دنیایی که در موازات دنیای واقعی ما قرار داشته و ممکن است که به شکل کامل^۳ و یا هم نسبی به دنیای واقعی ما وابسته نباشد. برای اولین بار، شخصی به نام نیل استفنسون (Neal Stephenson) در پایان قرن ۲۰ و در سال ۱۹۹۲ میلادی در کتاب رمان خود تحت عنوان "اسنو کرش" (Snow Crash) این اصطلاح "متاورس" را همراه با واژه "آواتار"^۴ به کار برد. این داستان، واقعیت در دنیای مجازی را به تصویر کشید.

فضای مجازی یکی از واقعیت‌های موجود در دنیای امروز است. گرچه چند سال پیش، هیچ‌کس به رشد سریع و قابل توجه آن باور نداشت و حتی در کشور عزیز ما افغانستان، از مراجع مختلف این موضوع مورد تردید قرار می‌گرفت و در هاله‌ای از ابهام بیان می‌شد. با وجود این انتقادات شدید علیه انواع فضای مجازی و استفاده از آن، امروزه دنیای مجازی به شدت در حال گسترش است و در تلاش برای وفق دادن فضای مجازی با فضای واقعی است. برخی معتقدند که دنیای مجازی حتی می‌تواند از دنیای واقعی پیشی بگیرد، هرچند که تاکنون زیرساخت‌ها و نیازهای اساسی آن به درستی تولید نشده و یا حداقل در دسترس عموم قرار نگرفته است.

متاورس یکی از این فضاهای مجازی است که با ارائه خدمات دیجیتالی، فضای مرتبط و غیرمرتبط با دنیای واقعی را تشکیل داده و مردم را به‌سوی خود می‌کشاند^۵. چنان‌که از نامش پیداست، «متاورس» به معنای فراتر از جهان فیزیکی است. این فضا در تلاش است تا دو نوع خدمت را برای انسان‌ها ارائه کند:

۱. **فضای مجازی وابسته به دنیای واقعی:** این فضای مجازی باید به گونه‌ای طراحی شود که هر فرد بتواند واقعیت‌های موجود در این دنیای واقعی را در فضای مجازی ببیند، احساس کند، طراحی نماید، معامله کند، درخواست کند و به شکل عینی تسلیم شود.

۲. **فضای مجازی غیر وابسته به دنیای واقعی:** این فضا کاملاً مجازی است و هیچ گونه ارتباطی با دنیای واقعی ندارد. از این‌رو، این بُعد از جهان مباحث گسترده‌ای را در بر می‌گیرد که در این مقاله به آن خواهیم پرداخت. تمامی امور مربوط به دنیای واقعی در این فضا ارائه می‌شود که هر بخش آن قابل تحقیق و بررسی است، به همین دلیل این نوع فضا را دنیای مجازی گویند و نوع اول را فضای مجازی.

^۱. فضای مجازی عبارت از ابزاری است که با سرعت و کیفیت متفاوت از فضای واقعی در خدمت نیازهای واقعی انسان‌ها می‌باشد (مرتبط به روابط واقعی ما است).

^۲. دنیای مجازی عبارت از دنیای است که در فضای مجازی شکل گرفته و در برابر دنیای واقعی قرار دارد؛ گاه گاهی ممکن است دنیای واقعی برای خدمت دنیای مجازی به کار گرفته می‌شود. این مفهوم از مفهوم فضای مجازی که ابزارها می‌باشد متفاوت است.

^۳. منظور ما از متاورس در این تحقیق بیشتر به این دیدگاه مربوط است.

^۴. Avatar

^۵. Fernandez, C. B., & Hui, P. (2022). Life, the Metaverse and Everything: An Overview of Privacy, Ethics, and Governance in Metaverse. Available at: <https://arxiv.org/abs/2204.01480>.

این مقاله با هدف تحلیل مفهوم متاورس و بررسی ابعاد مختلف آن از منظر قواعد عمومی و اصول کلی حقوق^۱ نگاشته شده است که متمرکز شده است روی چالش های عمومی و حقوقی متاورس. با این حال، برای تبیین بهتر موضوع، به صورت گذرا به مباحث فقهی نیز استناد کرده ایم. متاورس به عنوان یک فضای مجازی گسترده و در حال توسعه، تأثیرات شگرفی بر زندگی اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی افراد، به ویژه جوانان، دارد. اهمیت این موضوع در این است که متاورس نه تنها یک پدیده نوین تکنولوژیکی است، بلکه به تدریج به بخشی جدایی ناپذیر از زندگی روزمره انسان ها تبدیل خواهد شد.

در این مقاله، ابتدا به چپستی و ماهیت متاورس پرداخته می شود و سپس تلاش می شود تا رویکردهای نظام حقوقی افغانستان و احکام فقه را به شکل کلی در قبال موضوعات مرتبط با متاورس همانند مالکیت، معاملات، مسئولیت ها و اخلاقیات بررسی شود. سیستم های حقوقی، به ویژه آنچه که در افغانستان حاکم است، ممکن است با چالش هایی نظیر خلا های قانونی در این زمینه مواجه باشند. از سوی دیگر، فقه حنفی به عنوان یکی از مکاتب فقهی مهم در جهان اسلام، می تواند هدایت ها و رهنمودهایی ارائه دهد که متناسب با نیازهای جامعه مدرن باشد که در صورت تحقیق مستقل میتواند به شکل واضح راهگشا برای استفاده کنندگان از این پدیده باشد، در ذیل به شکل کلی در آمدی میداشته باشیم به مباحث کلان و عمومی این پدیده:

۱. **از لحاظ تقنین:** یکی از چالش های اصلی در دنیای متاورس، تفاوت های بنیادین میان قوانین و مقررات حاکم بر دنیای واقعی و قواعد حاکم در دنیای مجازی است. این تفاوت ها در برخی موارد باعث می شود که هیچ یک از این دو نظام قانونی نتواند به طور کامل بر دیگری تطبیق پیدا کند. برای روشن تر شدن این موضوع، داستان واقعی از دو تبعه چینی نقل می شود که به خوبی نشان دهنده این پیچیدگی ها است: دو تبعه چینی، که در اینجا به نام های شخص الف و شخص ب از آن ها یاد می کنیم، در یک بازی کامپیوتری برای به دست آوردن یک شمشیر مجازی رقابت می کردند. پس از برنده شدن شخص الف در این بازی، او شمشیر مجازی را به صورت قرض با مبلغ مشخصی به شخص ب فروخت. اما خریدار (شخص ب) پس از مدتی، بدون پرداخت قرض خود، این شمشیر را چند برابر قیمت به فرد دیگری در دنیای مجازی فروخت. با وجود این معامله، شخص ب همچنان قرض خود را به شخص الف نپرداخت، در اینجا، شخص الف به دلیل این اختلاف، شکایت خود را نزد پلیس مطرح کرد و قضیه ای را در محکمه چین به جریان انداخت. با این حال، طبق قوانین چین، دارایی های مجازی مال محسوب نمی شوند. بنا بر این، این قضیه از طرف محکمه غیر قابل تعقیب اعلام شد. این تصمیم قضایی باعث شد که شخص الف از این تصمیم خشمگین و ناراحت شده و دست به اقدام خشونت آمیز بزند و در نهایت با حمله به شخص ب، او را با ضربات چاقو به قتل برساند؛ این مورد در حالی اتفاق می افتد که منشا این همه در فضای مجازی فراهم

^۱. در تمامی نظام های حقوقی جهان، اصول کلی و قواعد عمومی حقوق به عنوان یک منبع پذیرفته شده مورد تأیید قرار گرفته اند، در حالی که جزئیات آن در قوانین داخلی هر کشور متفاوت و متغیر است.

شده است و شخص برای احقاق حق به محکمه مرجعه کرده است، مسئله مهم در تقنین همین است که یک مجموعه کلان مردم وارد این نوع معاملات شده است و باید این موارد به حالت خود گذاشته نشود.

این ماجرا نه تنها اهمیت جدی موضوع متاورس در زندگی اجتماعی انسان‌ها را نشان می‌دهد، بلکه به وضوح نشان می‌دهد که قوانین سنتی برای حل و فصل مسائل پیچیده دنیای مجازی ناکافی است. بررسی دقیق‌تر این اختلافات و خلاهای قانونی در بخش‌های بعدی مقاله به تفصیل بحث خواهد شد.

تحلیل این ماجرا، ضرورت ایجاد چارچوب‌های قانونی جدید و هماهنگ برای دنیای مجازی و واقعی را بیش از پیش نمایان می‌سازد.

۲. **از لحاظ محاکم:** تخلف در رفتار انسانی، به عنوان یک پدیده طبیعی و ذاتی، همواره وجود داشته و نیازمند کنترل و نظارت است، بررسی نقش محاکم در کنترل تخلفات انسانی در فضای متاورس یکی از مهم‌ترین مباحثی است که در این زمینه تا هنوز وجود داشته و تلاش‌های زیادی نیز در نظام مند شدن آن انجام شده است، اما ابزارهای بازدارندگی در برابر تخلفات، قانون دقیق می‌خواهد تا توسط محاکم به اجرا گذاشته شود که تا هنوز چنین چیزی وجود ندارد، با این حال، در بحث متاورس، دو پرسش اساسی وجود دارد که باید به طور دقیق بررسی شوند:

مشروعیت متاورس از منظر فقهی و حقوقی:

اگر فرض بر این باشد که متاورس مشروعیت فقهی و حقوقی ندارد و فعالیت در آن نامشروع تلقی می‌شود، افرادی که به واسطه آدرس‌ها و آی‌پی‌های مختلف وارد این فضا می‌شوند، عملاً دست به یک عمل نامشروع و خلاف قانون زده‌اند. در این شرایط، پرسش مهم این است که چگونه باید با این افراد برخورد کرد؟ آیا صرف حضور در متاورس یک تخلف قابل تعقیب است؟ یا نیازمند معیارها و شرایط دیگری بوده باشیم؟

حاکمیت و اجرای قانون در متاورس:

اگر فرض بر این باشد که متاورس مشروعیت فقهی و حقوقی پیدا کرده و معاملات در آن معتبر شناخته شوند، پرسش دیگری مطرح می‌شود که حاکمیت در این فضا بر عهده چه کسی است و یا به تعبیر دیگر چه کسی عهده دار این فضا می‌باشد؟ در این حالت، تا هنوز هیچ دولت یا نظامی جز خود سیستم متاورس نمی‌تواند بر آن حاکمیت داشته باشد، با آنکه سازمان‌های بین‌المللی و جهانی و کشور‌های پیش‌تاز در تلاش یافتن یک راه حل مناسب برای کنار آمدن با متاورس می‌باشند. این مسئله باعث می‌شود که برخورد با آواتارها و افرادی که در این فضا فعالیت دارند، پیچیده‌تر شود. در این وضعیت کدام مرجع باید به تخلفات رسیدگی کند و چگونه باید رسیدگی شود؟ از مسایل بسیار مهم در این زمینه تلقی شده است.

پرداختن به این موضوعات از اساسی‌ترین مباحث این مقاله خواهد بود و تحلیل دقیق این پرسش‌ها می‌تواند راه‌حل‌هایی برای تطبیق قانون و نظم در فضای متاورس ارائه دهد. هدف

اصلی، بررسی چگونگی انطباق نظام‌های حقوقی و قضایی با پدیده‌های نوظهوری مانند متاورس است.

از لحاظ ورود و خروج افراد و ساحه‌ای موجود در متاورس:

متاورس به‌عنوان یک فضای مجازی گسترده، بستری برای ورود و فعالیت افراد با آدرس‌ها و هویت‌های مختلف فراهم کرده است. در این فضا، افراد حداقل به فعالیت‌های تجاری مشغول هستند. این فعالیت‌ها، مسائل مختلف و چالش‌های حقوقی و اجتماعی را به همراه دارد که نیازمند بررسی دقیق هستند.

موضوعات مهمی که در این حوزه مطرح می‌شوند عبارت‌اند از:

۲.۱. **تابعیت و اهلیت:** افرادی که وارد متاورس می‌شوند، از نظر تابعیت و اهلیت چه جایگاهی دارند؟ آیا قوانین حاکم بر این افراد تابع کشور محل اقامت آن‌هاست یا نظام حقوقی متاورس؟، چه کسی در این فضا اهلیت دارد؟ آیا این اهلیت به تابعیت تعبیر می‌شود یا خیر؟

۲.۲. **تنوع دینی و مذهبی:** حضور اشخاص (توسط آواتارها) با ادیان و مذاهب مختلف، به‌ویژه در موضوعاتی مانند امور مربوط به ازدواج (رفع غرایض جنسی)، بعضی مسائل تجاری و... چالش‌های جدیدی ایجاد می‌کند. آیا احکام شرعی و قانونی در این زمینه قابل اجرا هستند؟

۲.۳. **معاملات تجاری:** خرید و فروش، زمین‌ها و اشیای مجازی، انتقال پول، و دیگر معاملات تجاری در متاورس چگونه تنظیم و کنترل می‌شوند؟، حتی بحث خرید و فروش آواتارها نیز از مباحث بسیار پیچیده است که می‌تواند در این زمینه مطرح شود (گرچند سازندگان آن ادعا کرده اند که آواتارها خرید و فروش نشده و این امکان را می‌توانند توسط صنعت بلاک‌چین‌ها به وجود بیاورند).

۲.۴. **موضوعات شخصی و حقوقی:** مسائلی مانند میراث، وصیت، وکالت، و دیگر امور شخصی چگونه در فضای متاورس تنظیم می‌شوند؟ آیا نظام‌های حقوقی سنتی قابلیت انطباق با این پدیده را دارند؟

این مباحث از جمله موضوعات مهم و قابل‌بحث در متاورس هستند و اهمیت آن‌ها در تحلیل چالش‌های حقوقی و اجتماعی این فضای نوظهور بسیار چشمگیر است. مقاله حاضر تلاش می‌کند تا به این پرسش‌ها و چالش‌ها پاسخ کلی دهد و راهکارهایی برای تنظیم و تطبیق قوانین ارائه کند.

از لحاظ سلطه دولت‌ها:

متاورس به‌عنوان یک فضای غیرمتمرکز، دارای قواعد و مقرراتی است که توسط سازندگان آن طراحی و اجرا می‌شود. یکی از ویژگی‌های مهم متاورس، عدم وابستگی آن به دولت‌ها و نهادهای بین‌المللی است، به‌گونه‌ای که دولت‌ها به‌ظاهر هیچ حاکمیتی بر این فضا ندارند.

این ویژگی غیرمتمرکز بودن، پرسش‌های مهمی را در رابطه به نقش و جایگاه دولت‌ها مطرح می‌کند:

آیا دولت‌ها از نظر سیاسی، فرهنگی و اقتصادی پذیرای این فضا خواهند بود و حداقل برای تابعین خود مشروعیت این فعالیت‌ها را به رسمیت خواهند شناخت؟ اگر فعالیت در متاورس به‌طور گسترده مورد قبول قرار گیرد، چگونه می‌توان از کاهش نفوذ و حاکمیت دولت‌ها بر افراد جلوگیری کرد؟

تعامل دولت‌ها با سازندگان این پدیده چگونه خواهد بود؟ در واقع، متاورس می‌تواند چالش‌هایی جدی برای حاکمیت دولت‌ها ایجاد کند، چرا که در بسیاری از موارد، کنترل و نظارت بر فعالیت‌های این فضا خارج از دسترس دولت‌هاست. این موضوع، به‌ویژه در ابعاد سیاسی، فرهنگی و اقتصادی، اهمیت بسزایی دارد و نیازمند بازنگری در رویکردها و سیاست‌گذاری‌های دولت‌ها در مواجهه با این پدیده نوظهور است. هدف این مقاله بررسی پیامدهای غیرمتمرکز بودن متاورس بر سلطه و حاکمیت دولت‌ها و ارائه راهکارهایی برای مدیریت و سازگاری با این تغییرات است.

با توجه به گفته‌های فوق، متاورس در آینده نزدیک از مهم‌ترین بخش‌های زندگی انسان‌ها خواهد شد، بر اساس آمار که شرکت متاورس اعلان نموده است از سال ۲۰۲۶ ارائه خدمات این شرکت به شکل گسترده شروع شده و حداکثر الی سال ۲۰۳۰ میلادی باید بخش اعظم انسان‌ها در این فضا زندگی نموده و یا حداقل به خود آواتار داشته باشند^۱، گر چند که در حال حاضر به میلیاردها دالر افراد و حتی در سطح کشورها در این فضا سرمایه‌گذاری می‌نمایند^۲. علی‌الرغم مباحث فوق، مهم‌ترین اهداف این تحقیق را می‌توان قرار ذیل بر شمرد، برای رسیدن به این اهداف تلاش جدی خویش را به خرج خواهیم داد.

۱. تبیین چیستی و ماهیت متاورس.
۲. معرفی آواتارها و چگونگی کارکرد آن‌ها در فضای مجازی متاورس.
۳. تبیین حقوقی فضای مجازی متاورس با توجه قواعد عمومی حقوقی و رویه‌های حقوقی/قضایی با تأکید بر نظام حقوقی افغانستان.
۴. در آمدی بر تبیین فقهی فضای مجازی در متاورس با تأکید بر فقه احناف.
۵. جهش ابتدایی برای ارائه یک‌راه حل منطقی در خصوص تعامل با این فضای مجازی در کشور به خصوص در محدوده جغرافیایی افغانستان.

مهم‌ترین سوالات که قرار است در این مقاله پاسخ گفته شود موارد ذیل باشد:

سوال اصلی ما در این تحقیق این است که متاورس به عنوان یک واقعیت در جامعه امروزی ما در حال رشد بوده و تعداد زیادی از جوانان از آنان استفاده مینمایند، این پدیده چه ماهیت دارد

^۱ . <https://mvs.org/>

^۲ . دارابپور، محمدرضا (۱۴۰۲). متاورس: چیستی و چالش‌های حقوقی (اداره، اشخاص و اموال). حقوق فناوریهای نوین، ۴ (۷)، ۶۵ - ۸۱، ص ۶۷.

و چه آثاری را با توجه به نظام حقوقی و فقهی ما در افغانستان میداشته باشد؟ در تبع آن به سوالات ذیل در این تحقیق پرداخته شده است.

اما سوالات دیگر نیز میتواند به تبع سوال فوق مطرح شود از جمله:

۱. متاورس چیست و چه ویژگی‌هایی دارد؟
۲. معاملات حقوقی در دنیای متاورس چه اثراتی دارند؟ و آواتارها چه جایگاهی در متاورس دارند و آیا شخصیت مستقل دارند؟
۳. قوانین فعلی چگونه می‌توانند با چالش‌های متاورس تطبیق داده شوند؟ و رویکرد فقه حنفی و نظام حقوقی افغانستان در قبال متاورس چیست؟.
۴. چه راهکارهایی برای حل چالش‌های حقوقی و فقهی متاورس وجود دارد؟

پیش‌فرض ما از این فضا این است که متاورس همانند دیگر فضاهای مجازی بوده و به‌شرط قانونمندی کردن آن و با توجه به توسعه نیازهای اصلی انسان استفاده از یک بخش آن مشکلی نخواهد داشت و باید در این زمینه تحقیقات زیاد صورت گرفته و بر اساس یک روش و سیستم واضح قوانین تدوین یابد.

مراجعه زیادی از جوانان کشور در این فضا، قانونمند نشدن این فضا در کشورهای اسلامی و جالب بودن محتوای موضوع ما را وادار بر این امر کرد که باید در این خصوص مطالعه نموده و مواردی را تحت همین عنوان به نگارش در بیاوریم؛ به باور ما اکثراً مخاطب این مقاله حکام کشور، اساتید، محققان، محصلان و اهل علم هستند که در بحث پیشنهادات مواردی را به شکل تفصیلی ذکر خواهیم کرد.

روش تحقیق در این مقاله به شکل کتابخانه‌ای بوده که مسئله را توصیف نموده و بعدازآن به تحلیل می‌پردازیم (توصیفی - تحلیلی)، مهمترین منبع برای ارایه نظرهای ما در این زمینه قواعد عمومی حقوق خواهد بود، طبیعی است که در این مقاله از منابع معتبر استفاده خواهد شد، اما تا هنوز حداقل هیچ‌گونه تحقیق جدی حقوقی و فقهی را در این زمینه ما نیافتیم، اگر هم تحقیقاتی در این زمینه وجود داشته باشد، به‌صورت کلی و سطحی بوده و سؤالات ما را پاسخ نمی‌دهد، در پایان این تحقیق تلاش مینماییم با پیشنهادات مان یک‌راه حل معقول و منطقی تقدیم نماییم.

ساختار این مقاله طوری است که با چکیده شروع شده و با یک مقدمه و تبیین موضوع که به شکل موجز باشد بحث را آغاز می‌نماییم، بعداً در مباحث ابتدایی به سیر نظری موضوع پرداخته و متعاقباً به بحث مقاصدی اسلام در این زمینه خواهیم پرداخت، مفاهیم مرتبط، نحوه کار در متاورس، انواع متاورس و ویژگی‌ها و معایب متاورس را به بررسی خواهیم گرفت، بحث عمده دیگر این مقاله را نواقص حقوقی متاورس شکل می‌دهد که محراق اصلی مباحث ما است، در پایان با عنوان نتیجه‌گیری و پیشنهادات مباحث خود را خاتمه می‌دهیم و در آخر فهرستی از منابع را تقدیم خواهیم کرد.

مقصد شریعت اسلامی در این نوع بسترها

در شریعت اسلامی از دید مقاصدی تمامی تعاملات باید به گونه‌ای تنظیم شود که به زندگی انسانی توجه داشته و عملاً منتج به رشد و انکشاف آن شود، مثلاً بازارهای آنلاینی که اجناس را به نمایش میگذارند و شما میتوانید تمامی مواصفات و خصوصیات آن را بررسی نمایید و در ادامه پیشنهاد خرید خویش را از آن طریق صادر و نتیجتاً جنس مورد نظر را به دست بیاورید؛ و نباید صرفاً بر اموری متمرکز باشد که از زندگی واقعی انسانها فاصله گیرد و هیچگونه ارتباطی بین زندگی واقعی انسانها و تعاملات ما در فضای مجازی موجود نبوده باشد مانند اکثر بازی های که صرف وقت در آن سپری شده و یا سرمایه ها از زندگی واقعی صرف این فضا شده و هیچ نوع انکشاف حقیقی در زندگی انسانی ایجاد نمیکند. مصروف شدن برای تفریح و استفاده از آن به عنوان وسیله ترفیه اشکالی ندارد و همچنان میتواند برای تعلیم، تحصیل، یادگیری مهارت ها، تجارت، سیاحت و سایر مسایل دیگری که مستقیماً در رشد شخصی و پیشرفت عمومی نقش داشته باشد استفاده نماید. اما غرق شدن در این فضا مطلوب نبوده و از دید مقاصدی تعامل نا درست محسوب میشود، چرا که از یک طرف وقت خویش را هدر داده و از طرف دیگر مانعی برای تحرکات بدنی میشود که میتواند صد ها مشکل روحی، روانی و جسمی را به بار آورد و عملاً مقدار زیادی از سرمایه های مالی و مادی را نیز مصرف مینماید.

در مورد متاورس باید گفت که اگر متاورس در خدمت زندگی انسانها بوده و به نوعی از انواع به زندگی انسانها در ارتباط بوده باشد اشکالی نداشته و همانند استفاده از سایر پلتفرم های فضای سایبری علی الرغم اینکه استفاده از آنها را درست و مشروع میدانند بلکه در صورت احساس ضرورت، استفاده و یادگیری آنان را نیز ضروری نیز میدانند.

اما در حالتی که محضاً مجازی بوده و نتواند هیچ خدمتی را در زندگی واقعی انسانها تقدیم نماید و همچنان نتواند هیچگونه توسعه ای را به جامعه انسانی به ارمغان بیاورد، موجودیت این چنین بستر های مجازی بی فایده بوده و عملاً مطلوب نمیباشد، طبیعی است که چنین موردی قطعاً مورد استقبال قرار نخواهد گرفت.

به طور عموم اصدار فتوا و تسری کردن احکام حلال و حرام در مسایل، از قضایای مهمی است که متخصص متبحر و فقیه چیره دست میتواند با توجه به تحلیل وضعیت و درک حالات و احوال به آن متوصل شود، هر یک از مسایل قابل بحث در متاورس، ظرفیت تحقیق علمی-فقهی را دارد که مسئولیت فقها را در زمینه بیشتر و بیشتر میسازد؛ اما در این مقاله بحث ما بیشتر به جوانب حقوقی متاورس میباید نه به امور فقهی و شرعی متاورس.

صفات و ویژگی های متاورس

متاورس به عنوان یک پدیده نوظهور می تواند تغییرات اساسی در زندگی اجتماعی انسانها ایجاد کند. این پدیده که به سرعت در حال گسترش است، همانند اینترنت و هوش مصنوعی، تأثیر عمیقی بر شیوه تعاملات اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی خواهد داشت.

با توجه به ویژگی ها و قابلیت های متاورس، لازم است این پدیده را به صورت آگاهانه مورد بررسی قرار داده و از ظرفیت های مثبت آن استفاده کنیم. برخی از ویژگی های کلیدی متاورس

شامل تعاملات مجازی پیشرفته، ایجاد فضاهای کاری و تحصیلات نوین، و تسهیل ارتباطات بین‌المللی است که می‌تواند فرصت‌های جدیدی برای کاربران فراهم کند.

بنابراین، رویکرد ما نسبت به این پدیده باید ایجابی باشد تا بتوانیم از امکانات آن در راستای بهبود زندگی اجتماعی و اقتصادی استفاده کنیم. شناخت دقیق این پدیده و بهره‌گیری از جنبه‌های مثبت آن، می‌تواند به استفاده‌کنندگان کمک کند تا از این فضا به‌عنوان ابزار مفید و کارآمد فایده ببرند.

۱. **داشتن احساس حضور واقعی:** یکی از ویژگی‌های کلیدی متاورس، ایجاد احساس حضور واقعی برای استفاده‌کنندگان است. این ویژگی به افراد این امکان را می‌دهد که در یک محیط آنلاین، تجربه‌ای شبیه به حضور فیزیکی داشته باشند. ابزارهایی مانند واقعیت مجازی (VR) و واقعیت افزوده (AR) نقش اساسی در تحقق این احساس دارند. واقعیت مجازی از طریق گوشی‌ها و دستگاه‌های پیشرفته، یک فضای سه‌بعدی را شبیه‌سازی می‌کند که در آن کاربران می‌توانند به‌طور کامل غوطه‌ور شوند، با محیط اطراف تعامل داشته باشند و حتی حرکات و واکنش‌های طبیعی خود را به شکل مجازی تجربه کنند. از سوی دیگر، واقعیت افزوده با افزودن عناصر دیجیتالی به دنیای واقعی، امکان تعامل هم‌زمان با فضای فیزیکی و مجازی را فراهم می‌آورد.

این حس حضور واقعی، تأثیرات گسترده‌ای در زمینه‌های مختلف دارد. در حوزه آموزش، محصلان می‌توانند به‌جای خواندن یک کتاب یا تماشای یک ویدیو، به‌طور مجازی در لب‌ها، موزیم‌ها یا صنف‌های درس حضور یابند. در محیط‌های کاری، کارمندان می‌توانند جلسات را در فضاهای مجازی برگزار کنند، گویی در یک اتاق کنفرانس واقعی نشسته‌اند. همچنین در حوزه سرگرمی و بازی‌های ویدیویی، کاربران احساس می‌کنند که درون دنیای بازی هستند و می‌توانند آزادانه در آن حرکت کنند. این سطح از تعامل و تجربه حسی، متاورس را از سایر ابزارهای دیجیتالی متمایز کرده و به یک ابزار تحول‌آفرین در زندگی اجتماعی و حرفه‌ای تبدیل می‌کند. این احساس حضور می‌تواند با استفاده از آواتارها و فناوری صدا و تصویر تقویت شود^۱، تا آنجاییکه ادعا می‌شود استفاده‌کنندگان می‌توانند بوهای مختلف را احساس و حتی طعم‌های مختلفی را نیز تجربه نمایند.

۲. **موجودیت تعامل و همکاری:** یکی از ویژگی‌های برجسته متاورس، ایجاد محیطی برای تعامل و همکاری آنی بین استفاده‌کنندگان است. در این فضای دیجیتال، افراد می‌توانند با یکدیگر ارتباط برقرار کرده، جلسات کاری برگزار کنند، پروژه‌های مشترک را مدیریت نمایند و در رویدادهای متنوع شرکت کنند. این تعاملات به‌صورت فوری و در زمان واقعی انجام می‌شود، به این معنا که استفاده‌کنندگان می‌توانند هم‌زمان در یک محیط مجازی حضور داشته و بدون محدودیت‌های جغرافیایی، با دیگران همکاری کنند.

^۱ . Lee, Braud, Zhou, Wang, Xu, Lin, Kumar, Bermejo and Hui, 2021: 34-35

متاورس فرصت‌های زیادی را برای کار گروهی و مشارکتی فراهم می‌کند. شرکت‌ها می‌توانند دفاتر کاری مجازی ایجاد کرده و تیم‌های خود را از سراسر جهان گرد هم آورند. جلسات آنلاین دیگر محدود به ویدئوکنفرانس‌های دوبعدی نخواهند بود، بلکه افراد می‌توانند در یک فضای سه‌بعدی حرکت کرده، اسناد را به اشتراک بگذارند و حتی تعاملات غیررسمی مانند گفت‌وگوهای بین جلسات را تجربه کنند. در حوزه تحصیلات، محصلان می‌توانند به‌صورت گروهی روی پروژه‌های تحقیقاتی کار کرده و به‌طور مجازی در لب‌های یا کارگاه‌های تحقیقی شرکت کنند.

علاوه بر این، متاورس بستری برای فعالیت‌های اجتماعی و فرهنگی نیز فراهم می‌آورد. استفاده کنندگان می‌توانند در کنسرت‌های مجازی، نمایشگاه‌های هنری، بازی‌های چندنفره و حتی جشن‌ها و گردهمایی‌های خانوادگی شرکت کنند. هنرمندان می‌توانند اجراهای زنده داشته باشند و مخاطبان نیز بدون نیاز به حضور فیزیکی، از نقاط مختلف دنیا در این رویدادها شرکت کنند. این سطح از تعامل و همکاری، نه‌تنها تجربه ارتباطات انسانی را غنی‌تر می‌کند، بلکه فرصت‌های جدیدی را برای نوآوری در حوزه‌های مختلف فراهم می‌سازد.^۱

۳. **فرازمایی بودن:** یکی از ویژگی‌های مهم متاورس، فرازمانی بودن آن است، به این معنا که استفاده کنندگان می‌توانند در هر زمان و از هر مکانی به این محیط دسترسی داشته باشند. برخلاف فضاهای فیزیکی که وابسته به زمان و مکان مشخص هستند، متاورس یک دنیای مجازی است که همیشه در دسترس است و کاربران می‌توانند بدون محدودیت‌های زمانی و جغرافیایی در آن حضور یابند.

این ویژگی فرصت‌های بی‌نظیری را برای تعاملات اجتماعی، کاری و تحصیلی فراهم می‌کند. برای مثال، تیم‌های کاری که اعضای آن‌ها در کشورهای مختلف حضور دارند، می‌توانند در یک فضای مشترک مجازی ملاقات کرده و به‌صورت هم‌زمان یا غیرهم‌زمان روی پروژه‌ها کار کنند. در حوزه تحصیلات، محصلان و اساتید از سراسر جهان می‌توانند در صنف‌های درسی و کارگاه‌های تحصیلی مجازی شرکت کنند، بدون اینکه نیاز به سفر یا حضور فیزیکی داشته باشند. همچنین، این قابلیت امکان شرکت در رویدادهای فرهنگی، علمی و سرگرمی مانند نمایشگاه‌ها، کنفرانس‌ها و کنسرت‌های مجازی را برای کاربران در هر نقطه از جهان فراهم می‌کند.

فرازمانی بودن متاورس، مرزهای زمانی و مکانی را از بین برده و جهانی پیوسته را ایجاد کرده است که در آن تعامل و همکاری به شکل بی‌سابقه‌ای ممکن خواهد شد^۲ (منظور ما از فرازمانی بودن این است که محتوای آن همیشه در دسترس است و شب و روز و رسمیات و غیر رسمیات در آن زیاد نمیتواند مانع ایجاد نماید)

۴. **داشتن سرعت بیشتر:** یکی از ویژگی‌های مهم متاورس، سرعت بالای تعاملات و تبادل اطلاعات است. در این فضای دیجیتالی، کاربران می‌توانند بسیار سریع‌تر از محیط‌های فیزیکی با

^۱ . Bermejo Fernandez and Hui, 2022: 7

^۲ . Huang, Sun and Zhang, 2022: 1901.

یکدیگر ارتباط برقرار کنند، اطلاعات را به اشتراک بگذارند و در فعالیتهای اجتماعی شرکت نمایند. این امر به لطف ابزارهای پیشرفته مانند اینترنت پرسرعت، پردازش ابری، هوش مصنوعی و شبکههای غیرمتمرکز امکانپذیر شده است که باعث میشود تعاملات در متاورس بدون تأخیر و با کمترین اختلال انجام شوند.

در متاورس، بسیاری از فرآیندهایی که در دنیای واقعی زمانبر هستند، با سرعت بیشتری انجام میشوند. برای مثال، در محیطهای کاری مجازی، جلسات و تصمیمگیریها بدون نیاز به سفر و هماهنگیهای پیچیده، به صورت فوری برگزار میشوند. در تحصیلات (اعم از عالی و نیمه عالی) مجازی، محصلان میتوانند به منابع علمی، کتابخانههای دیجیتال و فعالیتهای جمعی دسترسی پیدا کنند، بدون آنکه منتظر چاپ کتاب یا حضور فیزیکی در صنف باشند. همچنین در تجارت و خرید آنلاین، استفاده کنندگان میتوانند در کمترین زمان به فروشگاههای مجازی وارد شده، محصولات را بررسی کنند و خرید خود را بدون نیاز به جابهجایی فیزیکی انجام دهند.

سرعت بالای پردازش و ارتباطات در متاورس، نه تنها بهرهوری را افزایش میدهد بلکه تجربه ای روان، پویا و کارآمد را برای کاربران فراهم میکند. این ویژگی، متاورس را به یک ابزار مؤثر در دنیای مدرن تبدیل کرده که میتواند بسیاری از فعالیتهای سنتی را متحول کند^۱.

۵. **داشتن پایداری:** یکی دیگر از ویژگیهای کلیدی متاورس، پایداری و تداوم آن است. برخلاف محیطهای فیزیکی که ممکن است تحت تأثیر عوامل خارجی مانند آبوهوا، تعطیلات، یا محدودیتهای زمانی و مکانی قرار گیرند، متاورس همواره در دسترس است و تجربیات استفاده کنندگان در آن بدون وقفه ادامه دارد. این ویژگی به استفاده کنندگان این امکان را میدهد که هر زمان که بخواهند به محتوای خود دسترسی داشته باشند و تعاملات خود را بدون نگرانی از اختلالات بیرونی حفظ کنند.

پایداری متاورس به این معناست که فعالیتهای، دادهها و تجربیات استفاده کنندگان در طول زمان حفظ شده و از بین نمیروند (هرچیز سر جای خودش میماند، مگر اینکه خودت تغییر بدهی و یا اینکه اجازه تغییر را صادر نموده باشی). برای مثال، در تحصیلات غیر حضوری، محصلان میتوانند به صنفها، منابع درسی و پروژههای خود در هر زمان دسترسی داشته باشند. در محیطهای کاری دیجیتال، جلسات، اسناد و اطلاعات مهم همیشه ذخیره شده و قابل بازیابی هستند. همچنین، در بازیها و اجتماعات مجازی، استفاده کنندگان میتوانند دنیای خود را بسازند، توسعه دهند و بدون نگرانی از نابودی یا تغییرات ناگهانی، در آن فعالیت کنند.

^۱. Huang, Sun and Zhang, 2022: 1901.

این پایداری، متاورس را به یک فضای قابل اعتماد و مداوم تبدیل می‌کند که استفاده کنندگان می‌توانند در آن تجربه‌های خود را حفظ کرده و با خیال راحت در فعالیت‌های مختلف شرکت کنند.^۱

۶. **کم هزینه بودن:** یکی از مزایای مهم متاورس، کاهش هزینه‌های مالی نسبت به تعاملات و فعالیت‌های دنیای واقعی است. در بسیاری از موارد، انجام کارها در فضای فیزیکی نیازمند صرف هزینه‌های قابل توجهی مانند سفر، اجاره مکان، تجهیزات فیزیکی و سایر هزینه‌های عملیاتی است. اما در متاورس، بسیاری از این هزینه‌ها یا به‌طور کامل حذف می‌شوند یا به حداقل می‌رسند، که این امر می‌تواند فرصت‌های بی‌شتری را برای افراد و کسب‌وکارها فراهم کند.

برای مثال، در حوزه تحصیلات، محصلان و اساتید نیازی به حضور فیزیکی در پوهنتون‌ها ندارند، بلکه می‌توانند از طریق متاورس به صنف‌های درسی، لب‌های مجازی و کتابخانه‌های دیجیتال دسترسی داشته باشند، بدون آنکه مجبور به پرداخت هزینه‌های سنگین سفر یا اقامت باشند. در محیط‌های کاری و تجاری، شرکت‌ها می‌توانند جلسات، نمایشگاه‌ها و کنفرانس‌های خود را در فضای مجازی برگزار کنند، بدون نیاز به اجاره سالن‌های کنفرانس یا پرداخت هزینه‌های حمل‌ونقل و اقامت برای کارکنان و مهمانان. همچنین، در حوزه سرگرمی و تفریح، افراد می‌توانند در کنسرت‌ها، رویدادهای فرهنگی و بازی‌های گروهی شرکت کنند، بدون آنکه هزینه‌های بلیت، رفت‌وآمد و اقامت را متحمل شوند.

این ویژگی باعث می‌شود که متاورس به یک بستر مقرون‌به‌صرفه و در دسترس برای افراد مختلف تبدیل شود. با کاهش هزینه‌ها، امکان بهره‌مندی از فرصت‌های آموزشی، تجاری و اجتماعی برای تعداد بیشتری از افراد فراهم شده و شکاف‌های اقتصادی و جغرافیایی تا حد زیادی کاهش می‌یابد.^۲

تاریخچه و سیر تکاملی متاورس

بند اول: سیر تکاملی متاورس

برای اولین بار "نیل استیونسن" در کتاب خویش که تحت عنوان "سقوط برف" در سال ۱۹۹۲م با سبک رمان نوشته شده است، این لفظ را به کار برد و این لفظ در همین کتاب اختراع شد، او معتقد بود که متاورس شبیه مفهوم متافزیک است که توسط برنامه‌های کمپیوتری طراحی میشود و این مورد فراتر از قلمرو فزیک است، محور اساسی این کتاب، زندگی انسانها را در سال ۲۰۴۴م و بعد از آن در این فضا شکل میدهد، و این اصطلاح کاملاً از فضای سایبری (cyber)^۳ متفاوت می‌باشد.^۴

^۱. محسن محمودی، سالار صادقی، متاورس و تأثیر آن بر سبک زندگی، مجله مطالعات حقوقی فضای مجازی، سال اول، شماره دوم، تابستان ۱۴۰۱ ه.ش.

^۲. محسن محمودی، سالار صادقی، متاورس و تأثیر آن بر سبک زندگی، مجله مطالعات حقوقی فضای مجازی، سال اول، شماره دوم، تابستان ۱۴۰۱ ه.ش.

^۳. سایبری: انعکاس دهنده تمام فضای آنلاین مشترک در تمام ابعاد است که واقعیت را به شکل خاصی منعکس مینماید، این تعریفی است که به شکل مختصر از سایبری تا هنوز ارائه شده است؛ تا فعلاً هم یک تعداد از نظریه پردازان این دو اصطلاح (سایبری و متاورس) را با همدیگر منطبق میدانند.

^۴. برلین، مهدی مرادی، درآمدی بر پیامدها و چالشهای حقوقی متاورس، فصلنامه تحقیقات حقوقی ویژه نامه حقوق و فناوری، دور ۲۵، دلو ۱۴۰۱ ه.ش، صص ۳۶۳-۳۹۲، ص ۳۶۷.

چون تعریف های که تا هنوز از فضای سایبری ارایه شده است همان فضای دو بعدی است، مگر اینکه کلیت معنی فضای مجازی را به آن تعمیم بدهیم، اما متاورس یک فضای کاملاً سه بعدی است که از این لحاظ کاملاً یک دنیای دیگر را به خود اختصاص داده است، گرچه که بر یک قولی متاورس فضای چهار بعدی و پنج بعدی دارد (یعنی میتواند جدا از طول، عرض و عمق یک جسم، زمان و یک نسخه دیگر از جسم که گویا کاپی آن باشد را به عنوان ابعاد چهارم و پنجم به نمایش بگذارند)، این مباحث بیشتر به طراحی خود متاورس بر میگردد که مقالات دیگر در این زمینه نوشته شده است و ما به ابعاد دیگر (حقوقی) متاورس در اینجا بیشتر متمرکز شده ایم.

نسل اول فضای مجازی، فضای دو بعدی مجازی است که امروزه در جهان به شکل نورمال توسط برنامه های مختلف از آن استفاده میشود، اما متاورس نسل دوم از فضای مجازی است که جهان در این زمینه به بلوغ رسیده است، نظام متاورس یک تغییر کلی و جدید را در دنیا عرضه نموده است که تأثیرات به سزایی را در حوزه های مختلف اعم از تعلیمی، اقتصادی و اجتماعی به وجود آورده است، تا پیش از سال ۲۰۲۰م تحقیقات جدی در این زمینه صورت نگرفته بود اما از اوایل سال ۲۰۲۱م روی این مورد تمرکز اساسی همه جانبه روی آن آغاز شده است، و به دلیل پویایی، پیچیده بودن و قابل پیشبینی نبودن ابعاد متاورس این موضوع را در بین کشور های دنیا تا هنوز در مسیر مطالعه و شناسایی مانده است و اقدامات عملی قانونگذاری و تقنینی تا هنوز صورت نگرفته است، به همین دلیل یک تعداد کشور ها در ابتدا سرمایه گذاری های هنگفتی در این زمینه کرده اند که از آنجمله میتوان امارت متحده عربی را نام برد که برای برنامه پنج ساله خود، میخواهد ۴۰۰۰۰ شغل جدید را در این فضا ایجاد نموده و بالغ بر ۴ میلیارد دالر را جهت تبدیل شدن به یک قطب اساسی متاورس در این مجال به خاطر سرمایه گذاری اختصاص داده است.^۱

در دنیای امروزی خیلی سخت خواهد بود که انسانها خارج از پیشرفت های چشمگیر و شگفت انگیز تکنولوژیکی زندگی نمایند، البته یکی از تأثیرات محسوس این پیشرفت ها قضیه ارتباطات است که ممکن نیست انسان امروزی خارج از این محدوده زندگی نماید، این فضا تا حدی در حالت پیشرفت میباشد که اکثر انسانها تمنای تجربه زندگی کردن در این فضا (غیر از فضای واقعی) را دارند.^۲

این امر تا به حدی پیشرفت کرده است که قوانین موجود در دنیا برای این پدیده پاسخ معقول و درست ارایه نمینماید، و بر همین اساس در تلاش ایجاد قوانین، مقررات و اصول بازدارنده از این پدیده هستند.^۳

بر اساس همین جهش و پیشرفت بود که مالک فیسبوک (مارک زاکر برگ) به عنوان مالک مجموعه از پلتفرم های مشهور تکنولوژیکی مجموعه ای خویش را به نام متا تغییر داده است،

^۱. دارابور، محمدرضا (۱۴۰۲). متاورس؛ چیستی و چالش های حقوقی (اداره، اشخاص و اموال). حقوق فناوریهای نوین، ۴ (۷)، ۶۵ - ۸۱، ص ۷۷.

^۲. ابراهیم حسین، محمد جبریل، الإطار القانوني لتقنية ميتافيرس "دراسة تأصيلية استشرافية"، مجلة البحوث القانونية والاقتصادية، العدد ۸۵، سبتمبر ۲۰۲۳، صص ۱۱۹-۱۹۳، ص ۱۲۱.

^۳. نزهة، خليل، دور العالم الافتراضي في نشر مظاهر الاغتراب الاجتماعي من خلال مواقع التواصل الاجتماعي، بحث منشور في مجلة العلوم الانسانية والاجتماعية، عدد فيبروري ۲۰۲۱م، ص ۴۳.

البته این مورد را تعدادی بر این عبارت که گویا شرکت فیسبوک سازنده فضای مجازی متاورس باشد را عنوان نموده است^۱، در حالی که فیسبوک بخشی از این مجموعه را شکل میدهد و به نوعی خود فضای متاورس به شکل غیر متمرکز توسط صنعت بلاکچین که در بحث ویژگی های آن می آید مدیریت میشود.

با این حال دنیا برای تعامل با متاورس درگیری داشته و انواع مختلف با آن تعامل میکنند و باید کشور عزیز مان افغانستان نیز با این جهش تکنولوژیکی خود را آماده ساخته و بر اساس نیازهای آن آمادگی بگیرند، در حال حاضر تعداد کثیری از هموطنان عزیز مان وارد این فضا شده و اگر در عرصه تقنین بر این مورد توجه نشود تبعات بسیار بدی در بر خواهد داشت.

بند دوم: تحقیقات انجام شده در این زمینه

به صورت عموم در خصوص متاورس تحقیقات ابتدایی زیادی صورت گرفته است که در ذیل به چند نمونه آن به شکل مختصر اشاره مینماییم.

۱. محمد رضا ادب پور تحت عنوان (متاورس؛ چیستی و چالشهای حقوقی) به تابستان سال ۱۴۰۲ هـ ش مقاله ای را در ژورنال دوفصلنامه علمی حقوق فناوریهای نوین، دوره ۴، شماره ۷، بهار و تابستان ۱۴۰۲ هـ ش، به نشر رسانیده است که در آن به بخشی از ابعاد متاورس و به چالش های حقوقی متصور از آن پرداخته است و در عین حال استفاده از منابع قانونی و فقهی و ارائه راه حل منظم به نظر نمیرسد^۲.

۲. دکتر محمد جبریل ابراهیم حسن مقاله ای را تحت عنوان (الإطار القانوني لتقنية ميتافيرس "دراسة تأصيلية استشرافية") در سپتامبر ۲۰۲۳ م به مجله البحوث القانونية والاقتصادية به نشر- سپرده بود، به معرفی و چیستی این پدیده به شکل خوب پرداخته بود، علی الخصوص ابعاد اقتصادی این پدیده را به شکل منظم به بحث گرفته بود، اما به ابعاد حقوقی و فقهی این موضوع پرداخته نشده بود گرچند که جدید بودن این تحقیق یکی مهمترین ممیزات این تحقیق میباشد^۳.

۳. دکتر سالار صدیقی استاد حقوق جزا و جرم شناسی ایرانی تحت عنوان (متاورس و تاثیر آن بر سبک زندگی) در تابستان ۱۴۰۱ هـ ش در مجله مطالعات حقوقی فضای مجازی، در خصوص تبعات اجتماعی این پدیده به شکل تفصیلی صحبت نموده است، اما به ابعاد حقوقی این مورد به شکل درست نپرداخته است^۴.

۴. استاد خلیل نزهیه تحت عنوان (دور العالم الافتراضي في نشر- مظاهر الاغتراب الاجتماعي من خلال مواقع التواصل الاجتماعي) در سال ۲۰۲۱ م به مجله الباحث في العلوم الانسانية والاجتماعية، به نشر- رسانیده است که در آن بر اثر اجتماعی با مطالعه خاصی در مورد

^۱ <https://www.excoino.com/blog/what-is-metaverse>

^۲ https://mtlj.usc.ac.ir/article_168849_443019c57aa06e82150fc8b4af5d5f02.pdf

^۳ https://mjle.journals.ekb.eg/article_320323_de3fc4479cf1d71072935112a6aaa08c.pdf

^۴ https://www.sid.ir/fa/VEWSSID/J_pdf/10019414010204.pdf

بیگانگی پرداخته است، اما در مورد ماهیت حقوقی و اثرات ناشی از آن چیزی ذکر نکرده است با آنکه این اثر یکی از مهمترین آثار در خصوص شناخت متاورس و تبعات اجتماعی آن شناخته میشود.^۱

۵. موسی عاکفی قاضیانی، سیدمصطفی میلانی و وحید عاکفی قاضیانی از نویسندگان دیگر ایرانی در این زمینه هستند که تحت عنوان (متاورس و چالش های حقوقی در حوزه حقوق اموال) در مجله علمی حقوق فناوری های نوین در سال ۱۴۰۱ هـ ش به نشر رسیده است، صرفاً در یک حوزه مشخص به شکل تفصیلی پرداخته است، اما به سوالات این تحقیق به شکل واقعی نپرداخته است.^۲

به هرحال تعداد مقالات تحقیقی زیادی در این زمینه نوشته شده است اما هیچ کدام به شکل جامع در این زمینه نپرداخته است و بخشی از موضوعات متاورس را به بررسی گرفته اند و از طرفی هم هیچگونه مقاله ای به بررسی فقهی و حقوقی با مطالعه موردی نظام حقوقی افغانستان را نداشته است؛ اما موارد که تحقیق ما را از دیگران متمایز میسازد قرار ذیل است:

۱. تلاش مینماییم در این تحقیق، متاورس را با واقعیت های موجود اش معرفی نماییم، نه به حدی مثبت گرایی می نماییم که زندگی واقعی ما در ذیل زندگی در فضای مجازی تعریف گردد و نه هم به حدی منفی گرایی مینماییم که این پدیده را بی هویت و بی اثر جلوه بدهیم.

۲. با توجه به خصوصیات و مواصفات که در این بستر وجود دارد چالش ها و مزیت های که میتواند در زندگی انسانی ایجاد نمایند را معرفی کنیم، در حالی که تحقیقات دیگر یک طرفه بحث هایی داشته اند.

۳. میخواهیم متاورس را با مطالعه مقایسوی و به شکل عمومی با نظام حقوقی خویش بر اساس واقعیت های موجود بررسی نماییم و پی شنهادات عملی رابرای تقنین در این زمینه داشته باشیم که تا هنوز هیچگونه تحقیقی انجام نشده است و حد اقل برای ما قابل دسترس نبوده است.

چند نمونه از شرکت ها و پروژه های فعال در متاورس

بند اول: شرکت ها

اکثراً شرکت های بزرگ در دنیا میخواهند در متاورس سرمایه گذاری نمایند، به شکل نمونه به چند تن از شرکت های مشهور و پیشتاز در این زمینه اشاره خواهیم کرد.

^۱ https://books-pdf.altafser.com/static/pdf_data/59645.pdf

^۲ https://mtlj.usc.ac.ir/article_163217_c385f893fdd9adc7291957fcca122a83.pdf

الف: شرکت اپل

این شرکت به شکل شرکت سهامی در اول آپریل سال ۱۹۷۴م توسط استیو جابز و استیو وازینک در شهر کوپرتینوی ایالت کالیفرنیاای امریکا تأسیس گردید، این شرکت هم در بخش های هاردویر و هم در بخش های سافت ویر فعالیت های جدی دارد، این شرکت در ابتدای سال جاری اعلان نمود که گوشی های متاورسی را از طریق این پروژه به دنیا معرفی نماید و این اقدام به همه مردم یک اقدام شگفت انگیز محسوب میشود که گویا افراد میتوانند واقعیت مجازی را از طریق گوشی های خویش جستجو نموده و به آن دسترسی داشته باشند، این یکی از نمونه های ورود اپل به متاورس است و بر اساس آمار های جدید یکی از اصلی ترین شرکت های فعال در پروژه متاورس همین شرکت میباشد^۱.

ب: شرکت متا

این شرکت در سال ۲۰۰۴م در ایالت کالیفرنیاای امریکا تأسیس گردید که دفتر مرکزی آن در منلو پارک این ایالت قرار دارد، این شرکت حضور جهانی داشته و خدمات مختلفی را در دو بخش اساسی تقدیم مینماید.

بخش اول: این بخش به نام خانواده برنامه ها یا (Family of Apps) یاد میشود که در آن پلتفرم های مثل فیسبوک، اینستا گرام، مسینجر و واتساپ میباشد که هر کدام کار کرد های مختلفی با توجه به خواسته ها و روحیه افراد دارد.

بخش دوم: شامل برنامه ها و فن آوری های جدید در فضای مجازی است که از آن طریق میخواهند واقعیت های مجازی را برای مردم عرضه نمایند که این خدمات به نام های واقعیت مجازی^۲ یا VR و واقعیت افزوده^۳ یا AR یاد میشود، این بخش از اساسی ترین برنامه های شرکت متا در پروژه متاورس است^۴.

ج: شرکت مایکروسافت

مایکروسافت یکی از مهمترین شرکت های فعال در متاورس است که توسط بیل گیتس و پل آلن در شهر آلبورکی که واقع است به ایالت نیو مکزیکوی امریکا در ۴ اپریل ۱۹۷۵ تأسیس گردید، این شرکت یکی از سابقه دار ترین شرکت های سافت ویر در دنیا بوده و در پروژه متاورس سرمایه گذاری جدی نموده است و از این سبب سهام این شرکت هر روز در حال رشد بوده و قیمت های آن افزایش می یابد^۵.

معمولاً شرکت های که در این زمینه فعالیت میکنند، اکثراً از کشور ایالات متحده امریکا میباشد واز این جهت سرمایه گذاری های زیادی در این زمینه صورت گرفته است، البته شرکت های دیگری نیز در این زمینه از قبیل کشور های جاپان، انگلستان، آلمان، چین، هند و سایر کشور های

^۱ . <http://apple.com>

^۲ . Virtul Reality

^۳ . Augmented Reality

^۴ . <https://about.meta.com>

^۵ . <https://www.microsoft.com/en-us>

دیگر فعال هستند اما بالمجموع اداره عمومی آنها به شرکت های بزرگی که در فوق ذکر نمودیم بر میگردد.

بند دوم: مهمترین پروژ های متاورس

زمانی که متاورس با این تصور ایجاد شد شرکت های مختلفی به دنبال ارایه پروژه های مختلف، در عرصه های گوناگون اقدام به عملی شدن این پروژه ها نموده اند که در ذیل از چند پروژه مهم متاورس به شکل مختصر یاد آور میشویم.

الف: دیسنترالند (Decentraland)

این پروژه متمرکز بر ایجاد مکان (زمین) برای کار بران در فضای مجازی است، به گونه که هر کاربر میتواند برای خود فضا یا مکان مشخصی را در این مکان تدارک نموده و بعد از آن خدمات دیجتالی عرضه نماید، از این رو این پروژه در حال حاضر یکی از پروژه های فعال و کار بردی در متاورس به شمار میرود.^۱

ب: سندباکس (Sandbox)

این پروژه اصولا برای بازی ها و گیم های مختلف علی الخصوص برای جوانان طراحی شده بود، اما به ترتیب خدمات دیگری را در این زمینه عرضه نموده است، از آنجمله میتوان به کانسرت های که در این زمینه اجرا میشود اشاره کرد^۲، به طور عموم یکی از بهترین پروژه ها و فضای مجازی برای حضور مجازی کاربران به شمار میرود.^۳

ج: اکسی اینفینیتی (AXS)

این پروژه در سال ۲۰۱۸ م به دنیای میتاروس اضافه شد و معمولا این فضا برای یک بازی مبارزه ای به شکل مستقیم میباشد، این پروژه دو توکن دارد که یکی آن به نام (توکن AXS) یاد میشود، این توکن نقش آواتار را داشته و مبارزه از طریق این توکن مدیریت میشود و اما توکن دومی که نام (توکن SLP) یاد میشود معمولا مبارزان به نام اکسی ها را پرورش داده و به مبارزه آماده میکنند، در آمار های که سالانه برای بهترین بازی ها در جهان اعلام میشود، در سال ۲۰۲۱ م این پروژه یکی از بهترین بازیکنان سال قرار گرفت.^۴

پروژه های دیگری مثل: استار اطلس (ATLAS)، انجین (ENJ)، متاهیرو (HERO)، الین ورلدز (TLM)، آدرساید (APE)، گالا (GALA)، ترژر (MAGIC)، بلاک توپیا (Bloktopia)، دیویژن نتورک (Dvision Network) و صد ها پروژه دیگر تا هنوز در فضای مجازی متاورس اضافه شده است و هر کدام با در نظر داشت خصوصیات که دارد مخاطبین مخصوص برای خود تعریف کرده است.

^۱ <https://decentraland.org>

^۲ در این پروژه برندهایی مثل: اسمورفز (The Smurfs)، واکینگ دد (The Walking Dead)، کریپتوکیتیز (Cryptokitties)، شان د شپ (Shaun the Sheep) و اسنوپ داگ (Snoop Dogg) که یکی از خواننده های مودل رپ در امریکا میباشد همکاری مینمایند، این همکاری ها سبب شده است تا پروژه سند باکس یکی از محبوب ترین پروژه های متاوس شناخته شود.

^۳ <https://www.sandbox.game/en> (این ویسایت در تعدادی از کشور ها محدودیت دارد و معمولا بعد از ورود و ثبت نام فعال میشود).

^۴ <https://www.axs.com>

بند سوم: مفاهیم مشابه و مرتبط به متاورس

برای اینکه مفهوم متاورس را به شکل درست درک نماییم لازم است تا مفاهیم و اصطلاحات جدید در فضای مجازی را بدانیم، در ذیل هر یک از مهمترین مفاهیم و اصطلاحات کار آمد را به بررسی میگیریم.

۱. سایبری؛ بر اساس بند دوم ماده ۸۵۱ کود جزای سال ۱۳۹۶ هـ ش افغانستان (فضای سایبر عبارت از فضای مجازی یا غیر ملموس است که به اساس ارتباط شبکه های کمپیوتری یا اینترنتی بوجود آمده است)، گرچند که در بند اول این ماده در مورد جرایم سایبری و مفهوم مترادف آن صحبت شده است^۱، اما متاورس را به دلیل پرکاربرد و مهم بودن عنوان حکمرانی سایبری (Cyber Governance) را برایش داده است^۲.

۲. واقعیت مجازی؛ همان چیزی که در حال حاضر با عینکها در گیمها مورد استفاده قرار میگیرد. در سینماهای سه بعدی و پنج بعدی هم وجود دارد. شما عینک را به چشم میزنید و انگار در یک فضای مجازی قرار میگیرید و مثلاً حرکت پروانهها یا یک مکان ترسناک را بیشتر لمس می کنید^۳.

۳. واقعیت افزوده؛ در واقعیت مجازی، بردن واقعیت به مجازی بود اما در واقعیت افزوده، مجازی به واقعیت آورده می شود. شما در واقعیت افزوده، یک چیز مجازی را به واقعیت اضافه می کنید. یعنی در واقعیت، روی دست شخص هیچ ساعتی وجود ندارد اما با یک سری از نرم افزارها می تواند ساعت های مچی متفاوتی را روی دستش تست و امتحان کند و بعد بخرد، بدون این که جنس ساعت را کاملاً لمس کند^۴.

توضیح: در واقعیت مجازی، کلیه آن عناصر درک شده، توسط کاربر اتفاق می افتد و با کامپیوتر ساخته شده است اما در واقعیت افزوده، بخشی از عناصر در دنیای واقعی وجود دارد و بخشی از آن توسط کامپیوتر اتفاق می افتد

۴. بلاک چین؛ یک سیستم ثبت اطلاعات و گزارش است. رمز ارزها به خاطر امنیت آن، امروزه در جهان مورد اقبال قرار گرفته اند. در این امنیت، بلاک چین کمک می کند؛ نا گفته نماند که هدف از بلاک چین ها ساختن اکونت ها و آدرس مخصوص برای افراد نیست که بر اساس آن بتواند فرد وارد اکونت خود شده و در آن فعالیت نمایند و از جانب دیگر کسی دیگر (سازنده) به آن دسترسی داشته باشد، منظور از بلاک چین این است که بعد از دو یا سه

^۱. بند ۱ ماده ۸۵۱ کود جزا: جرایم سایبری عبارت از جرایمی است که به وسیله تکنالوژی مدرن اطلاعات و ارتباطات الکترونیکی یا اینترنتی در فضای سایبر ارتکاب می یابد.

^۲. چمنی، ساسان و دوستی مطلق، نصیب الله (۱۳۹۹) حکمرانی سایبری و ویروس کرونا، حکمرانی متعالی سال اول شماره ۲.

^۳. Virtual Reality (VR) Anderson, Janna and Lee Rainie, The Metaverse Will Fully Emerge as its Advocates Predict, Pew Research Center, The Metaverse in 2040 (Jun. 30, 2022), p.4, Available at:

https://www.pewresearch.org/internet/wpcontent/uploads/sites/9/2022/06/PI_2022.06.30_MetaversePredictions_FINAL.pdf (last visited on 25/07/ 2022).

^۴. Augmented Reality (AR)

مرحله خود سیستم به شکل خود کار میتواند آدرس مخصوص افراد را در کنترل خود بگیرد و از دسترس سازنده این سیستم خارج شود (یعنی خود سیستم بدون دخالت هیچ کسی دیگر بتواند کنترل آدرس ها و کیف های مخصوص را به دست بگیرد و دیگران در این امر دخالت نتواند)^۱

۵. تگن های غیرمثلی؛ یک نوع کیف پول یا خود پول است که به عنوان ارز و پول در بلاکچین ها استفاده می شوند. در اینجا یک دارایی دیجیتال شکل می گیرد. در متاورس، مالکیت ها حرف اول را می زند.^۲

نحوه کار در متاورس

در ابتدا باید یک آدرس و اکونت مشخص در این فضا وجود داشته باشد تا به عنوان هویت (اهلیت) در این فضا از آن استفاده شود و معمولاً پروسیجر های طولانی و تضمینات مهم از قبیل اسناد و شواهد و... در آن گنجانیده شده است.

بعد از آن باید عینک های مخصوص این فضا باید تهیه گردد که معمولاً تمام سر و کله را میپوشاند و فرد را تقریباً به شکل کامل به فضای مجازی سوق میدهد، این عینک ها معمولاً به شکل سه بعدی و پنج بعدی بوده^۳ و میتواند فضای مجازی را همانند فضای واقعی نشان دهد و این فضا را بیشتر جذاب تر نماید.

بعد از این مرحله لازم است بر اساس درخواست افراد آواتار های مخصوص ساخته شود تا فعالیت های این فرد را در فضای مجازی به دستور مالک اکونت انجام دهد، آواتار عبارت از تجسمی از اشخاص واقعی در فضای مجازی میباشد^۴ و به عبارت دیگر: به یک تصویر دیجیتالی یا شخصیت مجازی گفته میشود که نماینده یک شخص در فضای آنلاین میباشد.

بعد از آن میتوانید در این فضا حضور پیدا نموده و همانند زندگی واقعی به فعالیت های گوناگون (هم کاملاً مجازی و هم نیمه مجازی) بپردازد و تقریباً اکثریت فعالیت های فضای واقعی در آنجا به اجرا در می آید.^۵

کشور های مختلف در این زمینه در حال قانون گذاری میباشد که در رأس آنها کشور های مانند امریکا، چین و اتحادیه کشور های اروپایی میباشد، تا آنجاییکه اتحادیه اروپا قرار است بعد

^۱ . برلیان، مهدی مرادی، در آمدی بر پیامدها و چالش های حقوقی متاورس، در ژورنال فصلنامه تحقیقات حقوقی ویژه نامه حقوق و فناوری، ۱۴۰۱/۵/۱۷ ه.ش.

^۲ . راسل، جان، متاورس؛ راهنمای ورود به دنیای شگفت انگیز متاورس، ترجمه کمیل علی تقوی، تهران: رام پرداخت، ۱۴۰۱، ص ۲۲.

^۳ . اولین و مهم ترین بحث حقوقی در این فضا نهفته در این مرحله میباشد که بعداً به آن خواهیم پرداخت و سوالات مهم مانند اینکه آیا این هویت اهلیت کامل و حقیقی موجود در فضای واقعی را دارد یا خیر؟، تفاوت آن اهلیت با اهلیت واقعی چه میتواند باشد؟، آیا شرایط و آثار هردو یکی است و... سوالات دیگر از اساسی ترین بحث این مقاله مباحث خواهد بود.

^۴ . محمد رضا داراب پور، متاورس؛ چستی و چالش های حقوقی (اداره اشخاص و اموال)، حقوق فناوری های نوین، دوره ۴، شماره ۷، بهار و تابستان ۱۴۰۲ ه.ش.

^۵ . Avatar

^۶ . Cheong, B. C. (2022). Avatars in the metaverse: potential legal issues and remedies. International Cybersecurity Law Review, 1-28. doi: 10.1365/s43439-022-00056-9

^۷ . محسن محمودی، سالار صادقی، متاورس و تأثیر آن بر سبک زندگی، مجله مطالعات حقوقی فضای مجازی، سال اول، شماره دوم، تابستان ۱۴۰۱ ه.ش.

از سال ۲۰۲۶م قانون موجود در زمینه هوش مصنوعی را به اجرا در آورد؛^۱ البته تا هنوز در مورد متاورس چیز مشخصی در این زمینه وجود ندارد و تعدادی این مورد را در ذیل همین قانون بحث مینمایند اما واقعیت این است که متاورس خارج از هوش مصنوعی بحث میشود که ممکن است هوش مصنوعی به کمک این پدیده بیاید.

انواع متاورس

متاورس انواع مختلفی دارد، مهمترین نوع آن که آثار حقوقی بنیادین را در پی دارد به بررسی میگیریم.

اول: وابسته به جهان فیزیکی: متاورس را می‌توان از نظر وابستگی به جهان فیزیکی به دو نوع اصلی تقسیم کرد که هر یک پیامدهای حقوقی بنیادینی به همراه دارند. متاورس وابسته به جهان فیزیکی نوعی از این فضاها یا دیجیتال است که تعامل تنگاتنگی با دنیای واقعی دارد و بسیاری از رویدادها، دارایی‌ها و تعاملات در آن به نحوی با جهان فیزیکی در ارتباط هستند. در این نوع متاورس، اقتصاد دیجیتال نقش مهمی ایفا می‌کند؛ به طوری که دارایی‌های مجازی مانند ارزهای دیجیتال، توکن‌های غیرقابل معاوضه (NFT) و سایر دارایی‌های دیجیتال می‌توانند ارزش مالی داشته باشند و در برخی موارد، قابلیت تبدیل به دارایی‌های فیزیکی را دارند. به همین دلیل، مسائل حقوقی مانند مالکیت مجازی، قراردادهای دیجیتالی، حقوق مصرف‌کننده، حفاظت از اطلاعات شخصی و مسئولیت جزایی افراد و شرکت‌ها ناشی از این محیط در این فضا به شدت مطرح می‌شود. همچنین، وابستگی این نوع متاورس به جهان واقعی باعث می‌شود که قوانین سنتی مانند مقررات تجارت الکترونیک، مقررات پولی و بانکی، و قوانین مربوط به کلاهبرداری و تخلفات سایبری در این حوزه قابل اجرا باشند، هرچند که چالش‌هایی در زمینه نظارت و اجرای قوانین وجود دارد.

دوم: غیر وابسته به جهان فیزیکی: در مقابل؛ متاورس غیر وابسته به جهان فیزیکی کاملاً مستقل از دنیای واقعی عمل کرده و ساختار اقتصادی، اجتماعی و حقوقی متفاوتی دارد. در این نوع متاورس، دارایی‌ها و ارزهای دیجیتال معمولاً فقط درون همان فضا اعتبار دارند که ما در این تحقیق آن را به دنیای مجازی تعبیر کرده ایم و ارزش آنها کاملاً بر اساس قوانین و پروتکل‌های خاص همان سیستم تعریف می‌شود. این استقلال حقوقی و اقتصادی چالش‌های منحصربه‌فردی را به وجود می‌آورد، از جمله مسائل مربوط به شناسایی هویت دیجیتال، مسئولیت جزایی استفاده کنندگان، امنیت سایبری، مقررات ضد پول‌شویی و حقوق حریم خصوصی. علاوه بر این، افراد در چنین فضایی می‌توانند شخصیت‌های دیجیتال کاملاً مستقل از هویت واقعی خود داشته باشند که می‌تواند موجب سوءاستفاده‌هایی مانند کلاهبرداری، جعل هویت و نقض قوانین شود.

^۱ . اتحادیه اروپا قانونی را تحت عنوان قانون هوش مصنوعی در ماه ژوئیه سال ۱۴۰۲ هـ ش به تصویب رسانیده است که اجرای آن را به تاریخ ۲ اکتبر سال ۲۰۲۶م موکول کرده است.

معایب و چالش های عمومی متاورس

چالش های عمومی و حقوقی متاورس

در این قسمت از بحث به بررسی چالش های عمومی متاورس به عنوان دنیای مجازی خواهیم پرداخت و در قسمت بعدی به چالش های حقوقی این پدیده میپردازیم.

۱. **قضیه عدم قانونگذاری:** متاورس به عنوان یک پدیده نوین و تازه کار در زندگی بشر، به سرعت در حال گسترش است و تعاملات جدیدی را در دنیای دیجیتال به ارمغان می آورد. با وجود این نوآوری، ک شورهای مختلف به دلیل عدم آشنایی کامل با این فضا و همچنین پیچیدگی های فنی و اجتماعی آن، معمولاً با احتیاط و عدم اعتماد به نفس به وضع قوانین و مقررات در این حوزه می پردازند.

یکی از قضایای مهم در این زمینه این است که مسئله اخذ تعهد ابتدایی از استفاده کننده در فضای مجازی چه حیثیت دارد؟ عقد الحاقی است یا پذیرش مجموعه دساتیر و قوانین متاورس؟، به دلیل اینکه هر کدام از موارد فوق از لحاظ حقوقی دارای آثار و نتایجی میباشد که میتواند در تمام ابعاد موثر واقع شود.

با این حال، واقعیت این است که تعداد زیادی از افراد به طور فزاینده ای از متاورس برای فعالیت های مختلف از جمله آموزش، کار، سرگرمی و فعالیت های اجتماعی بدون در نظر گرفتن موارد فوق استفاده می کنند؛ این استفاده ی گسترده می تواند آینده متاورس را با چالش هایی جدی مواجه سازد. یکی از مسائل کلیدی، نبود قوانین و ساختارهای نظارتی مؤثر در این فضا است.

به دلیل عدم وجود چارچوب های قانونی، کاربران ممکن است با خطراتی مانند نقض حریم خصوصی، کلاهبرداری های دیجیتال و نشر محتویات مضر و خطرناک مواجه شوند. این شرایط می تواند منجر به کاهش اعتماد در بین استفاده کنندگان شود.

از سوی دیگر، چالش های مربوط به تنوع فرهنگی، حق مالکیت دیجیتال، و تاثیرات اجتماعی متاورس نیز باید مورد توجه قرار گیرد. کشورها و نهادهای مربوطه باید با همکاری یکدیگر به تدوین قوانین و مقررات مناسب بپردازند و یک سیستم نظارتی و کنترولی ایجاد کنند تا علی الرغم حمایت از نوآوری، از حقوق اساسی استفاده کنندگان نیز محافظت شود.

به طور کلی، چالش های فرا روی متاورس نیازمند توجه و اقدام فوری است. اگر دولت ها و نهادهای خصوصی نتوانند به سرعت و به طور مؤثر به این مسائل پاسخ دهند، نه تنها نقش دولت ها در این زمینه کمتر شده بلکه از جهش دور خواهند ماند و اضرار زیادی متوجه آنان خواهد شد، البته ناگفته نباید گذاشت که ممکن است اثر سوء آن به خود پلتفورم متاورس نیز برگردد.

۲. **امن نبودن فضای متاورس:** متاورس به عنوان یک فضای مجازی، به دلیل ماهیت دیجیتال خود، همواره با خطرات امنیتی و چالش های حریم خصوصی مواجه است. یکی از بزرگترین نگرانی ها این است که این فضا می تواند هدف هکرها قرار گیرد و اطلاعات استفاده کنندگان به راحتی مورد سوء استفاده قرار گیرد. این مسائل باعث می شود که بسیاری از

استفاده کنندگان نسبت به امنیت و حریم خصوصی خود در متاورس دچار اضطراب و نگرانی شوند.

موافقان متاورس باور دارند که فناوری‌های نوین مثل بلاکچین می‌توانند مشکلات حریم خصوصی و امنیت را کاهش بدهند. بلاکچین به خاطر ویژگی‌های خاصی که دارد، مثل عدم امکان تغییر اطلاعات و شفافیت در تراکنش‌ها (انتقال پول از یک حساب به حساب دیگر)، می‌تواند به کاربران اطمینان بدهد که داده‌های‌شان در فضای مجازی امن‌تر است. این فناوری می‌تواند در ایجاد ساختارهای توزیع‌شده و غیرمتمرکز مؤثر باشد که امکان دسترسی غیرمجاز به اطلاعات را به شدت کاهش می‌دهد.

با این همه، با وجود پیشرفت‌های تکنالوژیکی، هنوز هم قاعده‌ای عمومی وجود دارد که به ما یادآوری می‌کند: "همه چیز در فضای مجازی نمیتواند صد در صد امن باشد." با این دیدگاه و به دلایل ذیل نا امن بودن متاورس را یک چالش مهم تلقی می‌کنند.

۲.۱. **سابقه نقض امنیتی:** موارد متعدد هک و نقض معلومات و اطلاعات در دنیای دیجیتال، اعتماد استفاده کنندگان را تحت تاثیر قرار داده است. حتی فناوری‌های پیشرفته نیز نمی‌توانند به‌طور کامل از حملات سایبری جلوگیری کنند.

۲.۲. **ماهیت متحول تهدیدات:** تهدیدات سایبری به‌طور مداوم در حال تغییر و تکامل‌اند. هکرها و مجرمان سایبری همیشه به دنبال روش‌های جدید و پیچیده‌تری هستند تا به اطلاعات حساس دسترسی پیدا کنند، به عبارت دیگر، هرچه که فضای سایبری در حال تکامل و پیشرفت می‌باشد به همان اندازه مجرمان به دنبال دریافت روش جدید اجرای جرم می‌باشند.

۲.۳. **حریم خصوصی و اطلاعات شخصی:** حتی در صورتی که امنیت اطلاعات حفظ شود، نگرانی‌ها در مورد جمع‌آوری اطلاعات شخصی و نحوه استفاده از آنها همچنان وجود دارد. استفاده کنندگان ممکن است نگران باشند که اطلاعات حساس‌شان چگونه ذخیره و پردازش می‌شود و کی‌ها به آنها دسترسی دارند؟^۱

۲.۴. **عدم آگاهی عمومی مردم از این پدیده نوظهور:** بسیاری از استفاده کنندگان در مورد خطرات و روش‌های حفاظت از حریم خصوصی در فضای دیجیتال آگاهی کافی ندارند و این امر می‌تواند آنها را در معرض خطرات بیشتری قرار دهد و ممکن است روش‌های حفاظت از حریم و اطلاعات شخصی برای همه آنها میسر نباشد.

در نتیجه، این مورد به عنوان یک چالش و نقیصه مهم در متاورس تلقی شده و میتواند تشویش‌های زیادی را در بین استفاده کنندگان ایجاد نماید، همزمان میتواند این مورد میزان استفاده مردم از این پلتفرم را کاهش بدهد.

¹. Kasiyanto, S and Mustafa R. Kilincb. "The Legal Conundrums of the Metaverse", Journal of Central Banking Law and Institutions, Vol. No. 2, 2022, pp.310-311.

۳. **نداشتن هویت واضح و واقعی:** یکی از مباحث حیاتی و چالش برانگیز در فضای مجازی، موضوع هویت و اهلیت است. با توجه به طراحی ساختارهای متاورس باید استفاده کنندگان آواتار های خویش را در این فضا طراحی نموده و از آن طریق فعالیت های خویش را مدیریت کنند، با این حال این امکان وجود دارد که هویت های جعلی و ناشناخته ایجاد شوند. این وضعیت می تواند به کاهش اعتماد در این فضا منجر شود و به ایجاد مشکلات جدی منتهی گردد، البته بر اساس اعلام پلتفرم متاورس که گویا در آینده ها برای آواتار ها شخصیت های ویژه ای را تعریف میکنند که در فضای متاورس بر اساس این مقررات با آنان تعامل خواهد گردید^۱.

هویت های جعلی و پیامدهای آن: در دنیای دیجیتال، ممکن است افراد با استفاده از نام های مستعار یا هویت های جعلی در متاورس فعالیت کنند. این ویژگی می تواند برای برخی افراد جذاب باشد که بتوانند چندین اکونت داشته باشند، اما در عوض، می تواند بستری برای رفتارهای غیرقانونی و مشکوک فراهم کند. که مهم ترین آنها قرار ذیل است:

۳.۱. **کلاهبرداری و سرقت هویت:** افرادی که از هویت های جعلی استفاده می کنند ممکن است به راحتی از کاربران دیگر کلاهبرداری کنند یا اطلاعات شخصی آن ها را به سرقت ببرند. این نوع فعالیت ها می تواند خسارات مالی و عاطفی شدیدی را به قربانیان وارد کند.

۳.۲. **تخلفات اجتماعی:** هویت های جعلی می توانند منجر به رفتارهای نامناسب و توهین آمیز در متاورس شوند. این موارد ممکن است شامل حملات سایبری، آزار و اذیت آنلاین و نشر اطلاعات نادرست باشد.

۳.۳. **کاهش اعتبار و اعتماد:** ظهور هویت های جعلی و فعالیت های مخرب مرتبط با آن، می تواند به کاهش اعتبار کل فضای متاورس منجر شود. به همین دلیل، کاربران ممکن است دید منفی تری نسبت به این فضا پیدا کنند و از مشارکت در آن صرف نظر کنند.

در نتیجه: دیده میشود که ثابت کردن هویت و اهلیت و محافظت از آن هم در دنیای واقعی و هم در دنیای مجازی دارای ارزش حیاتی در علم حقوق میباشد، از این جهت لازم است تا اطمینان کامل در این زمینه ایجاد شود، این چالش و نقیصه میتواند یک چالش بزرگ فرا روی فعالیت های متاورس تلقی شود و در میزان استفاده از متاورس موثر باشد، گرچند یک تعدادی فرد اصلی که آواتار نمایندگی آن را میکنند مسئول میدانند^۲.

۴. **نبود ادراه مسلط بر فضای متاورس:** در فضای دیجیتال، دولت ها با چالش های متعددی در زمینه نظارت و کنترل روبرو هستند، چرا که:

^۱. Solaiman, S.M. "Legal Personality of Robots, Corporations, Idols and Chimpanzees: a Quest for Legitimacy", Artif Intell Law 25, 2017, pp. 155-179.

^۲. Vesali Naseh, M. "Person and Personality in Cyber Space: A Legal Analysis of Virtual Identity", Masaryk University Journal of Law and Technology, Vol. 10(1), 2016, p.13.

۴.۱. **اولاً**، سرعت پیشرفت فناوری و گسترش سریع فضای مجازی، اجرای قوانین و مقررات نظارتی را دشوار می‌سازد.

۴.۲. **ثانیاً**، ماهیت فرامرزی اینترنت و سایبری سبب می‌شود که کنترل و نظارت دولت‌ها به‌سادگی قابل اعمال نباشد. این مسائل موجب تضعیف حاکمیت دولت‌ها در برخی حوزه‌ها می‌شود و به تبع آن، افراد و سازمان‌ها ممکن است از خلاءهای نظارتی بهره‌برداری کرده و اقدامات غیرقانونی انجام دهند، البته ناگفته نباید گذاشت که تعدادی این امر را یک مزیت برای متاورس تلقی می‌کنند که هیچگونه نظارت و کنترل بر فعالیت‌های آنان وجود نداشته باشد و این امر را بلاک چین‌ها میسر می‌سازد.^۱

این وضعیت نیازمند رویکردهای نوآورانه و همکاری‌های بین‌المللی است تا از طریق تدوین و اجرای قوانین مناسب، اطمینان حاصل شود که فضای دیجیتال تحت کنترل مؤثر باقی بماند. همچنین، اطلاع‌دهی به کاربران اینترنت درباره مخاطرات موجود و راه‌های محافظت از حقوق استفاده‌کنندگان از وظایف اصلی دولت‌ها و حکومت‌ها می‌باشد که باید در این زمینه توجه جدی نمایند.

۵. **نبود محاکم برای رسیدگی به امور حادث از متاورس:** به دلیل عدم تقنین کشورها در زمینه متاورس، هیچ‌گونه پیش‌بینی قانونی در این خصوص وجود ندارد. این موضوع فی‌نفسه موجب می‌شود که مشکلات و معضلات اجتماعی ناشی از فعالیت‌ها در این فضا بدون راه‌حل باقی بماند و رفع این چالش‌ها بسیار دشوار باشد.

۶. **فرار سرمایه‌ها و نبود یک پروسیجر واضح، تعریف شده و قابل پیگرد در این مجال:** یکی از مشکلات دیگر در زمینه متاورس، نیاز به حواله پول نقد به بانک‌ها و صرافی‌هایی است که توسط پلتفرم‌های متاورس مقرر شده‌اند که از لزومات فعالیت در این فضا می‌باشد. این موضوع چندین چالش و نگرانی را به همراه دارد:

۶.۱. **خروج سرمایه از کشور:** الزام به حواله پول به بانک‌ها و صرافی‌های خارجی می‌تواند منجر به خروج مقادیر زیادی از سرمایه ملی از کشور شود. این مسئله به‌ویژه برای کشورهای در حال توسعه و علی‌الخصوص کشورهای جهان سوم که در تلاش برای حفظ منابع ارزی خود هستند، می‌تواند مشکلات اقتصادی جدی ایجاد کند بدون دخالت دولت، ممکن است اتباع یک کشور از طریق این پلتفرم‌ها پول و ارز را به خارج از کشور منتقل کنند (دیده می‌شود که حق الشمول/ورود برای ورود به متاورس حد اقل ۳۰۰ الی ۱۰۰۰ دالر امریکایی مقرر شده است که بعد از پرداخت مقدار متذکره، استفاده‌کننده می‌تواند در این فضا فعالیت نماید)^۲، این در حالی است که اکثر فعالیت‌ها

^۱ . Wright, A, and Primavera De Filippi. Blockchain and the Law: The Rule of Code. Harvard University Press, p.44.

^۲ .مستشار، دکتور/ محمد جبرئیل ابراهیم حسن، نائب رئیس هیئت قضایا الدولة مصریة، دکتوراه القانون الجنایی فی کلیة الحقوق - جامعة القاهرة، الأقطار القانونی لتقنیة مئی‌تھیرس "دراسة تأسیلیة استشرافیة"، مجلة البحوث القانونية والاقتصادية، العدد ۸۵، سبتمبر ص ۱۱۳.

در این فضا پولی بوده و نیاز به مصرف و هزینه دارد). این امر می‌تواند مشکلاتی را برای پشخوانه ارزی کشور به همراه داشته باشد. در عوض، کشورهایی که از این فناوری‌ها حمایت کرده و در این زمینه تقنین نموده‌اند، قادر خواهند بود تمامی این پول‌ها را در اختیار خود بگیرند.

۶.۲. **ریسک‌های مالی و امنیتی:** انتقال وجوه به صرافی‌ها و بانک‌های خارج از کشور ممکن است با ریسک‌های مالی و امنیتی همراه باشد. این شامل خطرات مرتبط با کلاهبرداری، پول‌شویی و از دست دادن ارز و دارایی به دلیل مشکلات حقوقی و اجرایی می‌شود.

۶.۳. **شفافیت و نظارت:** نبود شفافیت کافی در عملیات مالی متاورس و عدم توانایی دولت‌ها در نظارت بر انتقالات مالی، می‌تواند منجر به افزایش فعالیت‌های غیرقانونی و غیرشفاف گردد. این مشکلات نیازمند تدوین و اجرای قوانین و مقررات مناسب برای نظارت بر این عملیات است.

۶.۴. **تأثیر بر اقتصاد داخلی:** خروج سرمایه از کشور و انتقال آن به پلتفرم‌های بین‌المللی می‌تواند تأثیر منفی بر اقتصاد داخلی داشته باشد. این مسئله ممکن است منجر به کاهش سرمایه‌گذاری در پروژه‌ها و کسب‌وکارهای داخلی شود.^۱

۷. **استفاده کنندگان ممکن است به امراض و مشکلات مختلف سردچار شود:** معمولاً استفاده از گوشی‌های مخصوص این پلتفرم برای افراد در دراز مدت زیان‌آور می‌باشد و می‌تواند به شخص حقیقی آسیب‌های جدی برساند، به شکل نمونه به سه مورد آن اشاره مینماییم:

۷.۱. **مشکلات روانی:** به دلیل استفاده زیاد از هدفون‌ها و تمرکز بیش از حد در فضای مجازی می‌تواند آسیب‌های جدی روانی و تشویش‌های روحی را برای استفاده‌کنندگان به همراه داشته باشد، گاهی اوقات ممکن است این فضا برای استفاده‌کنندگان به حدی جالب باشد که بیشترین وقت خویش را در یک شبانه‌روز در این فضا سپری نماید و این خود در دراز مدت اثرات ناگواری را در پی خواهد داشت.

۷.۲. **مشکلات در دید و چشم:** استفاده از گوشی‌ها و عینک‌های متصل به هم در متاورس می‌تواند اثرات نامطلوبی را به چشم‌ها وارد نماید، به دلیل اینکه حرکات آواتارها به شکل دقیق تحت کنترل بوده باشد به دقت باید تمام جزئیات آن دیده شود.

۷.۳. **مشکلات در سایر اعضای بدن به سبب حرکات متاثر شده از آواتار و عینک:** گاهی اوقات سبب می‌شود که یک فرد ناخودآگاه دست‌ها و پا‌های خود را به تبع از آواتار به حرکت بیاورد و ممکن است مشکلات زیادی از این ناحیه خلق شود، مثلاً: یک آواتار که در

^۱ . مهم‌ترین بحث اقتصادی متاورس این است که عملاً دارایی‌های کشورهای ضعیف و جهان سوم در اختیار کشورهای جهان اول و کشورهای که عملاً در این زمینه فعالیت می‌کنند قرار می‌گیرد، لازم است تا در این مورد مقالات و تحقیقات مختلفی صورت بگیرد و چالش‌ها و راه‌حل‌های مهمی را در این زمینه تدوین نماید.

مدیریت استفاده کننده قرار دارد با آواتار دیگر در این فضا درگیری مینماید و ممکن است بین آنها برخورد فیزیکی صورت بگیرد و استفاده کننده ممکن است حرکات غیر ارادی را که گویا در آن مکان میباشند از خود بروز دهد و میتواند اثرات ناگوار بر آن را وارد نماید (دست اش بشکند، پایش بسوزد و...).

نوت: مشکلات عملی زیادی دیگری در این زمینه نیز وجود دارد که از حوصله این بحث خارج میباشد، در اینجا به شکل بسیار مختصر و موجز به آن پرداخته ایم که صرفا معلومات عمومی باشد برای مطالعه کنندگان در این زمینه و الا برای هر کدام از موارد فوق باید مقالات و کتاب های زیادی نوشته شود تا حق این موضوع ادا گردد^۱.

نمونه های از مشکلات قانونی متاورس که مشخصا میتواند روی تقنین اثر بگذارد

در اینجا میخواهیم به چند نمونه ای مشخص از مسایل حقوقی و قانونی که امروزه بیشتر ما در دنیای واقعی با آن سر و کار داریم بپردازیم؛ گرچند که به شکل عمومی به چالش های عمومی و حقوقی در فوق پرداختیم اما کسانی که این مبحث را مطالعه میکنند به خوبی تبعات حقوقی متاورس را در خواهند یافت و برایشان آشکار خواهد شد که در صورت تقنین در دنیای مجازی چه تغییرات گسترده ای در حوزه حقوق ایجاد خواهد شد.

۱. پذیرفته نشدن متاورس به عنوان یک واقعیت: متاورس به عنوان یک فضای مجازی سه بعدی و غیرمتمرکز، دنیایی موازی با دنیای واقعی ایجاد کرده است. با این حال، پذیرش متاورس به عنوان یک واقعیت حقوقی با چالش های متعددی روبرو است. مثلا: عدم تعریف قانونی مشخص:

۱.۱. تعریف ناقص: متاورس هنوز به طور کامل در قوانین بسیاری از کشورها تعریف نشده است. این عدم تعریف دقیق باعث می شود که نتوان به طور واضح حقوق و مسئولیت های کاربران در این فضا را مشخص کرد.

۱.۲. خلا قانونی: بسیاری از قوانین موجود در دنیای واقعی، مانند قوانین مربوط به مالکیت، معاملات و مسئولیت های مدنی، به طور مستقیم قابل اعمال در متاورس نیستند. این خلا قانونی باعث می شود که متاورس به عنوان یک واقعیت حقوقی پذیرفته نشود.

۲. مشکلات موجود در مالکیت ملکیت های متاورسی: چنانچه که قبلا بیان گردید یکی از مجال های مهم در فضای متاورس محیط دیسنترالاند (Decentraland) میباشد که عموما برای استفاده کنندگان از این پلتفرم مکان و زمین متاورسی را تهیه مینماید، به عبارت دیگر آواتار ها در این فضا نیاز به مکان، خوراک، پوشاک، تعلیم، یادگیری مهارت ها و... دارند که باید در ابتدا استفاده کنندگان برای آواتار های خویش یک مجموعه املاک و وسایل را نمایند و همه این موارد هزینه داشته و به آواتار مخصوص از طرف استفاده کنندگان دیگر به فروش رسانیده

^۱ . به دلیل حجم وسیع مطالعه در این زمینه مقالات و نوشته های زیادی وجود دارد که میتواند هر کدام در جای خود موثر بوده باشد، اما دسته بندی که در این مقاله شده است ابتدا به چالش های عمومی و متعاقبا به چالش های اختصاصی (حقوقی) پرداخته شده است.

می شود، بحث اصلی این است که انعقاد همچون عقود (انعقاد عقد آواتار توسط آواتار) درست است یا خیر؟، آیا میتوان اشیای متاورسی را عینا همانند اشیای عینی در فضای واقعی تلقی کرد؟، آیا قانون و فقه اسلامی همچو موارد را مال و یا هم دارایی محسوب مینماید یا خیر؟، مالک اشیای متاورسی آواتارها است و یا هم استفاده کننده اصلی؟ و ده ها سوال دیگر در اینجا مطرح میگردد که میتواند اهمیت این قضیه را به شدت متبلور سازد.

۳. **تجارت و خرید فروش و در متاورس:** امروزه یکی از مباحث اصلی در فضای مجازی تجارت در این محیط میباشد که بی شتر به نام تجارت های آنلاین مشهور میباشد، متاورس به عنوان یک فضای مجازی امکان تجارت های زیادی را برای استفاده کنندگان فراهم مینماید، شرکت های مختلف برنامه های مختلفی را در این زمینه طراحی میکنند و آمادگی های لازم را در این زمینه میگیرند، بر اساس یک خبر نامه کشور انگلستان در حال آماده کردن حدود ۵۰۰۰ پنج هزار نفر به عنوان پلیس در این فضا میباشد و در حال دهی مهارت های لازم در این مجموعه میباشد، یکی از کشور های دیگر محاکم خاصی را در این زمینه اختصاص داده و در حال بررسی و فهم ماهیت این فضا میباشد که در آینده بتواند در آنجا از این آدرس سر مایه گذاری نماید، یک تعداد شرکت ها در حال تربیه مجموعه م شخص وکلای مدافع در این فضا میباشد و حتی تعدادی از همین حالا مطبخ ها و هتل ها و مهمان خانه ها را مهیا کرده اند، یک مجموعه دیگر میخواهند کانسرت های بسیار مهم را برگزار نمایند و به میلیون ها دالر تا هنور مصرف کرده و عواید به دست آورده اند، مثلاً نیک فلینگهام مدیر عامل و مؤسس شرکت Condense، یکی از فعالان و برگزار کنندگان کانسرت ها در فضای متاورس میباشد که تا هنوز در این فضا هفت کانسرت دایر نموده و حدود ۴,۵ میلیون دالر سود داشته است^۱ و به صد ها مورد فعالیت های دیگر که احتمالاً در ذیل تجارت بیاید در حال اجرا است، سوال اصلی اینجا است که آیا این موارد را میتوان تجارت عنوان کرد؟ نظر قوانین افغانستان و فقه اسلامی در این مورد چی است؟ آیا قواعد موجود در فضای واقعی نیز بر همین نوع فضا ها قابل اجرا است؟ و ده ها مورد سوال دیگری است که نیاز دارد تا به شکل دقیق بررسی شود زیرا تعداد زیادی از مردم بدون اینکه به همچو مسایل دقت کرده باشند وارد این فضا شده و از آن استفاده میکنند^۲.

^۱ . تعدادی بر این باور هستند که آواتارها نماینده های شخص اصیل یا همان استفاده کننده و کاربر هست، اما واقعیت این است که آواتار شخصیت مستقل وابسته از کسی را دارد که آن را مدیریت میکند، مسایل مثل مریض شدن، محبوس شدن، تحت مدیریت کسی دیگر قرار دادن، فعالیت کردن در حوزه های که فرد اجازه آن را داده باشد و مسایل دیگر که امروزه هوش مصنوعی میتواند تعدادی از موارد فوق را میسر سازد.

^۲ . <https://www.alef.ir/news/4020318052.html>

^۳ . جوانان زیاد را در افغانستان سراغ دارم که در این فضا فعالیت داشته و حتی درآمد روزگارشان از این مدرک میباشد این در حالی است که تعداد زیادی از آنان پول های هنگفتی را به دست آورده اند و تعداد دیگر نیز سرمایه های خویش را از دست داده اند، البته تمامی استفاده کنندگان در کشور های مثل افغانستان نمیتوانند مستقیم در این پلتفرم اکونت باز نمایند بلکه توسط یک واسطه که معمولاً از کشورهای امریکایی و اروپایی میباشد برای خودشان اکونت ها تنظیم مینمایند که از یک جهت هویت جعلی را به دلیل استفاده از آی پی کشور دیگر به خود میگیرد و طبیعی است که در محاکم و مراجع سمع دعوا این نوع هویت ها ارزش چندانی ندارد.

۴. **عدم امکان اجرای انواع مجازات در متاورس:** بحث مجازات یک بحث بسیار کلان در فضای متاورس خواهد بود، تا هنوز در این مورد قانون جزای مشخصی وجود ندارد، اما به صورت کلی یک مجموعه مقررات تنبیهی از قبیل، جریمه ها، معطل گذاشتن فعالیت ها، حبس آواتار و حتی مسدود شدن اکونت ها (که به اعدام آواتار تعبیر شده است) به گونه که به هیچ عنوان شخص استفاده کننده نمیتوانند به خود اکونت بسازد و از آن استفاده نماید، اما با آن هم استفاده کننده اصلی و صاحب شخص حقیقی میباشد که آواتار را مدیریت میکند و برای این شخص مجازات موجود در قوانین به شکل کامل تطبیق نمیشود و این خود جای بحث را دارد که فضای متاورس با متخلفین و مجرمین چگونه برخورد خواهند کرد؟ آیا مجرم آن فضا همچنان در فضای واقعی مجرم میباشد یا خیر؟ هویت و وضعیت مجرم در هر دو فضا یکسان میباشد و یا اینکه تفاوت های عمده ای میداشته باشد؟ حقوق باید به دنبال حل این سوالات و معضلات در جامعه بوده باشد.

۵. **مشکلات در خصوص هویت:** در خصوص هویت در فضای مجازی، تحقیقات زیادی انجام شده که اکثر علمای حقوق آن را وابسته به هویت اصلی شخص می دانند و معتقدند که هویت دیجیتال به طور مستقل از هویت واقعی فرد وجود ندارد. با این حال، همانطور که این فضا به سرعت گسترش می یابد، جرایم و تخلفاتی در آن شکل می گیرد که نیازمند پیگرد و تعقیب قانونی هستند. این تخلفات می تواند شامل هویت سازی تقلبی، نشر اطلاعات نادرست، تجاوز به حریم خصوصی و دیگر رفتارهای مجرمانه باشد که در فضای مجازی ممکن است رخ دهد.

وسایر موارد دیگر که به تعداد فراوان موارد و نمونه های از مسایل حقوقی در متاورس وجود دارد، همه این موارد میتواند مستقیما روی تقنین اثر بگذارد. برای مقابله با این مشکلات و فراهم آوردن محیطی امن تر، سازمان ها و موسسات مختلف ایجاد شده اند که به دنبال کاهش تخلفات در فضای مجازی و در عین حال فراهم کردن فرصت های مثبت و سازنده برای کاربران هستند. یکی از این موسسات، (مرکز مقابله با نفرت پراکنی دیجیتال)^۱ است که هدف اصلی آن شناسایی، مقابله و کاهش انتشار محتوای نفرت انگیز، خشونت آمیز و تبعیض آمیز در فضای مجازی است. این مرکز به دنبال ایجاد فضای دیجیتال امن تر است که در آن کاربران بتوانند با اطمینان و بدون ترس از تخلفات و تهدیدات دیجیتال، فعالیت کنند. محققان این مرکز در سال ۲۰۲۰م با استفاده از دو پلتفرم متاورس (آکیولوس^۲ و وی آرچت^۳) که سن خود را کم تر از سن قانون در این فضا داده بودند

^۱. The Centre for Countering Digital Hate (CCDH).

^۲. Oculus: گوشی هایی است که توسط شرکت متا (فیسبوک سابقه) ساخته شده بود و امکان حضور در یک فضای سه بعدی را برای افراد میدهد و حتی میتواند احساس حضور در دنیای مجازی را به شکل واقعی گونه خواهند داد.

^۳. VRChat: این پلتفرم به افراد اجازه می دهد تا با استفاده از آواتارهای سفارشی در محیط های مختلف حرکت کنند، گفت و گو کنند، بازی کنند و در رویدادها و تعاملات اجتماعی شرکت کنند. این پلتفرم از طریق گوشی های مخصوص فضای مجازی مانند: Oculus Quest، Meta Quest و HTC

وارد فضای اشخاص زیر سن شدند، در این تحقیق محققان دریافتند که استفاده کنندگان در هر ۷ دقیقه یک بار مورد رفتارهای تعرض آمیز از قبیل: قلدری، نژاد پرستی، تهدید و حتی امور مربوط به آزار و اذیت جنسی و غیر اخلاقی قرار میگیرند؛^۱ از جانب دیگر در امورات مثل: آموزش و تحصیلات، صنایع بازاریابی، سیاحت، تجارت، طبابت، یادگیری مهارت های جدید، ارتباطات و... تأثیرات تحول کننده ای خواهد داشت.

گفتار سوم: تحلیل کلی در این زمینه

بند اول: آرای موافقین

در ادامه دیدگاه های موافقان که به شکل اجمالی در فوق بحث شد تحول نظام حقوقی بروز در راستای پذیرش فناوری های نوین مانند متاورس به صورت منظم تر ارائه می شود: همگام سازی نظام حقوقی با تحولات معاصر: برخی از علمای حقوق و فقه معتقدند که نظام حقوقی باید بر اساس تغییرات اجتماعی و فناوری های نوین به روز شود، در غیر این صورت، کشور از نظر علمی و عملی در آینده با چالش ها و بحران های جدی مواجه خواهد شد. افزایش خودکفایی و کاهش وابستگی به کمک های خارجی: از نظر این دیدگاه، اصلاح نظام حقوقی و تطبیق آن با واقعیت های نوین به کشور این امکان را می دهد که بدون نیاز به تکیه بر تجارب و کمک های کشورهای دیگر، پاسخگوی چالش های نوین باشد. پژوهش و تحقیق دقیق در تدوین مقررات نوین از اهمیت ویژه ای برخوردار است تا بتوان به طور اثربخش با مشکلات پیش رو مقابله کرد.

چالش های تقنینی در کشورهایی که فقه حاکم است: در کشورهایی که نظام حقوقی مبتنی بر فقه است، تغییر قوانین و پذیرش موضوعاتی مانند متاورس با چالش های کلانی مواجه است. به ویژه در افغانستان، شرایط موجود به گونه ای است که احتمال تقنین مباحث مرتبط با متاورس و ایجاد فرصت های گسترده برای جوانان و فعالیت های مجازی بسیار کم به نظر می رسد.

این وضعیت کلی بیان می کند که موافقان تحول نظام حقوقی، بر این باورند که برای جلوگیری از بحران های آتی و افزایش خودکفایی کشور، ضروری است نظام حقوقی با تغییرات روز جامعه و فناوری هماهنگ گردد؛ اما این امر در کشورهای مبتنی بر فقه، به خصوص در افغانستان، با چالش های عمده ای روبه رو است.

بند دوم: آرای مخالفین

برخی از مخالفان این نظریه بر این باورند که پیش از پذیرش یک پدیده نوین، مسائل قانونی و فقهی آن باید به طور جامع و دقیق مورد بررسی قرار گیرد و راه حل های معقول و کاملی ارائه شود. در غیر این صورت، ابهامات و سوالات متعدد را وارد میکنند که روند اجرایی آن پدیده را به کسالت خواهد کشاند.

Vive میتواند امکان فعالیت در این فضا را ایجاد نماید، اما کاربران بدون گوشی های هوشمند نیز میتوانند از طریق کامپیوتر به آن دسترسی داشته باشند که کیفیت آنچنانی را تجربه نخواهند کرد.

^۱ داراب پور، محمد رضا. (۱۴۰۲). متاورس: چپستی و چالش های حقوقی (اداره، اشخاص و اموال). حقوق فناوری های نوین، ۷۳.

بند سوم: فقه و متاورس

تعداد کسانی که متاورس و فعالیت های موجود در آن را تأیید مینمایند به این نظر هستند که باید قوانین ما مطابق به پیشرفت های عینی جامعه تنظیم شده و بر داشت های فقهی باید به گونه توسط علما و فقهای اسلامی تقدیم گردد که بتواند راه حل های درستی در این زمینه پیشنهاد گردد، به عنوان مثال به دیدگاه و پیشنهادات یکی از علمای اسلامی استاد علی محی الدین القره داغی^۱ اشاره مینماییم.

دکتر علی محی الدین القره داغی، از علمای برجسته اسلامی و متخصص در حوزه فقه معاصر و اقتصاد اسلامی، در مصاحبه ها و نوشته های خود به موضوع متاورس و چالش های شرعی مرتبط با آن پرداخته است. که خلاصه ای از دیدگاه های وی در مورد قرار ذیل است^۲:

اول: اینکه بر رعایت اصول شرعی در متاورس تأکید دارد: قره داغی معتقد است فعالیت در متاورس باید با اصول شریعت اسلام سازگار باشد. وی بر ضرورت جلوگیری از موارد زیر تأکید می کند:

۱. اختلاط نامشروع بین زنان و مردان در فضای مجازی.
۲. تبلیغ محتوای غیراخلاقی (مانند پوشش نامناسب یا رفتارهای خلاف عفت عمومی).
۳. معاملات ربوی یا مبتنی بر غرر (ابهام) در فضای متاورس.

دوم: اینکه مالکیت دیجیتال و دارایی های مجازی وی دارایی های مجازی (مانند زمین ها یا توکن های غیر مثلی که تعدادی آن را به بلاک چین ها که در فوق تذکر دادیم تعبیر کرده اند "Non-Fungible Token" "NFT") در متاورس را در صورتی مشروع می داند که شرایط ذیل را داشته باشند:

۱. مالکیت آنها واقعی و غیرقابل تکرار باشد (مانند NFTها)^۳.
۲. معاملات بر اساس قواعد بیع شرعی (بیع سلم، مباحه) انجام شود.
۳. از کلاهبرداری و ابهام در معاملات جلوگیری شود.

سوم: اینکه ضرورت تنظیم گری شرعی: القره داغی خواستار ایجاد چارچوب شرعی برای متاورس توسط نهادهای اسلامی (مانند مجامع فقهی) است تا:

۱. حریم خصوصی کاربران حفظ شود.
۲. جرایم سایبری (مانند سرقت هویت یا داده ها) کنترل گردد.
۳. معاملات مالی منطبق با فقه معاملات اسلامی تنظیم شود.

^۱ یکی از بزرگان علمای امت اسلامی بوده و برای فعلاً مسئولیت اتحادیه جهانی علمای مسلمانان را به عهده داشته و در مسایل جدید و معاصر نظریه پردازی مینماید.

^۲ <https://www.youtube.com/watch?v=T49rCF-2a-U>

^۳ در این مورد استاد قره داغی مقاله مشخصی دارد که در آن به ملکیت در فضای مجازی پرداخته است اما در مورد متاورس به شکل مستقل بحث نکرده است: القره داغی، علی محی الدین. (۲۰۲۲). حقوق الملكية الفكرية في الفضاء الإلكتروني. مجلة جامعة الشارقة للعلوم الشرعية، ۲۵(۲)، ۱۲-۴۵.

به عبارت دیگر در این زمینه بدیل پیشنهاد میکند (قبل از اینکه به رد آن پردازیم، تلاش نماییم که بدیل برای آنان پیشنهاد نماییم).

چهارم: هشدار درباره خطرات اخلاقی: وی هشدار می‌دهد که متاورس ممکن است به ابزاری برای گسترش فساد (مانند قمار مجازی یا محتوای مستهجن) تبدیل شود، به دولت‌های اسلامی توصیه می‌کند با ایجاد فیلترهای شرعی، از ورود محتوای غیراخلاقی به متاورس جلوگیری کنند. همچنان به فرصت‌های مثبت متاورس اشاره دارد که اگر متاورس در مسیر صحیح استفاده شود، می‌تواند برای امت اسلامی مفید باشد، مانند اینکه:

۱. ایجاد فضای تحصیل مجازی برای ترویج علوم دینی.
۲. توسعه تجارت الکترونیک حلال مبتنی بر قواعد اسلامی.
۳. تقویت همکاری‌های بین‌المللی مسلمانان در فضای دیجیتال.

خلاصه اینکه القره‌داغی بر این باور است که فقه پویای اسلامی می‌تواند با ارائه راهکارهای عملی، متاورس را به بستری برای پیشرفت جامعه اسلامی تبدیل کند، مشروط بر آنکه اصول شرعی به طور کامل رعایت شود. وی از دانشمندان اسلامی می‌خواهد برای تدوین منشور اخلاقی-شرعی متاورس همکاری کنند، برای فهم بیشتر و جزئیات نظریات وی می‌توانید به لینک شریک شده مراجعه نمایید.

اما علمای زیادی نیز در این زمینه نظریات داده‌اند که ممکن است متاورس را به شکل کلی و یا جزئی رد نمایند و موارد مربوط به آن غیر واضح، مبهم و سوال برانگیز بدانند. به هر حال تحقیق مشخص فقهی در این مورد از دید علمای اسلامی یک امر ضروری می‌باشد که ما در این تحقیق به جوانب فقهی آن کم پرداخته‌ام و میشود که تحقیقات زیادی در این زمینه انجام شود.

نتیجه‌گیری

بر اساس محتوای مقاله هذا و چالش‌ها و مسائل موجود در متاورس، موارد ذیل را میتوان به عنوان مهمترین نتایج این تحقیق بیان داشت که در ذات خود میتواند به نوعی پیشنهاد برای یک راهکار تلقی شود:

۱. **ضرورت به تدوین قوانین جدید:** قوانین موجود (سنتی) برای فضای دیجیتال و متاورس ناکافی هستند و نیاز به تدوین چارچوب‌های قانونی جدید دارند که به طور خاص به مسائل حقوقی، فقهی و اجتماعی این فضا پرداخته و نیازهای مهم و اساسی را در این زمینه پاسخ بدهد.

۲. **ضرورت تطبیق قوانین با شرایط جدید:** قوانینی که به طور سنتی در جوامع مختلف اجرا می‌شوند باید با واقعیت‌های نوین متاورس تطبیق داده شوند تا بتوانند چالش‌های حقوقی و فقهی آن را مدیریت کنند در غیر آن قالب کردن متاورس به عنوان یک حالت و وضعیت جدید در قوانین موجود امری است مشکل و بعید از حقیقت.

۳. **ایجاد هویت دیجیتال معتبر:** م. شکل هویت نام. شخص یکی از چالش‌های عمده است و لزوم توسعه سیستم‌های هویت دیجیتال که بتوانند هویت کاربران را در فضای مجازی و متاورس به طور شفاف و قابل پیگیری احراز کنند، بسیار ضروری است، چرا که بین کشورها عملاً این پدیده را به رسمیت شناخته‌اند و کشور‌های که این پدیده را به رسمیت نشناخته‌اند تفاوت‌های بنیادین می‌گذارند که تفصیلات آن در فوق ذکر گردید.
۴. **تقویت امنیت فضای متاورس:** فضای متاورس به دلیل آسیب‌پذیری‌های امنیتی و تهدیدات سایبری نیازمند توجه بیشتر به اقدامات امنیتی و قوانین حفاظتی برای جلوگیری از نفوذ و سوءاستفاده‌های آنلاین است، گرچند صنعت بلاک‌چین در این زمینه فعالیت دارد اما باید در این امر دولت‌ها دخیل شده و حاکم در این امور گردند.
۵. **ایجاد نهادهای نظارتی و حکومتی:** نبود نهاد حاکم و نظارتی در فضای متاورس باعث مشکلات مختلفی می‌شود. باید نهادهای نظارتی مستقل و شفاف ایجاد شوند که بر فعالیت‌ها در این فضا نظارت داشته باشند و از تخلفات جلوگیری کنند، منظور این است که نهاد‌های نظارتی در دنیای واقعی ما باید به شکلی از اشکال وارد این مجال شوند و از حقوق اساسی اتباع خویش حراست نمایند.
۶. **ایجاد محاکم مجازی:** برای حل مشکلات حقوقی و اختلافات در متاورس، نیاز به محاکم آنلاین و مجازی برای رسیدگی به دعاوی و مسائل قضایی در این فضا وجود دارد، ولو مسایل جدید در آن مطرح شود و مشکلات زیادی فرا روی این پروسه قرار گیرد اما به هر حال لازم و ضروری است.
۷. **پذیرش متاورس به عنوان یک واقعیت:** متاورس باید به‌طور رسمی با توجه به شرایط و قوانین ملی به عنوان یک واقعیت دیجیتال شناخته شود، تا بتوان بر اساس آن قوانین و سیاست‌های دولتی و بین‌المللی را تنظیم کرد، در غیر آن فرصت برای استفاده جویان را به شکلی از اشکال فراهم خواهد کرد.
۸. **توسعه قوانین مالکیت دیجیتال:** چالش‌های مربوط به مالکیت و اموال دیجیتال و متاورسی باید با تدوین قوانین دقیق برای مالکیت، تجارت و انتقال دارایی‌های دیجیتال در این فضا حل شود، اکثریت استفاده‌کنندگان از این فضا به منظور تجارت و کسب مفاد هستند، این امر نیازمند قانونی شدن را دارد و حتی نباید فقهای کرام و علمای دین مجموعه‌ای از مردم که دخیل در این مجال می‌باشند را به حال خویش رها نمایند و در یک وضعیت بلا تکلیفی به سر ببرند، با توجه به حساسیت‌های که تعامل در این فضا دارد و با رعایت احکام فقه و قوانین ملی موجود باید راه حل مناسبی سنجیده شود.
۹. **تدوین و اجرای مجازات متناسب با دنیای متاورس:** برای مقابله با تخلفات در متاورس، لازم است که مجازات‌های متناسب با این فضا تعریف شود تا افراد متخلف به مسئولیت‌های خود

پاسخگو باشند، چرا که این فضا اگر به شل کلان و کلی آن تصور شود شدیداً به این امر نیاز دیده میشود.

۱۰. **اطلاع دهی و آموزش برای استفاده کنندگان:** کاربران فضای متاورس باید از خطرات، چالش‌ها و قوانین موجود در این فضا مطلع شوند. برگزاری دوره‌های آموزشی و افزایش آگاهی عمومی می‌تواند کمک کند تا استفاده کنندگان به طور مؤثرتر و با آگاهی از خطرات به فعالیت‌های دیجیتال بپردازند، ناگفته نماند که نباید بدون اطلاع و آموزش کسی وارد این دنیا شود به دلیل اینکه ممکن است هم وقت شان به هدر برود و هم سرمایه گذاری های کلانی در آنجا نمایند که نتیجه جز خسارت نداشته باشد، از این فهم استفاده آن ضروری پنداشته میشود.

پیشنهادهای

برای اینکه بتوانیم با متاورس و مسایل مثل آن کنار بیاییم موضوعات ذیل را به عنوان پیشنهاد تقدیم می‌گردد:

۱. ورود علما، فقها و دانشمندان به موضوع متاورس از اهمیت بالایی برخوردار است، چرا که این پدیده نوظهور با چالش‌های شرعی، اجتماعی و اخلاقی متعددی همراه است. فقها با تخصص خود در استنباط احکام شرعی میتوانند به سؤالاتی مانند متعددی در این زمینه پاسخ دهند. چرا که حضور فعال علما در این زمینه میتواند به ایجاد چارچوب‌های شرعی متناسب با پیشرفت‌های جدید کمک کند و از بروز رفتارهای ناشایست با ارزش‌های دینی جلوگیری نماید. این نوع تعامل نه تنها به تقویت اعتماد عمومی به متاورس منجر می‌شود، بلکه تضمین میکند که توسعه این پلتفرم در مسیری همسو با اصول اسلامی و اخلاقی پیش رود.

۲. متاورس به عنوان یک پدیده نوظهور، نیازمند تعامل ایجابی و مثبت است. این فضا با ایجاد دنیا‌های مجازی تعاملی، فرصت‌های بی‌سابقه‌ای در حوزه‌های آموزش، تجارت، سرگرمی، و ارتباطات فراهم میکند. برای استفاده مثبت از این پدیده، باید زیربنای فنی و قانونی تقویت شوند، سواد کاربران در امر استفاده از این پدیده ارتقا یابد، و چارچوب‌های اخلاقی برای جلوگیری از سوءاستفاده آن طراحی گردد. با این دید میتوان از متاورس به عنوان ابزاری برای پیشرفت جامعه و اقتصاد استفاده کرد، در حالی که تهدیدات و چالش‌های که در فوق ذکر گردید نیز وجود دارد.

۳. تدوین چارچوب قانونی ویژه متاورس در نظام حقوقی افغانستان: بررسی امکان تطبیق قوانین موجود (مانند قانون جرایم سایبری) با نیازهای متاورس و پیشنهاد طرح پیش‌نویس قانونی برای تنظیم مالکیت مجازی، معاملات و مسئولیت‌های مدنی در متاورس.

۴. بررسی فقهی مالکیت دارایی‌های مجازی در متاورس: تحلیل مشروعیت NFTها و دارایی‌های دیجیتال بر اساس اصول فقه حنفی (مانند بیع، غرر و ربأ) و مطالعه تطبیقی با دیدگاه‌های سایر علمای اسلامی.
۵. مطالعه تأثیر متاورس بر حاکمیت دولت‌ها: بررسی چالش‌های ناشی از غیرمتمرکز بودن متاورس برای حاکمیت ملی افغانستان و ارائه راهکارهایی برای همکاری بین‌المللی در تنظیم مسایل حادثه از متاورس.
۶. تحلیل اخلاقی و اجتماعی متاورس در جوامع اسلامی: مطالعه تأثیر متاورس بر نهاد خانواده، حریم خصوصی و ارزش‌های اخلاقی در افغانستان و پیشنهاد تدوین منشور اخلاقی برای استفاده از متاورس مبتنی بر آموزه‌های اسلامی.
۷. بررسی امکان ایجاد متاورس اسلامی: طراحی مدلی از متاورس منطبق با اصول شرعی (مانند جلوگیری از اختلاط نامشروع و محتوای غیراخلاقی). و تحلیل تجربه‌های موفق کشورهای اسلامی در توسعه پلتفرم‌های دیجیتال حلال.
۸. مطالعه تطبیقی قوانین متاورس در کشورهای پیشرو: مقایسه نظام حقوقی متاورس در کشورهای مانند ایالات متحده آمریکا، امارات متحده عربی، چین، اتحادیه اروپا و... و استخراج درس‌آموخته‌ها برای تطبیق در افغانستان.
۹. بررسی نقش فناوری بلاک چین در حل چالش‌های حقوقی متاورس: تحلیل امکان استفاده از قراردادهای هوشمند (Smart Contracts) برای تضمین معاملات شفاف و ایمن و مطالعه چالش‌های امنیتی و حریم خصوصی در بلاک چین‌های مرتبط با متاورس.
۱۰. تحلیل اقتصادی متاورس و تأثیر آن بر افغانستان: بررسی فرصت‌های شغلی و درآمدزایی متاورس برای جوانان افغانستان و مطالعه ریسک‌های مالی ناشی از سرمایه‌گذاری در دارایی‌های مجازی.

منابع

۱. ابراهیم حسن، محمد جبریل. (۲۰۲۳). الإطار القانوني لتقنية ميتافيرس: دراسة تأصيلية استشرافية. مجلة البحوث القانونية والاقتصادية (المنصورة)، ۱۳(۸۵)، ۱۱۹-۱۹۳.
۲. القره‌داغی، علی محی‌الدین. (۲۰۲۲). حقوق الملكية الفكرية في الفضاء الإلكتروني. مجلة جامعة الشارقة للعلوم الشرعية، ۲۵(۳)، ۱۲-۴۵.
۳. برلیان، مهدی مرادی. (۱۴۰۱). درآمدی بر پیامدها و چالش‌های حقوقی متاورس. فصلنامه تحقیقات حقوقی و پژوهش‌های حقوق و فناوری، ۲۵، ۳۶۳-۳۹۲.
۴. چمنی، ساسان و دوستی مطلق، نصیب‌الله. (۱۳۹۹). حکمرانی سایبری و ویروس کرونا. حکمرانی متعالی، ۱(۲).

۵. دارابیور، محمدرضا. (۱۴۰۲). متاورس؛ چیستی و چالش‌های حقوقی (اداره، اشخاص و اموال). حقوق فناوری‌های نوین، ۴(۷).
۶. راسل، جان. (۱۴۰۱). متاورس؛ راهنمای ورود به دنیای شگفت‌انگیز متاورس (ترجمه کامل علی تقوی). تهران: راه‌پرداخت.
۷. محمودی، محسن و صادقی، سالار. (۱۴۰۱). متاورس و تأثیر آن بر سبک زندگی. مجله مطالعات حقوقی فضای مجازی، ۱(۲).
۸. نزیهه، خلیل. (۲۰۲۱). دور العالم الافتراضي في نشر- مظاهر الاغتراب الاجتماعي من خلال مواقع التواصل الاجتماعي. مجلة العلوم الإنسانية والاجتماعية، (فبراير)، ۴۳.
۹. مستشار، محمد جبرئیل ابراهیم حسن. (سپتامبر). الأطار القانوني لتقنية ميتافيرس "دراسة تأصيلية استشرافية". مجلة البحوث القانونية والاقتصادية، ۸۵، ۱۱۳.
10. Anderson, J., & Rainie, L. (2022, June 30). *The Metaverse Will Fully Emerge as its Advocates Predict*. Pew Research Center, The Metaverse in 2040, p. 4.
11. Cheong, B. C. (2022). Avatars in the metaverse: Potential legal issues and remedies. *International Cybersecurity Law Review*, 1-28. <https://doi.org/10.1365/s43439-022-00056-9>
12. Fernandez, C. B., & Hui, P. (2022). Life, the Metaverse and Everything: An Overview of Privacy, Ethics, and Governance in Metaverse. *arXiv*. <http://arxiv.org/abs/2204.01480>
13. Kasiyanto, S., & Kilinc, M. R. (2022). The legal conundrums of the metaverse. *Journal of Central Banking Law and Institutions*, 2, 310-311.
14. Lee, W., Braud, T., Zhou, P., Wang, L., Xu, Y., Lin, Z., Kumar, A., Bermejo, C., & Hui, P. (2021). [Additional citation details needed].
15. Solaiman, S. M. (2017). Legal personality of robots, corporations, idols and chimpanzees: A quest for legitimacy. *Artificial Intelligence and Law*, 25, 155-179.
16. Vesali Naseh, M. (2016). Person and personality in cyber space: A legal analysis of virtual identity. *Masaryk University Journal of Law and Technology*, 10(1), 13.
17. Wright, A., & De Filippi, P. (n.d.). *Blockchain and the law: The rule of code*. Harvard University Press, p. 44.
18. <https://www.excoino.com/blog/what-is-metaverse/>
19. https://mtlj.usc.ac.ir/article_168849_443019c57aa06e82150fc8b4af5d5f02.pdf
20. https://mjle.journals.ekb.eg/article_320323_de3fc4479cf1d71072935112aeaaa08c.pdf
21. https://www.sid.ir/fa/VEWSSID/J_pdf/10019414010204.pdf

22. https://books-pdf.altafser.com/static/pdf_data/59645.pdf
23. https://mtlj.usc.ac.ir/article_163217_c385f893fdd9adc7291957fcca122a83.pdf
24. <http://apple.com>
25. <https://about.meta.com>
26. <https://www.microsoft.com/en-us>
27. <https://decentraland.org>
28. <https://www.sandbox.game/en>
29. [https://mvs.org /](https://mvs.org/)
30. <https://www.axs.com>
31. https://www.pewresearch.org/internet/wpcontent/uploads/sites/9/2022/06/PI_2022.06.30_Met versePredictions_FINAL.pdf
(last visited on 25/07/ 2022).
32. <https://www.alef.ir/news/4020318052.html>
33. <https://www.youtube.com/watch?v=T49rCF-2a-U>

اعتبارسنجی نقش هوش مصنوعی در فرایند صدور فتوا

استاد عبدالحی لیان^۱

چکیده

این پژوهش با هدف اعتبارسنجی نقش هوش مصنوعی در فرایند صدور فتوا، به تحلیل استفاده از فناوری در حوزه فقه اسلامی پرداخته است. ابتدا با مفهوم‌شناسی هوش مصنوعی و قابلیت‌های آن در پردازش داده‌های شرعی، چارچوبی برای کاربردهای فقهی مانند دسترسی به منابع استنباط و تحلیل مباحث پیچیده ارائه می‌شود. سپس امکان‌سنجی اهلیت هوش مصنوعی در فقه، با تأکید بر محدودیت‌های ذاتی نظیر ناتوانی در ارزیابی مصالح متغیر و فقدان مسئولیت اخلاقی، مورد نقد قرار می‌گیرد. بررسی فرایند صدور فتوا نشان می‌دهد که هوش مصنوعی در بهترین حالت، به عنوان «سیستم خبره» در پشتیبانی از اجتهاد انسانی عمل می‌کند، نه جایگزینی برای مفتی. یافته‌ها حاکی از لزوم در نظر گرفتن ضوابطی مشخص در هنگام استفاده از هوش مصنوعی توسط افراد متخصص دارد.

کلید واژه‌ها: فقه، استنباط، صدور فتوا، هوش مصنوعی.

بیان مسئله

الْحَمْدُ لِلَّهِ نَحْمَدُهُ وَنَسْتَعِينُهُ وَنَسْتَغْفِرُهُ وَنَعُوذُ بِاللَّهِ مِنْ شُرُورِ أَنْفُسِنَا وَ مِنْ سَيِّئَاتِ أَعْمَالِنَا مَنْ يَهْدِهِ اللَّهُ فَلَا مُضِلَّ لَهُ وَ مَنْ يَضِلَّهُ فَلَا هَادِيَ لَهُ وَ أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَ أَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَ رَسُولُهُ، أَمَّا بَعْدُ:

بدون تردید، شریعت اسلامی به عنوان یک نظام جامع و پویا، همواره در تلاش آن است تا به نیازهای گسترده و متغیر جامعه‌ی بشری پاسخ درخور دهد. برای تحقق این هدف والا و برآورده شدن مصالح بندگان، استفاده از عقل در استنباط، استخراج و کشف احکام مسائل نوظهور را در چارچوب مشخص کاری پسندیده معرفی و به آن دستور داده است که از آن به عنوان اجتهاد یاد می‌شود. این پدیده که در هندسه معرفتی اندیشمندان مسلمان از بنیادی‌ترین ابزار کاربردی در راستای حل رخدادهای نوظهور به‌شمار می‌آید، زمینه‌ای را فراهم کرده است که فقه اسلامی بتواند با تحولات جدید هماهنگ شود.

با این حال، پیدایش فناوری‌های نوین همچون «هوش مصنوعی»، چالش‌های تازه‌ای را در این عرصه خلق کرده است. زیرا هوش مصنوعی با قابلیت‌هایی مانند پردازش داده‌ها، یادگیری و تحلیل خودکار متون دینی، امکان ورود به عرصه اجتهاد و استنباط را پررنگ کرده است و زمینه بازخوانی اجتهاد و استنباط در فقه اسلامی و امکان‌پذیری آن برای غیر انسان را فراهم نموده است. این در حالیست که از سویی، استنباط فقهی، بر مبانی نقلی و عقلی استوار بوده و مستلزم توانایی درک عمیق از نصوص، اصول و مقاصد شریعت است و از سوی دیگر، هوش مصنوعی، هرچند توان پردازش اطلاعات گسترده‌ای را دارد، اما فاقد فهم، عواطف و شعور انسانی بوده و نیز توانایی تاویل و تطبیق مسایل بر اساس مقاصد شریعت، درک شرایط زمانی و مکانی، شناخت

^۱ . محصل رشته الفقه المقارن، مقطع دکتورا، مجتمع آموزش عالی گلستان، ایران، +۹۸۹۰۵۲۸۴۰۸۹۳، layaa808090@gmail.com

عرف و تحلیل موقعیت‌های خاص انسان را ندارد. در نتیجه، این پرسش بنیادی (به عنوان سوال اصلی پژوهش) مطرح می‌شود که نقش هوش مصنوعی در صدور فتوا چگونه و به چه میزان است؟.

با توجه به پرسش موجود، پژوهش حاضر تلاش دارد با در نظر داشت منابع معتبر فقهی اصولی و استفاده از داده‌های جدید پژوهشگران معاصر، میزان امکان‌پذیری و چالش‌های بهره‌گیری از این تکنولوژی را در عرصه استنباط مسائل فقهی بررسی کند و جهت تعامل بهتر فقه و هوش مصنوعی، معیارهایی برای سنجش مشروعیت و فتاوی فقهی مبتنی بر هوش مصنوعی ارائه دهد.

ضرورت تحقیق

پژوهش در زمینه «اعتبارسنجی نقش هوش مصنوعی در فرآیند صدور فتوا» از سه جهت مهم است:

۱. گستردگی نفوذ هوش مصنوعی در حوزه‌های مختلف جامعه و فراهم‌سازی امکان جستجوی ساده و سریع در منابع و نیز روی‌آوری فزاینده جامعه به پرسش از هوش مصنوعی در مسائل دینی، به ویژه فقه اسلامی.
۲. تفاوت‌های بنیادین بین انسان و هوش مصنوعی در درک مفاهیم شرعی و صدور فتوا.
۳. شناخت فرصت‌ها و تهدیدهای هوش مصنوعی در امور شرعی به ویژه در حوزه صدور فتوا. از این‌رو، بررسی این چالش‌ها و ارائه راهکارهایی برای استفاده مسئولانه و مؤثر از هوش مصنوعی در این فرآیند ضروری به نظر می‌رسد.

هدف تحقیق

- این پژوهش، با استفاده از داده‌های جدید فقهی معاصر و تاکید بر تبیین میزان سازگاری فتاوی حاصل از هوش مصنوعی با فقه تلاش دارد به پرسش‌های زیر پاسخ درخور ارائه نماید.
۱. تبیین مبانی مفهومی و نظری هوش مصنوعی در چارچوب فقه اسلامی.
 ۲. تحلیل کاربردهای عملی هوش مصنوعی در فرآیندهای فقهی.
 ۳. شناسایی چالش‌ها و ارائه راهبردهای منضبط سازی.

روش تحقیق

این نوشتار با بررسی داده‌های جدید فقهاء و اندیشمندان فقه و اصول به روش توصیفی-تحلیلی به شکل کتابخانه‌ای از منابع مورد نیاز استفاده جسته و برای غنای بیشتر پژوهش به سراغ کتاب‌های معتبر فقهی مذاهب اسلامی رفته است. و همچنین به واکاوی نوشته‌های نو، همایش‌ها، محاضرات و مباحث صاحب‌نظران این حوزه توجه نموده است.

پیشینه تحقیق

با وجود جدید بودن بحث هوش مصنوعی اما پژوهش‌های انجام یافته در حوزه بررسی‌های مرتبط با مباحث دینی این مسئله چشم‌گیر است. پژوهش حاضر عهده‌دار رفع کاستی‌های نوشته‌های گذشته است و در مواردی همچون تبیین گسترده تحلیل کاربرد هوش مصنوعی در فرآیند فقه نوآوری دارد. افزون بر این، به علت نوظهوری هوش مصنوعی و نقش آن در فرآیند صدور فتوا، زوایا و مسائل آن همواره به‌روز رسانی می‌شود. همچنین خلأ پژوهشی در زمینه تبیین

و بررسی فقهی این مسئله در کشور، نیازمندی به قلم‌فرسایی در قالب مقاله علمی را بیشتر نمایان می‌سازد. برخی از نگاشته‌ها عبارتند از:

- «أحكام تطبيقات الذكاء الاصطناعي في القضاء»، نویسنده: أروى بنت عبدالرحمن الجلعود.
- «الذكاء الاصطناعي ثوره في تقنيات العصر»، نویسندگان: عبدالله موسى و حبيب احمد.
- «أهميه توظيف تقنيه الذكاء الاصطناعي في الدعوه إلى الله وضوابطه»، نگارش: مليكه زيد.
- «توظيف الذكاء الاصطناعي و تطبيقاته في خدمه القرآن الكريم والحديث النبوى الشريف»، نگارنده: السعيد هراوه.

- «صناعة الفتوى عن طريق الذكاء الاصطناعي _ الروبوت المفتي انموذجا»، به قلم: محمد غرغوط، كلية العلوم الإسلامية - جامعة الوادي - الجزائر.
- «الذكاء الاصطناعي وأثره في صناعة الفتوى»، به کوشش: عمر بن إبراهيم المحيميد، مجلة الجمعية الفقهية السعودية، سال ۲۰۲۲ م.

- «أثر التطور الصناعي في الفتوى»، نویسنده: إسماعيل غازي مرحبا.
- «استثمار تقنيات الذكاء الاصطناعي في صناعة الفتوى للمؤسسات المالية الإسلامية: دراسة في المفهوم والضوابط والإشكالات»، به قلم: حسن غمادي، مجلة بحوث وتطبيقات في المالية الإسلامية.
- «الإفتاء الافتراضي عبر تقنية الذكاء الاصطناعي مشروعيته وضوابطه»، نگارش: طه أحمد حميد الزيدي عضو الهيئة العليا للمجمع الفقهي العراقي وعضو لجنة الفتوى.
- «المخاطر المحتملة من صناعة الفتوى عبر الذكاء الاصطناعي»، نگارنده: محمد بن عبيد الله بن ناصر الشيتي) جامعة باحة المملكة العربية السعودية.

ادبيات نظری تحقیق

پیش از ورود به هر بحث و تحقیقی می‌بایست مفاهیم کاربردی و واژه‌های کلیدی آن تبیین و توضیح گردد؛ زیرا شناخت و فهم دقیق هر موضوع، پیوند ناگسستنی با درک درست از مفاهیم کلیدی آن دارد. بر پایه این روند، پژوهش حاضر نیز قبل از پرداختن به محور اصلی بحث، واژه‌ها و مفاهیم کلیدی آن را به بررسی می‌گیرد.

۱. هوش

این واژه، از پرچالش‌ترین مفاهیمی است که تا کنون اندیشمندان در مورد آن به تعریف واحدی که مورد قبول همگان باشد، دست نیافته‌اند. زیرا هوش یک مفهوم انتزاعی (ذهنی) است و تعریف کردن این‌گونه مفاهیم دشوار است. ولی آنچه تاکنون بیشتر متخصصان روان‌شناسی بر آن توافق دارند، سه مؤلفه در تعریف هوش است:^۱ (یک) توانایی پرداختن به مسائل انتزاعی در امور عینی. (دو) توانایی حل مسئله و درگیر شدن در موقعیت‌های تازه. (سه) توانایی فراگیری، به‌ویژه فراگیری و استفاده از امور انتزاعی مشتمل بر نمادهای دیگر. از مجموع این سه مؤلفه می‌توان چنین نتیجه گرفت که هوش به طور کلی عبارت است از: «توانایی درک روابط بین پدیده‌ها».

۱. کاکاوند، علیرضا، روانشناسی و آموزش کودکان استثنایی، تهران: انتشارات روان، چاپ اول، ۱۳۸۵ ش، ص ۱۲۰.

۲. هوش مصنوعی

در این بخش نخست به تعریف و ارائه مهم‌ترین ویژگی‌های هوش مصنوعی پرداخته می‌شود، سپس تقسیمات آن از لحاظ توانایی روشن خواهد شد و در مطلب پایانی کاربرد هوش مصنوعی در حوزه فقه اسلامی تبیین می‌گردد.

۱.۲. چیستی هوش مصنوعی

هوش مصنوعی در واقع تکنولوژی‌ای است که به نحوی قابلیت تفکر را دارد. و هنوز برای آن تعریف دقیقی که همه دانشمندان بر آن توافق داشته باشند، ارائه نشده است.^۱ علت این چالش آن است که متخصصان هوش مصنوعی همواره تلاش دارند تا مشخص کنند که «مرز بین هوش مصنوعی و غیر هوش مصنوعی کجاست؟» بنابراین نمی‌توانند معیار مشخصی برای آن در نظر بگیرند.^۲ در این پژوهش به منظور رسیدن به یک فهم کلی از چیستی هوش مصنوعی نمونه‌های از تعاریف را ذکر می‌کنیم.

کتاب «معجم التقنیات التربویه» می‌نگارد: هوش مصنوعی عبارت است از، عملیات‌های منطقی که کمپیوتر انجام می‌دهد و معادل توانایی‌های انسان در یادگیری و سازگاری است.^۳

۱. احمد حبیب، عبدالله موسی، *الذكاء الاصطناعي ثورة في تقنيات العصر*، القاهرة: المجموعه العربيه للتدريب والنشر، چاپ اول، ص ۲۱؛ قارش، جميله، نسيمه بروال، *تطبيقات الذكاء الاصطناعي وأثارها الواقعيه في ضوء مقاصد حفظ العقل*، الجزائر: مخبر الدراسات الفقهيه والقضائيه، چاپ اول، ۱۴۵۴ ق، ص ۸؛ وبتبای، بلای، *الذكاء الاصطناعي*، مصر: دار الفاروق للأستشارات الثقافيه، ۲۰۰۳ م، ص ۱۵؛ فيصل بن معتز، *الذكاء الاصطناعي في خدمه المخطوطات الإسلاميه بالتعرف على خطوط المؤلفين*، الجزائر: مخبر الدراسات الفقهيه والقضائيه، چاپ اول، ۱۴۵۴ ق، ص ۱۱؛ القاضي، زياد عبدالكريم، *مقدمه في الذكاء الاصطناعي*، عمان: مكتبة المجتمع العربي، چاپ اول، ۱۴۱۳ ق، ص ۱۶؛ محمود، ثائر و آخرون، *مقدمه في الذكاء الاصطناعي*، عمان: مكتبة المجتمع العربي، چاپ اول، ۱۴۲۶ ق، ص ۹؛ الفراء، سليمان يعقوب، *الذكاء الاصطناعي*، مجله البدر، جلد ۴، شماره ۱، ۲۰۱۲ م، ص ۳؛ زيد، مليكه، *أهميه توظيف تقنيه الذكاء الاصطناعي في الدعوه إلى الله وضوابطه*، الجزائر: مخبر الدراسات الفقهيه والقضائيه، چاپ اول، ۱۴۵۴ ق، ص ۶؛ عماري، يعقوب، *المنصه الدعويه و دورها في تبليغ الإسلام-الذكاء الاصطناعي أنموذجاً-*، الجزائر: مخبر الدراسات الفقهيه والقضائيه، چاپ اول، ۱۴۵۴ ق، ص ۴؛ عمر، أحمد مختار، *معجم اللغة العربيه المعاصره*، بيروت: عالم الكتب، چاپ اول، ۱۴۲۹ ق، ج ۱، ص ۸۱۸؛ الجلعود، أروى بنت عبدالرحمن، *أحكام تطبيقات الذكاء الاصطناعي في القضاء*، المملكة العربيه السعوديه: الجمعيه العلميه القضائيه السعوديه، چاپ اول، ۱۴۴۴ ق، ص ۱۳.

۲. ياريجان، يونس واحد، «*چالش‌های هوش مصنوعی و مبانی مسئولیت مدنی آن در فقه*»، مجله پژوهش‌های تطبیقی فقه، حقوق و سیاست، دوره ۶، شماره ۵، سال ۱۴۰۳ ش، ص ۴.

۳. الصوفی، عبدالله إسماعیل، *معجم التقنیات التربویه*، الأردن: دار الميسره للنشر والتوزيع والطباعه، چاپ اول، ۲۰۰۰ م، ص ۱۷۲.

دانشنامه «مصطلحات المكتبات و المعلومات» می‌نویسد: هوش مصنوعی عبارت است از، فعالیت‌ها و وظایفی که یک ماشین یا دستگاه انجام می‌دهد که معمولاً به هوش انسانی مرتبط دانسته می‌شود؛ مانند استدلال علمی و خوداصلاحی.^۱

با در نظر داشت دو تعریف ذکر شده می‌توان مجموعه‌ای از ویژگی‌ها را برشمرد که ماهیت و مفهوم هوش مصنوعی را تا حدودی مشخص می‌کند. هوش مصنوعی عبارت از فناوری است^۲ که: توانایی استنتاج، کسب دانش جدید و به‌کارگیری آن، درک و پردازش پدیده‌های اطراف و نیز توانایی یادگیری از طریق تجربه‌ها و نمونه‌های موجود در محیط را دارد.

۲.۲. تقسیمات هوش مصنوعی از لحاظ توانایی

هوش مصنوعی از لحاظ توانایی و قابلیت به سه دسته تقسیم می‌شود:^۳
هوش مصنوعی محدود یا ضعیف؛ این نمونه صرفاً برای انجام یک کار خاص طراحی شده است و بیشتر از آنچه برایش برنامه‌ریزی شده توانایی ندارد. مانند: سیستم‌های تشخیص امراض و درمان، گیاه‌ها، موتورهای جستجوگر و...^۴

هوش مصنوعی قوی (عمومی)؛ این نمونه، سیستم‌های هوشمندی هستند که درک و فهم وسیعی از موضوعات گسترده دارند و می‌توانند برخی از وظایفی که به انسان‌ها نسبت داده می‌شوند را انجام دهند، مانند تجزیه، تحلیل، تشخیص و... . هوش مصنوعی فعلی مانند برنامه‌های (ChatGPT- OpenAI-Gemini) نسخه‌های ابتدایی همین قسم است.^۵
پژوهش حاضر عهده‌دار اعتبارسنجی نقش همین قسم از هوش مصنوعی در فرآیند استنباط و صدور فتوا است.

● آبرهوش مصنوعی؛ در حقیقت هوش مصنوعی عمومی است که قابلیت‌ها و توانایی‌هایش در طیف گسترده‌ای پیشرفت نموده و از انسان‌ها پیشی می‌گیرد. به این دسته، هوش مصنوعی خودآگاه نیز می‌گویند؛ یعنی به اندازه‌ای تکامل یافته است که مغزش شبیه انسان خودش آگاهی را توسعه می‌دهد و نه تنها قادر به درک احساسات و عواطف است، بلکه دارای احساسات، نیازها، باورها! و خواسته‌های بالقوه و مختص

۱. الشامی، أحمد محمد، حسب الله، سید حسن، المعجم الموسوعي لمصطلحات المكتبات والمعلومات، السعودية: دار المريخ للنشر، چاپ اول، ۱۹۸۸م، ص ۴۴۴.

۲. العانی، هیثم عبداللطیف، «تطبيقات الذكاء الاصطناعي الحالية»، بغداد: مجلة كلية الرافدين الجامعة للعلوم، ۲۰۰۶م، ص ۵.

۳. البرعی، أحمد سعد، «تطبيقات الذكاء الاصطناعي والروبوت»، مجلة دار الإفتاء المصرية، ج ۱۴، شماره ۴۸، ص ۱۲.

۴. سازمند، بهار، «هوش مصنوعی در جهان (۳): جمهوری خلق چین»، نشریه گزارش‌های کارشناسی (مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی)، شماره ۱۶۳۸۳، ۱۳۹۷ش، ص ۵-۱.

۵. احمد حبیب، عبدالله موسی، الذكاء الاصطناعي ثورة في تقنيات العصر، ص ۲۸.

به خود نیز می‌باشد.^۱ البته دستیابی به این هوش مصنوعی هنوز محقق نشده است،

ولی پیش‌بینی می‌شود انسان‌ها تا ۲۰ سال آینده با آن روبرو شوند.^۲

۳.۲. ویژگی‌های کاربردی هوش مصنوعی در حوزه فقه

با توجه به برخورداری هوش مصنوعی از مؤلفه‌ها و ویژگی‌های مهم و همچنین کارایی اثبات شده آن در حوزه‌های گوناگون علمی، صنعتی، نظامی و...، این فناوری به طور گسترده‌ای مورد توجه اندیشمندان و محققان قرار گرفته است. از جمله می‌توان به کاربرد هوش مصنوعی در مطالعات فقهی اشاره کرد. پیش از پرداختن به این موضوع، نیاز است تا ویژگی‌های اصلی هوش مصنوعی به گونه فشرده ذکر شود تا زمینه درک عمیق‌تر از قابلیت‌های آن در تحلیل مسائل فقهی فراهم آید. این ویژگی‌ها عبارت‌اند از:^۳ «هوشمندی»، «یادگیری خودکار»، «تصمیم‌گیری»، «پردازش زبان طبیعی»، «ادراک محیطی»، «خلاقیت»، «توانایی حل مسئله» و «پردازش موازی و سریع».

با در نظر داشت این ویژگی‌ها، مهم‌ترین کارکردهای هوش مصنوعی در حوزه فقه را برمی‌شماریم.^۴

الف. پردازش زبان طبیعی

هوش مصنوعی از طریق پردازش زبان و یادگیری، قادر به تجزیه و تحلیل سریع و دقیق منابع فقهی است. این ویژگی به هوش مصنوعی این امکان را می‌دهد تا متون فقهی را به صورت خودکار پردازش کرده و اطلاعات مهم را استخراج کند. به عنوان نمونه:

۱. مذکور، ملیکه، «مستقبل الإنسانیه فی ضوء مشاريع الذكاء الاصطناعی الفائق»، مجله الأكادیمیه للدراسات الاجتماعیه و الإنسانیه، مجلد ۴، العدد ۲، ۲۰۲۲م، ص ۱۴۸.

۲. سازمند، بهاره، «هوش مصنوعی در جهان (۳): جمهوری خلق چین»، ص ۱۰.

۳. هراوه، السعید، *توظیف الذكاء الاصطناعی و تطبیقاته فی خدمه القرآن الکریم والحديث النبوی الشریف*، الجزائر: مخبر الدراسات الفقهیه والقضائیه، چاپ اول، ۱۴۵۴ق، ص ۱۱؛ الحبر، عبدالله بن حسن محمد، *توظیف الذكاء الاصطناعی فی استنباط الأحکام والفتاوی من منظور مقاصدی و تأسیل*، الجزائر: مخبر الدراسات الفقهیه والقضائیه، چاپ اول، ۱۴۵۴ق، ص ۱۳؛ احمد حبیب، عبدالله موسی، *الذكاء الاصطناعی ثوره فی تقنیات العصر*، القاهرة: المجموعه العربیه للتدریب والنشر، چاپ اول، ص ۲۵؛ خلیفه، ایهاب، *الذكاء الاصطناعی: ملامح و تداعیات هیمنه الآلات الذکیه علی حیاة البشر*، مرکز المستقبل للابحاث والدراسات المتقدمه، سلسله دراسات المستقبل، ۲۰۱۹م، ص ۸۰.

۴. بیک زاده، حسین، *چگونه می‌توان در استنباط فقهی از هوش مصنوعی بهره برد*، تهران: نشریه ره‌آورد، ۱۳۷۸ش، ص ۲۰-۴۱؛ موسوی تبریزی، سعید، *هوش مصنوعی و مبانی دینی: مفاهیم و کاربردها*، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۴۰۰ش، ص ۲۴؛ کریمی، محمد، *نقش هوش مصنوعی در اجتهاد و فقه*، قم: مرکز تحقیقات هوش مصنوعی در علوم اسلامی، ۱۴۰۰ش، ص ۳۹؛ صاعدرازی، *هوش مصنوعی چه تحولی در فقه ایجاد می‌کند؟*، همایش هوش مصنوعی و علوم اسلامی، دور اول، ۱۳۹۹ش، ص ۴۷۱.

استخراج مفاهیم کلیدی؛ فرضا اگر شخصی در حال بررسی مسئله‌ای (مثلا بیع) باشد، هوش مصنوعی می‌تواند تمامی متون مرتبط با این واژه را از منابع مختلف استخراج و دسته‌بندی کند. تشخیص اصطلاحات تخصصی؛ هوش مصنوعی می‌تواند اصطلاحات تخصصی فقهی را شناسایی کرده و معانی دقیق آنها را در متن مشخص کند. که این امر به تفسیر صحیح متون کمک می‌کند.

ب. جستجوی هوشمند

هوش مصنوعی با جستجوی هوشمندانه به کمک الگوریتم‌ها می‌تواند سرعت و دقت در یافتن اطلاعات را بالا ببرد. به عنوان نمونه:

پیدا کردن روایات مرتبط با بحث یا مسئله مشخص؛ اگر کسی به دنبال تمام روایاتی است که به موضوع (مثلا طهارت) مرتبط هستند، هوش مصنوعی می‌تواند به سرعت این روایات را از مجموعه‌ی بزرگ کتب فقهی حدیثی پیدا کند و آنها را به ترتیب اولویت نمایش دهد.

- جستجوی معنایی؛ به جای جستجوی صرفا مبتنی بر کلمات کلیدی، هوش مصنوعی می‌تواند با درک معنای متن، نتایج مرتبط‌تری ارائه دهد.^۱ مثلا اگر شخصی به دنبال تبیین حکم وضو با آب مستعمل باشد، هوش مصنوعی تمام مباحث مرتبط با وضو و آب را بیان می‌کند حتی اگر دقیقا از همان کلمات استفاده نشده باشد.

ج. مدل‌سازی ارتباطات

هوش مصنوعی می‌تواند با شبکه‌های عصبی شکل خود به طور عمیق روابط پیچیده روایات و منابع فقهی را مدل‌سازی کند.^۲ به عنوان نمونه:

ارتباطات متقابل؛ هوش مصنوعی با توان پیچیده‌ی خود می‌تواند ارتباطات بین روایات و فتاوی مختلف را مدل‌سازی کند. این عملکرد می‌تواند به ما نشان دهد که چگونه یک روایت خاص با سایر روایات و فتاوا در دیگر ابواب فقهی مرتبط است. تشخیص تعارضات؛ هوش مصنوعی می‌تواند به تشخیص تعارضات میان روایات مختلف کمک کند و پیشنهاداتی برای حل این تعارضات ارائه دهد.

د. سیستم‌های توصیه‌گر

توصیه‌گری هوش مصنوعی می‌تواند به محقق در انتخاب منابع و روایات مرتبط به گونه زیر کمک کند.^۳

۱. تامه، الیاس، الذکاء الاصطناعی من منظور شرعی-دراسة فی قضایا الواقع و تحدیات المستقبل-، الجزائر: مخبر الدراسات الفقهیة والقضائیة، چاپ اول، ۱۴۵۴ق، ص ۱۱.

۲. کریمی، محمد، نقش هوش مصنوعی در اجتهاد و فقه، ص ۳۹.

۳. موسوی تبریزی، سعید، هوش مصنوعی و مبانی دینی: مفاهیم و کاربردها، ص ۲۴.

پیشنهاد منابع؛ اگر پژوهشگری در حال تحقیق درباره موضوعی مانند: ازدواج باشد، هوش مصنوعی می‌تواند پیشنهاد کند که کدام منابع و روایات را باید بررسی کند و حتی ترتیب اولویت آنها را مشخص کند.

تحلیل شباهت‌ها؛ با تحلیل شباهت‌های متون مختلف، روایات مشابه یا مکمل را پیدا کرده و به فقیه پیشنهاد می‌دهد.

ه. تحلیل داده‌های تاریخی

تحول واژگان؛ هوش مصنوعی می‌تواند تاریخچه تغییرات واژگان را در متون فقهی بررسی کرده و به محقق نشان دهد که چگونه معنای یک واژه خاص در طول زمان تغییر کرده است.

- تحلیل تاریخی روایات، با تحلیل تاریخی روایات، هوش مصنوعی می‌تواند به محقق نشان

دهد که چگونه روایات مختلف در دوره‌های زمانی مختلف تفسیر و استفاده شده‌اند.^۱

و. تطبیق نظریات اصولی با کاربردهای فقهی

هوش مصنوعی می‌تواند در حل مشکلات ناشی از عدم تطابق نظریات اصولی با کاربردهای فقهی به تحلیل دقیق‌تر منابع بپردازد و با تشخیص تعارضات و تناقضات دیدگاه‌ها و جامع‌نگری و کیفی‌نگری در منابع به تصحیح درهم آمیختگی روش و محتوا کمک شایانی نماید.^۲

در نتیجه می‌توان گفت، هوش مصنوعی با توانمندی‌های تحلیلی و پردازشی خود، امکان بازخوانی و واکاوی متون فقهی را با دقتی بی‌سابقه فراهم نموده و عملاً با فقه در تعاملی پویا قدم گذاشته است. تا آنجا که بحث ارائه فتاوی از سوی هوش مصنوعی به میان آمده است.

هوش مصنوعی و فرایند صدور فتوا

دکتر «الصواط» بر این باور است که نزدیک‌ترین تطبیق شرعی برای استفاده از فناوری هوش مصنوعی در فتوا، قرار دادن آن از جمله ابزار و اسباب است. ابزار و اسباب نیز تابع مقاصد می‌باشد.^۳ پس، می‌توان گفت حکم استفاده از هوش مصنوعی بسته به هدفی که برای آن ساخته شده متفاوت است؛ اگر هدف ساخت آن مشروع باشد و مصلحتی مانند انجام کارهای سخت، خطرناک یا دقیق را دنبال کند، استفاده از آنها جایز است. این حکم مبتنی بر قاعده فقهی «اصل

^۱. ریغی، إبراهیم، دور برنامه ChatGPT فی إثراء البحث الفقهي، الجزائر: مخبر الدراسات الفقهية والقضائية، چاپ اول، ۱۴۵۴ق، ص ۱۵-۵.

^۲. شعبانی، مهدی، ابراهیمی، علیرضا، دیانت، روح الله، «امکان سنجی استفاده از هوش مصنوعی در فرآیند استنباط احکام شرعی»، دو فصلنامه مطالعات تطبیقی فقه و اصول مذاهب، سال هفتم، شماره اول، بهار ۱۴۰۳ ش، ص ۱۴.

^۳. المحیمید، عمر بن إبراهیم، «الذكاء الاصطناعي وإثره فی صياغة الفتوى»، الرياض: مجلة الجمعية الفقهية السعودية، شماره ۵۷، ۱۴۴۳ق، ص ۵۸۳؛

در اشیاء مباح بودن است، مگر آن که دلیلی بر حرمت آنها وجود داشته باشد^۱، است. چنانچه گفته شده: «استفاده از ابزارها تا زمانی که دلیلی شرعی بر منع آنها نباشد، مجاز است»^۲. از جمله موارد استفاده از هوش مصنوعی، بیان حکم شرعی برای پرسشگران از طریق این فناوری است^۳. که با توجه به ظهور پدیده فعال و خودآگاه هوش مصنوعی و اهمیت فتوا و نقش مهم آن در هدایت و تصمیم‌گیری مسلمانان و این که صدور آن مقوله‌ای از سنخ مقوله درک متن و لحاظ شرایط و احتمالات مختلف در فرایند فهم متون است، و از طرفی، در حیطه دسترسی به منابع و مدارک شرعی «وسعت»، «سرعت» و «دقت» بسیار مهم است؛ این پرسش مطرح می‌گردد که داده‌هایی که توسط هوش مصنوعی در حوزه فقه جمع‌آوری، تحلیل و صادر می‌شود چه میزان اعتبار دارد و جایگاه فتاوی صادره از سوی این فناوری چگونه است؟.

فقه‌پژوهان معاصر بسته به این که چه کسانی، در چه مسائلی، از کدام نوع هوش مصنوعی استفاده می‌کنند، دیدگاه‌های متفاوتی دارند. مجموع آن‌ها در سه دیدگاه زیر قابل بررسی است:

۱. ممنوعیت مطلق

برخی از صاحب‌نظران معاصر مانند «دکتور مبارک بن جزاء الحربی» با تاکید بر این دیدگاه^۴، به ادله زیر استناد کرده‌اند:

آیه (وَمَا أَرْسَلْنَا مِنْ قَبْلِكَ إِلَّا رَجُلًا نُوحِي إِلَيْهِمْ فَاسْأَلُوا أَهْلَ الذِّكْرِ إِنْ كُنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ) «نحل: ۴۳» استدلال از این آیه آن است که خداوند ارسال پیامها را به انسانها اختصاص داده و دستور داده است در امور ناشناخته به اهل دانش مراجعه شود؛^۵ این شرط در رجوع به هوش مصنوعی محقق نمی‌شود.

ناتوانی هوش مصنوعی در بررسی دقیق وقایع، اوصاف مؤثر در حکم، سنجش مصالح و مفسد متغیر و ارزیابی شرایط ضرورت برای تسهیل و رفع حرج^۶.

صدور حکم واحد توسط هوش مصنوعی برای افراد متعدد در شرایط متفاوت.

۱. ابن نجیم، البحر الرائق شرح كنز الدقائق، دار الكتب العلمیه، ۱۹۹۸ م، ص ۶۶؛ زیدان، عبدالکریم، الوجیز فی أصول الفقه، مؤسسه قرطبه، چاپ ششم، ۱۹۸۷ م، ص ۱۲۹؛ السیوطی، عبدالرحمن بن ابی بكر جلال الدین، الأشباه والنظائر، دار الكتب العلمیه، چاپ اول، ۱۴۱۱ ق، ص ۶۰.

۲. ابن تیمیه، تقی الدین، الفتاوی الکبری، دار الكتب العلمیه، چاپ اول، ۱۴۰۱ ق، ج ۱، ص ۲۷۱.

۳. المحمید، عمر بن إبراهیم، الذكاء الاصطناعي وأثره فی صیاعه الفتوی، الرياض: مجله الجمعیه الفقهیه السعودیه، شماره ۵۷، ۱۴۴۳ ق، ص ۵۸۳؛ الحربی، إبتسام بنت عبدالله، توظيف تقنيات الذكاء الاصطناعي فی الدعوه إلى الله، السعودیه: جامعه الإمام محمد بن سعود الإسلامیه، ۱۴۳۹ ق، ص ۶.

۴. المحمید، عمر بن إبراهیم، الذكاء الاصطناعي وأثره فی صیاعه الفتوی، ص ۶۱۳.

۵. البیضاوی، أنوار التنزیل وأسرار التأویل، ج ۳، ص ۲۲۷.

۶. المحمید، عمر بن إبراهیم، الذكاء الاصطناعي وأثره فی صیاعه الفتوی، ص ۵۸۹.

ضرورت درک مستقیم مفتی از مسئله (درک فقه الواقع و فقه المال مسئله) برای تحقق مبنای حکم در واقع؛ در حالی که در فتوا از طریق هوش مصنوعی این امکان فراهم نیست.^۱

پیامدهای منفی استفاده از هوش مصنوعی در فتوا، مانند: کاهش انگیزه برای فراگیری علوم شرعی، دوری از مراجعه به علما به دلیل دسترسی آسان به احکام از طریق هوش مصنوعی و مانع شدن از رسیدن علما به مراتب اجتهاد.^۲

۲. جواز محدود

گروهی دیگر از پژوهشگران مانند دکتر خالد بن علی المشیق، دکتر فهد بن عبدالرحمن، دکتر أحمد بن محمد الخلیل، دکتر عبدالله بن منصور الغفیلی و دکتر رائد بن محمد الحزیمی، معتقدند،^۳ استفاده از هوش مصنوعی تنها برای طلاب علوم دینی و علمای متخصص جایز است و برای اثبات این دیدگاه به ادله زیر استناد جسته‌اند:

علمای دینی به مراد و مقصد نصوص دینی بیشتر توانایی آگاهی دارند. و گاهی ممکن است عالم دینی به دلیل شرایط اضطراری نیاز به سرعت در شناخت حکم شرعی یک واقعه داشته باشد. در این صورت هوش مصنوعی به عنوان ابزاری کمکی عمل خواهد کرد.

عموم مردم از طریق درست اخذ معلومات دینی آگاه نیستند. این امر احتمال خطا در تفسیر خروجی‌های آن را بالا می‌برد باعث گسترش اشتباهات در میان جامعه می‌شود.

- طلاب علوم دینی از دانش ضروری برخوردارند. از این رو، در صورت بروز خطا در عملکرد هوش مصنوعی، آن را تشخیص خواهند داد.^۴

۳. جواز مشروط

دسته‌ای دیگر از معاصرین مانند دکتر محمد بن عبدالله الصواط صدور فتوا از سوی هوش مصنوعی و استفاده از آن در این حوزه را مشروط به در نظر گرفتن ضوابطی دانسته‌اند.^۵ دلیل این گروه استناد به قاعده «الأصل فی الأشياء الإباحه» است. ضوابطی را که این گروه بیان داشته‌اند، عبارتند از:

۱. همان، ص ۶۱۴.

۲. همان، ص ۵۹۷.

۳. همان، ص ۵۹۱.

۴. همان، ص ۵۹۴-۵۹۲.

۵. همان، ص ۶۱۰.

- ثبات حوزه موضوعات سوال شده: مسائل باید از مواردی باشند که با تغییر، مصالح و مفاسد، عرف و زمان یا مکان دگرگون نمی‌شوند و در حیطه احکام سدالذرائع نباشند.^۱
- اطمینان از صحت نتایج و انطباق احکام صادر شده با موازین شرعی، از طریق آزمایش‌های مکرر هوش مصنوعی برای کاهش احتمال خطا.
- محدودیت به موارد ضروری: استفاده از هوش مصنوعی تنها در شرایط نیاز یا اضطرار باشد. پرسشگر باید با شیوه استفاده از آن آشنا باشد. جزئیات سوال خود را به خوبی درک کند.
- تکرار پرسش از هوش مصنوعی برای اطمینان از ثبات نتایج و عدم تناقض در پاسخ‌ها.^۲

تحلیل و بررسی

با تحلیل و بررسی دیدگاه‌های فوق در کاربرد هوش مصنوعی در فرایند صدور فتوا به این نتیجه می‌رسیم که این پدیده در سه حوزه فقه، فناوری و اخلاق با چالش‌های جدی روبرو است:

۱. حوزه فقه

براساس آنچه در بحث «علم رسم‌المفتی» نمایان است، فرایند صدور فتوا تنها شناخت حکم شرعی نیست، بلکه دارای دو بخش بسیار مهم است:

الف. فهم حکم شرعی

ب. تنزیل حکم شرعی بر واقعه

اگر بپذیریم که هوش مصنوعی می‌تواند حکم شرعی را از کتب معتبر فقهی نقل کند، ولی چالش اصلی که عبارت است از ناتوانی هوش مصنوعی در درک «فقه الواقع» (شرایط عینی پرسشگر) و «فقه المال» (پیامدهای حکم)، هم‌چنان پابرجاست. چراکه فتوا نیازمند تطبیق پویای اصول شرعی بر مصادیق متغیر است که مستلزم قضاوت انسانی مبتنی بر اجتهاد می‌باشد.

۲. حوزه فناوری

با وجود مزایای «دقت» و «سرعت» در پردازش داده‌ها، بستر هوش مصنوعی (انترنت) پر از داده‌های خطاآمیز، گزاره‌های اثبات نشده و فرضیه‌های علمی است که این امر باعث ورودی‌های خطا دار هوش مصنوعی می‌شود. با توجه به این که مدل‌های زبانی کنونی هوش مصنوعی فاقد «ادراک معنوی» و توان تحلیل سیاق‌های تاریخی و اجتماعیِ نصوص دینی‌اند. مشکل دیگر این پدیده در حوزه فناوری، گاهی الگوریتم هوش مصنوعی جانبدارانه طراحی و نوشته می‌شود.

۳. حوزه اخلاق

نگرانی‌هایی مانند تضعیف مرجعیت علما، تقلیل‌گرایی در فهم دین و ایجاد اتکای کاذب به پاسخ‌های استاندارد شده مطرح است.

^۱. الجاسر، مطلق جاسر، «الإفتاء باستخدام الذكاء الاصطناعي حکمه الشرعی وأثره فی اختلاف العلماء»، جامعه الکویت:

مجله الشرعیه و الدراسات الإسلامیه، عدد خاص، السنه ۳۹، ۱۴۴۶ق، ص ۲۴۸.

^۲. همان، ص ۶۲۰-۶۱۷.

بر اساس یافته‌های این مطالعه می‌توان گفت، استقلال عملی هوش مصنوعی در صدور فتوا، حتی در صورت دستیابی هوش مصنوعی به سطوح پیشرفته فناوریانه فراتر از درک بشری، از منظر فقهی فاقد مشروعیت می‌باشد. در نتیجه کاربست هوش مصنوعی (فعلی) تنها در دو زمینه (صرفاً در قالب یک «ابزار کمکی تخصص» در فرآیند استنباط و صدور فتوای شرعی) قابل توجیه است:

الف. پشتیبانی از فرآیند استنباط و صدور فتوا

با ارائه پیشنهاد‌های استنباطی بر پایه داده‌های تاریخی و الگوریتم‌های آموزش داده شده، با حفظ حق نهایی تصمیم‌گیری برای شخص متخصص علوم دینی.

ب. مدیریت مسائل نوپدید

به گونه‌ای که در زمینه‌ی تسهیل دسترسی به منابع فقهی و تحلیل اولیه پرونده‌های پیچیده در موارد اضطراری، پیش از ارجاع نهایی به مراجع ذیصلاح کمک کند. نتیجه‌گیری

در پایان این پژوهش نتایج به دست آمده را به گونه ذیل برمی‌شماریم:

۱. محدودیت‌های ذاتی هوش مصنوعی
هوش مصنوعی فاقد قابلیت‌های انسانی مانند درک عمیق از مصالح متغیر، ارزیابی اخلاقی و افتاء مبتنی بر فقه‌الواقع و فقه‌المآل است.
 ۲. کاربرد به عنوان ابزار کمکی
هوش مصنوعی در بهترین حالت، به عنوان سیستم پشتیبان در دسترسی به منابع فقهی، تحلیل داده‌ها و ارائه پیشنهاد‌های اولیه قابل استفاده است.
 ۳. ضرورت نظارت آگاهی‌دهی
حکومت‌ها مؤلفند تا جهت جلوگیری از افتادن افراد جامعه در هرج و مرج فتاوی صادره از سوی این سیستم‌ها آگاهی عمومی دهند.
 ۴. چالش‌های زبانی و تفسیری
ناتوانی هوش مصنوعی در فهم ظرافت‌های زبانی متون دینی و تطبیق آنها با شرایط واقعی، خطر تحریف مفاهیم شرعی را افزایش می‌دهد.
 ۵. تاثیر منفی آن بر تعلیم و تخصص دینی افراد
اتکای بیش از حد به هوش مصنوعی ممکن است انگیزه طلاب برای کسب مهارت‌های فتوا و تخصص را کاهش داده و فرایند تربیت این قشر را تضعیف کند
- پیشنهادهای به مسئولین ذیربط
۱. تدوین سیاست‌های کلان برای تعیین محدوده و ضوابط استفاده از هوش مصنوعی در فرایند صدور فتوا، با تأکید بر نقش نظارتی فقها
 ۲. تشکیل کمیته‌های تخصصی متشکل از فقها، متخصصان فناوری برای تدوین دستورالعمل‌های شرعی و فنی برای استفاده از این فناوری.
 ۲. محدودسازی استفاده از هوش مصنوعی به مسائل ثابت فقهی (مانند احکام عبادی و پایه) و ممنوعیت کاربرد آن در مسائل پویا و متغیر (مانند مصالح و مفاسد متغیر).

۳. سرمایه‌گذاری در توسعه الگوریتم‌های هوش مصنوعی ویژه حوزه فقه، با قابلیت پردازش زبان طبیعی (NLP) سازگار با متون فقهی و دینی براساس برداشتهای اهل سنت.
۴. ایجاد پایگاه داده جامع از منابع فقهی اهل سنت (به‌ویژه فقه پویای حنفی) برای آموزش مدل‌های هوش مصنوعی.
۵. طراحی برنامه‌های آموزشی برای فقها، طلاب و عموم مردم درباره مزایا و محدودیت‌های هوش مصنوعی در فرایند فتوا.
۶. ایجاد سازوکار نظارتی برای ارزیابی عملکرد سیستم‌های هوش مصنوعی مورد استفاده در فرایند فتوا.
۷. حمایت از تحقیقات ترکیبی فقه، اخلاق و فناوری برای بررسی چالش‌های نوظهور هوش مصنوعی در حوزه دین.

منابع

قرآن مجید

- ابن تیمیه، تقی الدین، الفتاوی الکبری، دار الکتب العلمیه، چاپ اول، ۱۴۰۱ق.
- ابن نجیم، البحر الرائق شرح کنز الدقائق، دار الکتب العلمیه، ۱۹۹۸م.
- احمد حبیب، عبدالله موسی، الذکاء الاصطناعی ثوره فی تقنیات العصر، القاهرة: المجموعه العربیه للتدریب والنشر، چاپ اول، ۱۴۳۲ق.
- البرعی، أحمد سعد، «تطبيقات الذكاء الاصطناعي والروبوت»، مجله دار الإفتاء المصریه، ج ۱۴، شماره ۴۸، ۲۰۲۰م.
- البیضاوی، ناصرالدین عبدالله بن عمر بن محمد، أنوار التنزیل و أسرار التأویل، بیروت: دار احیاء التراث العربی، چاپ اول، ۱۴۱۸ق.
- بیک زاده، حسین، چگونه می‌توان در استنباط فقهی از هوش مصنوعی بهره برد، تهران: نشریه ره‌آورد، ۱۳۷۸ش.
- تامه، الیاس، الذکاء الاصطناعی من منظور شرعی-دراسه فی قضایا الواقع و تحدیات المستقبل-، الجزائر: مخبر الدراسات الفقهیة والقضائیة، چاپ اول، ۱۴۵۴ق.
- الجاسر، مطلق جاسر، «الإفتاء باستخدام الذكاء الاصطناعي حکمه الشرعی وأثره فی اختلاف العلماء»، جامعه الکویت: مجله الشرعیه و الدراسات الإسلامیه، عدد خاص، السنه ۳۹، ۱۴۴۶ق.
- الجلعود، أروی بنت عبدالرحمن، أحكام تطبيقات الذكاء الاصطناعي فی القضاء، المملكة العربیه السعودیه: الجمعیه العلمیه القضائیه السعودیه، چاپ اول، ۱۴۴۴ق.
- الحبجر، عبدالله بن حسن محمد، توظيف الذكاء الاصطناعي فی استنباط الأحكام والفتاوی من منظور مقاصدی و تأسییل، الجزائر: مخبر الدراسات الفقهیة والقضائیة، چاپ اول، ۱۴۵۴ق.
- الحربی، إبتسام بنت عبدالله، توظيف تقنیات الذكاء الاصطناعي فی الدعوه إلى الله، السعودیه: جامعه الإمام محمد بن سعود الإسلامیه، ۱۴۳۹ق.
- خلفه، إیهاب، الذکاء الاصطناعی: ملامح و تداعیات هیمنه الآلات الذکیه علی حیاة البشر، مرکز المستقبل للأبحاث والدراسات المتقدمه، سلسله دراسات المستقبل، ۲۰۱۹م.

- ریغی، ابراهیم، دور برنامه ChatGPT فی إثراء البحث الفقهي، الجزائر: مخبر الدراسات الفقهية والقضائية، چاپ اول، ۱۴۵۴ق.
- الزحیلی، وهبه، الفقه الإسلامی و أدلته، دمشق: دار الفكر، چاپ دوازدهم، بی‌تا.
- زید، ملیکه، أهمیه توظيف تقنيہ الذكاء الاصطناعي فی الدعوه إلى الله وضوابطه، الجزائر: مخبر الدراسات الفقهية والقضائية، چاپ اول، ۱۴۵۴ق.
- زیدان، عبدالکریم، الوجیز فی أصول الفقه، مؤسسه قرطبه، چاپ ششم، ۱۹۸۷م.
۱. سازمند، بهاره، «هوش مصنوعی در جهان (۳): جمهوری خلق چین»، نشریه گزارش‌های کارشناسی (مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی»، شماره ۱۶۳۸۳، ۱۳۹۷ش.
- السیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر جلال الدین، الأشباه و النظائر، دار الکتب العلمیه، چاپ اول، ۱۴۱۱ق.
- الشامی، أحمد محمد، حسب الله، سید حسن، المعجم الموسوعي لمصطلحات المكتبات والمعلومات، السعودیه: دار المریخ للنشر، چاپ اول، ۱۹۸۸م.
- شعبانی، مهدی، ابراهیمی، علیرضا، دیانت، روح الله، «امکان‌سنجی استفاده از هوش مصنوعی در فرآیند استنباط احکام شرعی»، دو فصلنامه مطالعات تطبیقی فقه و اصول مذاهب، سال هفتم، شماره اول، بهار ۱۴۰۳ش.
- صاعدرازی، هوش مصنوعی چه تحولی در فقه ایجاد می‌کند؟، همایش هوش مصنوعی و علوم اسلامی، دور اول، ۱۳۹۹ش.
- الصوفی، عبدالله إسماعیل، معجم التقنيات التربويه، الأردن: دار الميسره للنشر والتوزيع والطباعه، چاپ اول، ۲۰۰۰م.
- العانی، هیثم عبداللطیف، «تطبيقات الذكاء الاصطناعي الحاليه»، بغداد: مجله کلیه الرافدين الجامعه للعلوم، ۲۰۰۶م.
- عمارى، یعقوب، المنصه الدعويه و دورها فی تبليغ الإسلام-الذكاء الاصطناعي أنموذجا-، الجزائر: مخبر الدراسات الفقهية والقضائية، چاپ اول، ۱۴۵۴ق.
- عمر، أحمد مختار، معجم اللغة العربيه المعاصره، بيروت: عالم الكتب، چاپ اول، ۱۴۲۹ق.
- الفراء، سليمان يعقوب، «الذكاء الاصطناعي»، مجله البدر، جلد ۱، شماره ۱، ۲۰۱۲م.
- فیصل بن معتز، الذكاء الاصطناعي فی خدمه المخطوطات الإسلاميه بالتعرف على خطوط المؤلفين، الجزائر: مخبر الدراسات الفقهية والقضائية، چاپ اول، ۱۴۵۴ق.
- قارش، جميله، نسيمه بروال، تطبيقات الذكاء الاصطناعي وآثارها الواقعيه فی ضوء مقاصد حفظ العقل، الجزائر: مخبر الدراسات الفقهية والقضائية، چاپ اول، ۱۴۵۴ق.
- القاضي، زياد عبدالکریم، مقدمه فی الذكاء الاصطناعي، عمان: مكتبة المجتمع العربي، چاپ اول، ۱۴۱۳ق.
- کاکاوند، علیرضا، روانشناسی و آموزش کودکان استثنایی، تهران: انتشارات روان، چاپ اول، ۱۳۸۵ش.

- کریمی، محمد، نقش هوش مصنوعی در اجتهاد و فقه، قم: مرکز تحقیقات هوش مصنوعی در علوم اسلامی، ۱۴۰۰ ش.
- محمود، ثائر و آخرون، مقدمه فی الذکاء الاصطناعی، عمان: مکتبه المجتمع العربی، چاپ اول، ۱۴۲۶ ق.
- المحیمید، عمر بن إبراهیم، «الذکاء الاصطناعی وإثره فی صیاغه الفتوی»، الرياض: مجله الجمعیه الفقهیه السعودیه، شماره ۵۷، ۱۴۴۳ ق.
- مذکور، ملیکه، «مستقبل الإنسانیه فی ضوء مشاريع الذکاء الاصطناعی الفائق»، مجله الأكادیمیة للدراسات الاجتماعیه و الإنسانیه، مجلد ۲، العدد ۲، ۲۰۲۲ م.
- موسوی تبریزی، سعید، هوش مصنوعی و مبانی دینی: مفاهیم و کاربردها، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ۱۴۰۰ ش.
- هراوه، السعید، توظيف الذکاء الاصطناعی و تطبيقاته فی خدمه القرآن الکریم والحديث النبوی الشریف، الجزائر: مخبر الدراسات الفقهیه والقضائیه، چاپ اول، ۱۴۵۴ ق.
- ویتبای، بلای، الذکاء الاصطناعی، مصر: دار الفاروق للاستثمارات الثقافیه، ۲۰۰۳ م.
- یاریجان، یونس واحد، «چالش‌های هوش مصنوعی و مبانی مسئولیت مدنی آن در فقه»، مجله پژوهش‌های تطبیقی فقه، حقوق و سیاست، دوره ۶، شماره ۵، سال ۱۴۰۳ ش.

بریکس و بازتعریف توازن قوا

استاد فتیح الله احدی^۱

استاد محمد اسماعیل عمار^۲

چکیده

سازمان بریکس با هدف ایجاد تغییر در نظم جهانی و انتقال آن از حالت تک قطبی به چندقطبی، از طریق گروهی از کشورهای در حال توسعه اقتصادی که خواهان ایفای نقش فعال در تحولات بین المللی هستند، شکل گرفت. این سازمان به دنبال ایجاد فضایی است که در آن کشورهای در حال توسعه و کمتر توسعه یافته بتوانند نقشی مؤثرتر در ساختار جهانی ایفا کنند. از آنجا که اعضای بریکس در اقتصاد جهانی تأثیرگذار هستند، بسیاری از کشورهای دیگر نیز تمایل دارند به این سازمان بپیوندند و در تحولات جهانی سهم بگیرند.

یکی از اهداف اصلی بریکس کاهش سلطه دالر آمریکا به عنوان ارز غالب در معاملات جهانی است. به جای وابستگی به دالر، این گروه در تلاش است تا از ارزهای ملی خود و سازوکارهای مالی جایگزین استفاده کند. اگرچه بریکس با چالش‌های بسیاری از جمله قدرت نظامی ایالات متحده و تفاوت‌های اقتصادی و سیاسی اعضای خود روبه‌رو است، از اینرو، توانسته است تأثیرات خود را در عرصه‌های اقتصادی و سیاسی به‌طور قابل توجهی گسترش دهد. در این راستا، بریکس گام‌های مهمی در جهت تضعیف هژمونی ایالات متحده و مستقل شدن از نهادهای مالی تحت سلطه آمریکا مانند صندوق بین‌المللی پول و بانک جهانی برداشته است. این اقدام‌ها به‌طور مستقیم به هدف بزرگ‌تر بریکس برای ایجاد یک نظم جهانی چندقطبی و متنوع کمک می‌کند.

آینده نظم جهانی به‌سوی یک ساختار چندقطبی پیش می‌رود، اما برای تحقق کامل این هدف، بریکس باید چالش‌های داخلی خود را حل کرده و به توافقات مؤثر میان اعضای خود دست یابد. در صورتی که بریکس بتواند بر این چالش‌ها غلبه کند، احتمالاً شاهد تحولاتی عمیق در نظام جهانی خواهیم بود که تأثیرات آن در سطح اقتصادی و سیاسی جهانی مشهود خواهد بود.

کلیدواژه‌ها: بریکس، نظم جهانی چندقطبی، سلطه دلار آمریکا، اقتصاد جهانی

^۱ . استاد پوهنخی حقوق و علوم سیاسی پوهنتون سلام، fetehullah.ahahdy2020@gmail.com ، ۰۷۹۱۷۰۵۷۵۰.

^۲ استاد پوهنخی حقوق و علوم سیاسی پوهنتون سلام، Ismail67amar@gmail.com ، ۰۷۴۴۸۸۸۷۱۹.

الحمد لله وحده، و الصلاة و السلام على من لانبی بعده.

تغییرات در توازن قدرت جهانی همواره بخشی از روند تاریخ بشر بوده است. همان‌طور که ابن خلدون در مقدمه خود به آن اشاره می‌کند، هیچ دولتی برای همیشه در قدرت باقی نمی‌ماند و هر دوره سلطه‌گری از افول و ظهور رقبای جدید نشأت می‌گیرد. امپراتوری‌ها و قدرت‌های بزرگ در طول تاریخ با بحران‌ها و چالش‌هایی مواجه شده‌اند که منجر به کاهش سلطه و نهایتاً سقوط آن‌ها شده است. این چرخه صعود و افول در جوامع بشری به یک قاعده بدل شده است و ایالات متحده آمریکا نیز از این قاعده مستثنی نخواهد بود. در قرن بیستم، هژمونی ایالات متحده پس از پایان جنگ جهانی دوم و به‌ویژه پس از جنگ سرد، بر نظام بین‌المللی تسلط یافت و نظم جهانی تک‌قطبی را به وجود آورد. اینکه تا هنوز نظام هژمونیک به رهبری آمریکا شکل گرفته است یا نظام تک‌قطبی، هنوز یک حقیقت عینی نه بلکه یک موضوع بحث برانگیز است. ایالات متحده با استفاده از قدرت اقتصادی و نظامی خود، بسیاری از جنبه‌های سیاست جهانی را تحت کنترل درآورد. اما این سلطه‌جویی به مرور زمان با چالش‌هایی مواجه شد که نه تنها از سوی کشورهای غیرغربی بلکه از سوی مردم خود کشورهای توسعه‌یافته نیز در زمینه‌های اقتصادی و اجتماعی به‌ویژه در دهه‌های اخیر بروز کرد.^۱

در واکنش به این وضعیت، قدرت‌های نوظهور و در حال توسعه مانند چین، هند، روسیه، برازیل و آفریقای جنوبی با توجه به پتانسیل‌های اقتصادی و سیاسی خود، به سرعت در صحنه جهانی جایگاهی مهم پیدا کردند. از سال ۲۰۰۹، این کشورها تحت عنوان گروه بریکس (BRICS) بعنوان یک بلوک اقتصادی و سیاسی شناخته شد که به منظور جلوگیری از تحقق نظام تک‌قطبی یا هژمونیک چالش کشیدن نظم جهانی تحت سلطه ایالات متحده برآمد است. این گروه با توجه به ویژگی‌های اقتصادی و استراتژیک خود، در تلاش است تا ساختار نظام جهانی را از تک‌قطبی بودن به سوی یک نظم چندقطبی سوق دهد. به عبارت دیگر، بریکس به دنبال ایجاد توازن جدیدی در قدرت جهانی است که در آن کشورهای در حال توسعه نقش پررنگ‌تری ایفا کنند. یکی از اهداف اصلی گروه بریکس، کاهش سلطه دالر آمریکا در معاملات جهانی و معرفی سازوکارهای مالی مستقل است که قادر به تضعیف نهادهای مالی تحت سلطه ایالات متحده مانند صندوق بین‌المللی پول و بانک جهانی باشد. با گسترش بریکس و ورود کشورهای جدید مانند ایران، عربستان سعودی و امارات متحده عربی، این گروه به‌طور فزاینده‌ای در حال تبدیل شدن به یک قطب جدید جهانی است که می‌تواند روندهای سیاسی و اقتصادی جهان را دستخوش تغییرات عمیق کند. این مقاله به بررسی جایگاه بریکس در تغییر معادلات جهانی و تضعیف هژمونی ایالات متحده می‌پردازد. همچنین چالش‌ها و فرصت‌های پیش‌روی بریکس در راستای تبدیل نظم جهانی به یک ساختار چندقطبی و مستقل از سلطه غرب مورد تجزیه و تحلیل قرار خواهد گرفت. در این راستا، تلاش

۱ - عسکری، محمود، (۱۳۸۷)، "موازنه نرم در برابر قدرت برتر یکجانبه گرا" فصلنامه راهبرد نظامی، سال ششم شماره نهم،

شده است تا تحولات اخیر بریکس و تأثیرات آن در عرصه‌های اقتصادی و سیاسی جهانی به طور دقیق‌تر بررسی گردد.

بیان مسئله

پس از پایان جنگ سرد و فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی، ایالات متحده به عنوان تنها ابرقدرت جهانی، نظم تک قطبی را در صحنه جهانی شکل داد. این کشور با بهره‌گیری از قدرت‌های اقتصادی، نظامی و سیاسی خود، تسلط خود را بر نهادهای بین‌المللی همچون صندوق بین‌المللی پول، بانک جهانی و سازمان ملل متحد تحکیم کرد. اما در دو دهه اخیر، ظهور قدرت‌های نوظهور نظیر چین، هند، روسیه و گروه بریکس، چالش‌های جدی برای هژمونی ایالات متحده ایجاد کرده است. این کشورها با رشد اقتصادی سریع، تقویت روابط سیاسی و اقتصادی، و اتخاذ رویکردهایی جدید در نظام مالی جهانی به دنبال تغییر ساختار جهانی به نفع خود هستند. به ویژه گروه بریکس با تأسیس نهادهایی همچون بانک توسعه بریکس، در تلاش است تا وابستگی به مؤسسات مالی غربی را کاهش دهد و مسیر جدیدی برای همکاری‌های اقتصادی و مالی ترسیم کند. این تحولات، همراه با بحران‌های مالی جهانی، تغییرات ژئوپلیتیکی و رقابت‌های جدید در عرصه فناوری، موجب تضعیف سلطه ایالات متحده و حرکت به سمت نظم جهانی چندقطبی شده است.

اهمیت و ضرورت تحقیق

ظهور قدرت‌های نوظهور مانند چین، هند، روسیه، و گروه بریکس باعث ایجاد تغییرات بنیادین در موازنه جهانی قدرت و بازتعریف نظم بین‌المللی شده است. این تحولات نه تنها تأثیرات سیاسی و اقتصادی گسترده‌ای دارند، بلکه به طور مستقیم به نحوه تعامل کشورها با یکدیگر و نحوه بازسازی ساختارهای اقتصادی و امنیتی جهانی مرتبط هستند. از آنجا که ایالات متحده که مدت‌هاست به عنوان قدرت هژمونیک شناخته می‌شود، با چالش‌های جدیدی از سوی این کشورها مواجه است، ضروری است که تحولات پیش رو مورد پژوهش و بررسی دقیق قرار گیرد. این تحقیق می‌تواند به تحلیل و تبیین تغییرات در نظم جهانی، نحوه بازسازی روابط بین‌الملل و چالش‌های پیش‌روی هژمونی ایالات متحده کمک کند. همچنین، بررسی اثرات این تحولات بر سیاست‌های جهانی، رقابت‌های اقتصادی و الگوهای امنیتی می‌تواند چشم‌اندازی روشن از آینده روابط بین‌الملل فراهم آورد. با توجه به روند شتابان تحولات جهانی و اهمیت آن برای سیاست‌گذاران، تحلیل‌گران، و تصمیم‌گیرندگان، این تحقیق به ویژه در زمینه‌های اقتصادی، ژئوپلیتیک و امنیتی، برای برنامه‌ریزی استراتژیک و ارزیابی دقیق‌تر تحولات جهانی ضروری است. در نتیجه، این تحقیق نه تنها از لحاظ علمی، بلکه از منظر عملی و استراتژیک، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

هدف تحقیق

هدف تحقیق حاضر بررسی سلطه‌جویی ایالات متحده آمریکا پس از جنگ سرد و چالش‌های آن در مواجهه با ظهور قدرت‌های نوظهور، به ویژه گروه بریکس (BRICS)، و تأثیر این تحولات بر موازنه قدرت جهانی است. این تحقیق به تحلیل هژمونی ایالات متحده در زمینه‌های اقتصادی، سیاسی و نظامی در دوران پس از جنگ سرد می‌پردازد و تلاش دارد تا چالش‌های موجود در برابر این هژمونی، از جمله بحران‌های اقتصادی جهانی، ظهور قدرت‌های نوظهور مانند چین، روسیه و هند، و شکل‌گیری نظم جهانی چندقطبی را بررسی کند. همچنین، اهداف گروه بریکس، تاریخچه

شکل‌گیری آن و فرصت‌ها و چالش‌های این بلوک در تقویت نقش کشورهای در حال توسعه در نظام جهانی و کاهش وابستگی به سیستم‌های اقتصادی تحت سلطه آمریکا مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌گیرد. به طور کلی، این تحقیق به دنبال ارایه یک تحلیل جامع از تغییرات موازنه قدرت جهانی و تأثیر آن بر هژمونی ایالات متحده و نقش گروه بریکس در این فرآیند است. در قسمت هدف تحقیق اگر در ابتدا روی مباحث گروه بریکس تمرکز شود و بعد روی سلطه جویی‌های آمریکا بهتر خواهد شد. چون عنوان مقاله گویای این است که بریکس موضوع اصلی بحث را تشکیل می‌دهد و سیاست‌های سلطه جویانه آمریکا انگیزه یا علت ایجاد چنین سازمانی است.

سوالات تحقیق

سوال اصلی تحقیق

آیا بریکس واقعاً به عنوان یک بدیل برای هژمونی آمریکا ظهور خواهد کرد و آیا تولد بریکس به معنای پایان هژمونی آمریکا در آینده‌ای نزدیک خواهد بود یا خیر؟

سوالات فرعی تحقیق

۱) چه عواملی موجب شکل‌گیری گروه بریکس و تقویت نقش کشورهای در حال توسعه در نظم جهانی شده است؟

۲) چگونه بحران‌های اقتصادی جهانی و چالش‌های داخلی ایالات متحده بر هژمونی این کشور در دوران پس از جنگ سرد تأثیر گذاشته است؟

۳) چه نقشی گروه بریکس در کاهش وابستگی کشورهای عضو به سیستم‌های اقتصادی تحت سلطه ایالات متحده دارد؟

۴) چه تغییراتی در موازنه قدرت جهانی به دنبال ظهور قدرت‌های نوظهور مانند چین، روسیه و هند در حال وقوع است؟

۵) چالش‌ها و فرصت‌های موجود در برابر ایالات متحده آمریکا و گروه بریکس در راستای شکل‌دهی به نظم جهانی جدید چیست؟

فرضیه تحقیق

فرضیه اول این است که شکل‌گیری گروه بریکس و افزایش همکاری کشورهای عضو آن، به‌ویژه چین، هند و روسیه، موجب کاهش سلطه ایالات متحده بر نظم اقتصادی و سیاسی جهانی شده و به توازن جدیدی در موازنه قدرت جهانی منجر شده است.

فرضیه دوم این است که بحران‌های اقتصادی جهانی، به‌ویژه بحران مالی ۲۰۰۸، و چالش‌های داخلی ایالات متحده موجب تضعیف هژمونی این کشور شده و زمینه‌ساز ظهور قدرت‌های نوظهور و تقویت گروه بریکس به عنوان رقیب جدید در نظام بین‌الملل گردیده است.

فرضیه سوم فرض بر این است که گروه بریکس با تقویت همکاری میان کشورهای عضو، نقش کشورهای در حال توسعه را در تصمیم‌گیری‌های جهانی افزایش داده است، بدون آنکه به‌طور مستقیم هژمونی ایالات متحده را تهدید کند.

پیشینه تحقیق

در زمینه هژمونی ایالات متحده و ظهور گروه بریکس، چندین کتاب و مقاله معتبر به بررسی تحولات جهانی پرداخته‌اند که به طور خلاصه به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود. در کتاب "فاجعه

سیاست‌های قدرت‌های بزرگ" (۲۰۰۱)، نوشته جان مرشایمر به تحلیل رقابت‌های قدرت‌های بزرگ در تاریخ و نقش ایالات متحده پس از جنگ سرد پرداخته است. مرشایمر استدلال می‌کند که کشورها همواره برای تأمین منافع ملی خود به دنبال دستیابی به قدرت و سلطه بر دیگران هستند و این سیاست‌ها معمولاً به تنش‌ها و درگیری‌ها منجر می‌شود.

"دنیای پس از آمریکایی" (۲۰۰۸) نوشته فرید زکریا نیز به افول قدرت جهانی ایالات متحده و ظهور قدرت‌های نوظهور مانند چین، هند و روسیه می‌پردازد. زکریا معتقد است که نظم جهانی در حال تغییر است و ایالات متحده دیگر تنها قدرت هژمونیک نیست، بلکه قدرت‌های نوظهور در حال شکل‌دهی به موازنه جدیدی از قدرت در عرصه جهانی هستند.

مقاله "بریکس: نظم جهانی جدید" (۲۰۱۴) نوشته دیوید وود به تأثیر گروه بریکس (برازیل، روسیه، هند، چین و آفریقای جنوبی) بر تغییر موازنه قدرت جهانی پرداخته و بررسی می‌کند که آیا این گروه می‌تواند به ایجاد نظم جهانی جدید منجر شود یا خیر. همچنین، در مقاله "زوال قدرت آمریکا: سیاست جهانی جدید" (۲۰۱۰)، نوشته بروس ریدل به کاهش نفوذ ایالات متحده پس از بحران‌های اقتصادی و تحولات ژئوپلیتیکی اشاره کرده و نقش کلیدی قدرت‌های نوظهور مانند چین و هند در تحولات جهانی را تحلیل می‌کند.

نوآوری تحقیق حاضر در مقایسه با مطالعات پیشین این است که این تحقیق به طور ویژه روند تضعیف هژمونی ایالات متحده و ظهور قدرت‌های نوظهور را در برابر سلطه غرب تحلیل می‌کند. تمرکز اصلی این تحقیق بر تأثیرات گروه بریکس و سایر قدرت‌های نوظهور است که چگونه این تغییرات به چالش کشیده شدن موازنه قدرت جهانی را رقم می‌زنند و ممکن است به ایجاد یک نظم جهانی جدید منجر شوند. این رویکرد از ترکیب تحلیل‌های ژئوپلیتیکی و اقتصادی، تصویری جامع‌تر از تحولات جهانی ارائه می‌دهد.

روش تحقیق

روش تحقیق این مطالعه تحلیلی و توصیفی است که با استفاده از رویکرد مقایسه‌ای به بررسی تحولات جهانی در زمینه هژمونی ایالات متحده و ظهور قدرت‌های نوظهور، به ویژه گروه بریکس، می‌پردازد. این تحقیق به تحلیل روند تضعیف هژمونی آمریکا و نقش کلیدی قدرت‌های نوظهور در تغییر موازنه جهانی قدرت می‌پردازد. از طریق مطالعه منابع کتابخانه‌ای، مقالات علمی و تحلیل‌های ژئوپلیتیکی، روند تغییرات نظم جهانی و تأثیرات گروه بریکس بر آن بررسی شده است. همچنین، با استفاده از مقایسه تطبیقی و تحلیل تاریخی، این تحقیق به درک بهتری از چگونگی شکل‌گیری نظم جهانی جدید و چالش‌های آن پرداخته است.

مبحث اول: سلطه‌جویی ایالات متحده و چالش‌های آن پس از جنگ سرد

در این مبحث، به تحلیل سلطه ایالات متحده پس از جنگ سرد و شکل‌گیری نظم جهانی تک‌قطبی پرداخته می‌شود. پس از جنگ سرد، ایالات متحده با استفاده از قدرت اقتصادی، نظامی و سیاسی خود بر نهادهای بین‌المللی و اقتصاد جهانی تسلط یافت، اما ظهور قدرت‌های نوظهور مانند چین، روسیه و گروه بریکس، چالش‌هایی جدی برای هژمونی ایالات متحده ایجاد کرده است.

مطلب اول: هژمونی ایالات متحده پس از جنگ سرد

پس از پایان جنگ جهانی دوم و به ویژه بعد از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی در سال ۱۹۹۱، ایالات متحده آمریکا به عنوان تنها ابرقدرت هژمونیک جهانی جایگاه خود را تثبیت کرد. در این دوران، ایالات متحده توانست از قدرت‌های مختلف خود، شامل نظامی، اقتصادی و سیاسی، برای شکل‌دهی به نظم جهانی تک‌قطبی بهره‌برداری کند. در این تحلیل، به بررسی ابعاد مختلف این هژمونی پرداخته می‌شود. در عرصه نظامی، ایالات متحده با داشتن بزرگ‌ترین زرادخانه هسته‌ای و بیش از ۸۰۰ پایگاه نظامی در سراسر جهان، نفوذ خود را در مناطق استراتژیک افزایش داد. حضور گسترده نظامی آمریکا در مناطق مختلف مانند خاورمیانه، اروپا و شرق آسیا، این کشور را قادر ساخت تا در بحران‌های جهانی حضور داشته باشد و تأثیرات خود را بر موازنه قدرت جهانی اعمال کند. این حضور همچنین به ایالات متحده این امکان را داد که از ابزارهای نظامی برای تأمین منافع خود در سطح جهانی بهره‌برداری کند. به عنوان نمونه، مداخلات نظامی آمریکا در خلیج فارس، افغانستان و عراق، نشان‌دهنده توانایی این کشور در اعمال فشارهای نظامی برای حفظ منافع خود در جهان بود.

در بعد اقتصادی، ایالات متحده نقش محوری در ایجاد و رهبری سیستم مالی جهانی ایفا کرد. نهادهایی چون صندوق بین‌المللی پول و بانک جهانی که پس از جنگ جهانی دوم تأسیس شدند، به آمریکا این امکان را دادند تا نظارت گسترده‌ای بر مسائل اقتصادی و مالی بین‌المللی داشته باشد. با گسترش دالر به عنوان ارز ذخیره جهانی، ایالات متحده توانست در تجارت جهانی و سیستم مالی بین‌المللی نفوذ بسیاری ایجاد کند. این سیستم، که تحت رهبری آمریکا شکل گرفت، کشورهای مختلف را به دالر وابسته ساخت و به ایالات متحده این امکان را داد که سیاست‌های پولی و مالی خود را در سطح جهانی تحمیل کند. در عرصه سیاسی، ایالات متحده با تسلط بر سازمان‌های بین‌المللی مانند سازمان ملل متحد، همچنین با ایجاد توافقات جهانی نظیر پیمان ناتو و دیگر مؤسسات بین‌المللی، توانست بعنوان یک بازیگر اصلی در سیاست‌های جهانی عمل کند. آمریکا در بسیاری از بحران‌ها و توافقات بین‌المللی، از جمله در زمینه جلوگیری از گسترش کمونیسم در دوران جنگ سرد و نقش‌آفرینی در بحران‌های هسته‌ای، به طور فعال مشارکت داشته است. این توانایی در هدایت سیاست‌های جهانی به نفع منافع ایالات متحده در بسیاری از مواقع تأثیرگذار بوده است. علاوه بر ابعاد نظامی و اقتصادی، ایالات متحده در عرصه فرهنگی نیز به طور گسترده‌ای تأثیرگذار بوده است. صنعت سینما، به ویژه هالیوود، رسانه‌های خبری و فناوری‌های نوین همچون اینترنت و گوشی‌های هوشمند، همگی از ابزارهایی هستند که ایالات متحده از آن‌ها برای گسترش ارزش‌ها و فرهنگ آمریکایی در سطح جهانی استفاده کرده است. هالیوود با تولید فیلم‌های پرنفوذ و پربیننده، ارزش‌ها و الگوهای زندگی آمریکایی را در بسیاری از کشورهای جهان ترویج کرده است. همین‌طور رسانه‌های خبری تحت سلطه یا تأثیر ایالات متحده، تأثیر زیادی بر شکل‌دهی به افکار عمومی جهانی داشته‌اند.^۱

۱- زکریا، فرید. (۲۰۰۸). دنیای پس از آمریکایی (ترجمه‌ی مرتضی شب‌زنده‌دار). تهران: انتشارات مروارید. ص ۷۸.

مطلب دوم: چالش‌های هژمونی ایالات متحده و ظهور قدرت‌های نوظهور

سلطه ایالات متحده بر نظام جهانی در دهه‌های اخیر با چالش‌های قابل توجهی مواجه شده است. یکی از مهم‌ترین این چالش‌ها بحران‌های اقتصادی جهانی است که نقاط ضعف جدی در نظم مالی تحت سلطه آمریکا را آشکار کرده است. بحران مالی ۲۰۰۸ نمونه بارز این مشکلات بود که موجب تزلزل اعتماد جهانی به سیستم مالی تحت رهبری ایالات متحده شد. پس از این بحران، بسیاری از کشورها به این نتیجه رسیدند که سیستم مالی جهانی، به ویژه وابستگی به دالر، نیازمند اصلاحات اساسی است. این امر باعث شد که کشورهای مختلف به دنبال یافتن راه‌های جایگزین برای مقابله با بحران‌های مالی و اقتصادی باشند و توجه به ایجاد سیستم‌های مالی مستقل از سلطه آمریکا افزایش یابد.^۱

ظهور قدرت‌های نوظهور مانند چین، هند، روسیه، برازیل و آفریقای جنوبی به چالشی جدی برای هژمونی ایالات متحده تبدیل شده است. این کشورها که در دهه‌های اخیر رشد اقتصادی چشمگیری داشته‌اند، به بازیگران کلیدی در عرصه سیاست جهانی تبدیل شده‌اند. چین با قدرت اقتصادی و نظامی خود، و روسیه با سیاست‌های مستقل و نقش‌آفرینی در بحران‌های جهانی، به طور مستقیم نظم تک‌قطبی آمریکا را به چالش کشیده‌اند. هند، برازیل و آفریقای جنوبی نیز به عنوان اعضای گروه بریکس، در تلاشند تا در برابر سلطه ایالات متحده و نهادهای مالی آن مانند صندوق بین‌المللی پول و بانک جهانی مقاومت کنند. ظهور این قدرت‌ها، به ویژه در زمینه‌های اقتصادی و فناوری، فشار زیادی به ایالات متحده وارد کرده است. کشورهایی مانند چین و روسیه به تقویت روابط اقتصادی خود و استفاده از ارزهای ملی به جای دالر در مبادلات بین‌المللی پرداخته‌اند. این کشورها همچنین در تلاش‌اند تا سازوکارهای مالی جدید و نهادهای بین‌المللی مستقل از آمریکا، مانند بانک توسعه بریکس، را تأسیس کنند. این تحولات نشان‌دهنده روندی است که در آن سلطه ایالات متحده بر نظام مالی جهانی به چالش کشیده می‌شود. علاوه بر این، کشورهای نوظهور در حال افزایش نفوذ خود در زمینه‌های سیاسی و امنیتی نیز هستند. به عنوان مثال، چین با پیشبرد ابتکار "یک کمربند، یک جاده" در پی تقویت موقعیت اقتصادی و سیاسی خود در سطح جهانی است. روسیه با حضور نظامی در مناطق حساس مانند خاورمیانه و هند و برازیل نیز با استراتژی‌های دیپلماتیک استراتژی و دیپلماسی دو چیز مقابل همدیگر اند بهتر است به جای آن تلاش‌های دیپلماتیک یا رویکردهای دیپلماتیک آورده شود خود در تلاشند تا نظم جهانی چندقطبی را ایجاد کنند. این قدرت‌ها به طور فزاینده‌ای در حال رقابت با ایالات متحده در عرصه‌های مختلف هستند. در نهایت، ظهور این قدرت‌ها و تلاش آن‌ها برای به چالش کشیدن هژمونی ایالات متحده، نشان‌دهنده گذار از یک نظم جهانی تک‌قطبی به سوی یک نظم چندقطبی است. در این نظم جدید، کشورهای مختلف، به ویژه کشورهای در حال توسعه، نقش مهم‌تری

^۱ - شون، کلارک، هوک، سایرینا. (۱۳۹۳). جهان پیش‌رو: مناظره در باره جهان پس از آمریکا (ترجمه‌ی علی‌رضا طیب). تهران:

خواهند داشت. این روند تهدیدی جدی برای سلطه ایالات متحده و نظم جهانی تحت هدایت آن محسوب می‌شود.^۱

مبحث دوم: گروه بریکس: تاریخچه، اهداف و چشم‌اندازهای جهانی

در این مبحث، تاریخچه شکل‌گیری گروه بریکس و تحولات آن از آغاز تا پیوستن آفریقای جنوبی به عنوان پنجمین عضو، همچنین اهداف اولیه این گروه در زمینه‌های اقتصادی، مالی، سیاسی و توسعه پایدار مورد بررسی قرار می‌گیرد.

مطلب اول: تاریخچه بریکس و تحولات آن: از BRIC به BRICS

گروه بریکس (BRICS) یک ائتلاف اقتصادی و سیاسی مهم است که در ابتدا با نام BRIC شناخته می‌شد و شامل چهار کشور برازیل، روسیه، هند و چین بود. تاریخچه شکل‌گیری این گروه به سال ۲۰۰۱ باز می‌گردد، زمانی که جیم اونیل، اقتصاددان بانک گلدمن ساکس، برای نخستین بار از عبارت BRIC برای اشاره به این چهار کشور با رشد اقتصادی سریع استفاده کرد. اونیل بر این باور بود که این کشورها با توجه به ویژگی‌های مشترک خود مانند جمعیت زیاد، منابع طبیعی فراوان و رشد اقتصادی سریع، به سرعت در حال تبدیل شدن به بازیگران اصلی اقتصاد جهانی هستند. اولین گام‌ها برای شکل‌گیری همکاری‌های اقتصادی میان این کشورها در سال ۲۰۰۱ برداشته شد. با توجه به ویژگی‌های مشابه این کشورها و تمایل آنها برای ایجاد روابط تجاری و اقتصادی نزدیک‌تر، گروه BRIC در طول سال‌ها نشست‌های مختلفی را برگزار کرد و زمینه همکاری‌های اقتصادی را گسترش داد. این همکاری‌ها عمدتاً در زمینه‌های تجاری، سرمایه‌گذاری، و اصلاح نظام مالی جهانی متمرکز بود.^۲

در شصت و یکمین اجلاس مجمع عمومی سازمان ملل متحد در سال ۲۰۰۶، وزرای خارجه کشورهای برازیل، روسیه، هند و چین گفتگوهای مقدماتی را آغاز کردند. این نشست‌ها در ادامه به پنج نشست دیگر در نقاط مختلف دنیا (یکاترینبورگ، سائوپائولو، جاپان و لندن) منجر شد که در آنها کشورهای عضو BRIC تصمیم به تقویت همکاری‌ها و نهادهای مشترک اقتصادی گرفتند. اولین نشست رسمی گروه BRIC در تاریخ ۱۶ جون ۲۰۰۹ در یکاترینبورگ روسیه برگزار شد، جایی که نمایندگان این چهار کشور شامل لوئیس ایناسیو لولا داسیلوا از برازیل، دیمتری مدودف از روسیه، منموهن سینگ از هند و هو جیتائو از چین حضور داشتند. در این نشست، بر روش‌های بهبود وضعیت اقتصادی و اصلاح نظام مالی جهانی و همچنین برقراری روابط تجاری و اقتصادی نزدیک‌تر تأکید شد. در سال ۲۰۱۰، آفریقای جنوبی به گروه BRIC پیوست و نام گروه به BRICS تغییر یافت. این پیوستن باعث افزودن یک کشور جدید از قاره آفریقا به گروه شد که تنوع جغرافیایی و اقتصادی آن را افزایش داد. آفریقای جنوبی همچنین یکی از اقتصادهای نوظهور در آفریقا و نماینده مهم این قاره در عرصه جهانی است. پیوستن آفریقای جنوبی همچنین بر اهمیت بریکس به عنوان یک گروه جهانی تأکید داشت که شامل کشورهای از قاره‌های مختلف با

۱ - فرای، گرگ، اهیگن. (۱۳۹۰). تصویرهای متعارض از سیاست جهان (ترجمه‌ی علی‌رضا طیب). تهران: انتشارات نی. ص

۲ - O'Neill, Jim (2001). "Building Better Global Economic BRICs". Goldman Sachs.

ویژگی‌های اقتصادی و جغرافیایی متنوع است. در سال‌های اخیر، کشورهای مختلف دیگری مانند ایران، مصر، ترکیه و اندونزی به دلیل موقعیت‌های استراتژیک و منابع طبیعی غنی خود، علاقه‌مند به پیوستن به گروه بریکس شده‌اند. ایران به ویژه به دلیل موقعیت ژئوپولیتیکی خود و منابع غنی انرژی (نفت و گاز) می‌تواند نقش مهمی در گسترش روابط تجاری و اقتصادی این گروه ایفا کند. این کشورها علاوه بر تأثیرگذاری در سیاست‌های جهانی، می‌توانند به تقویت موقعیت بریکس در مناطق مختلف جهان کمک کنند. گروه BRICS به عنوان یکی از بزرگ‌ترین و مؤثرترین بلوک‌های اقتصادی و سیاسی در حال شکل‌گیری است و می‌تواند در آینده نقش مهم‌تری در تحولات اقتصادی و سیاسی جهانی ایفا کند. این گروه که اکنون پنج عضو اصلی دارد، به نظرم امروزه بریکس حدود ۱۱ عضو اصلی دارد. کشورهای ایران، مصر، اتیوپی، امارات، اندونزی و عربستان سعودی در سال ۲۰۲۴ عضویت گرفتند. می‌تواند در آینده با پذیرش کشورهای بیشتر، به یکی از قطب‌های اصلی در اقتصاد جهانی تبدیل شود و تأثیرات گسترده‌تری در عرصه‌های سیاسی، اقتصادی و تجاری بر جای بگذارد.^۱

در این میان، افغانستان نیز می‌تواند به این گروه بپیوندد و از فرصت‌های متعددی بهره‌مند شود. پیوستن به گروه BRICS می‌تواند به تقویت روابط اقتصادی و تجاری افغانستان با کشورهای عضو کمک کند و زمینه‌های رشد و توسعه را فراهم آورد. این کشور می‌تواند از ظرفیت‌های اقتصادی و سرمایه‌گذاری کشورهای BRICS بهره‌برداری کرده و در عرصه‌های سیاسی و بین‌المللی موقعیت خود را تقویت کند. در نهایت، عضویت در BRICS می‌تواند به بهبود شرایط داخلی افغانستان و افزایش ثبات در منطقه کمک کند.

مطلب دوم: اهداف بریکس

سازمان بریکس با تأسیس نهادهای مالی خاص خود درصدد ایجاد یک ساختار مالی و اقتصادی مستقل از نفوذ غرب و مؤسسات مالی جهانی است. این گروه به دنبال کاهش وابستگی کشورهای در حال توسعه و قدرت‌های نوظهور به نهادهای مالی غربی نظیر صندوق بین‌المللی پول و بانک جهانی است. اهداف اصلی این سازمان شامل موارد زیر می‌باشد:

(۱) تقویت روابط اقتصادی و تجاری

گروه بریکس در ابتدا بر تقویت روابط اقتصادی و تجاری میان اعضای خود تمرکز داشت. هدف اصلی این گروه افزایش حجم تجارت دوجانبه و تسهیل سرمایه‌گذاری‌ها بود. همچنین، بریکس تلاش می‌کرد تا با کاهش موانع تجاری، زمینه‌های همکاری‌های اقتصادی بیشتر را فراهم کند. در کنار این، این گروه به دنبال ایجاد نهادهایی برای حمایت از پروژه‌های مشترک و تقویت ساختارهای مالی منطقه‌ای بود.

(۲) اصلاح ساختار مالی

بریکس برای کاهش وابستگی به کشورهای غربی و نهادهای مالی تحت سلطه آن‌ها و همچنین برای ایجاد منبع مالی مستقل به‌منظور تأمین نیازهای زیرساختی و توسعه‌ای کشورهای عضو،

۱- طبق گزارش صندوق بین‌المللی پول (۲۰۱۱)، نقش اقتصادهای نوظهور مانند کشورهای BRICS در حکمرانی اقتصادی

جهانی روز به روز افزایش یافته است.

اقدام به تأسیس بانک توسعه جدیدی کرده است. علاوه بر این، ایجاد سیستم‌های مالی نوین به کشورهای عضو این امکان را می‌دهد که به‌طور مستقل با یکدیگر و سایر کشورهای در حال توسعه تجارت کنند. این سازمان همچنین در تلاش است تا استفاده از ارزهای ملی در مبادلات تجاری میان کشورهای عضو را گسترش دهد تا وابستگی به ارزهای غالب جهانی همچون دلار آمریکا کاهش یابد. این اقدام می‌تواند به کاهش تأثیر نوسانات ارزی جهانی بر اقتصاد کشورهای عضو کمک کند.^۱

(۳) دالرزدایی

دالر آمریکا به‌عنوان ارز غالب در نظام مالی جهانی و تجارت بین‌المللی، مانع از آن می‌شود که کشورهای در حال توسعه بتوانند سیاست مالی مستقل خود را پیش ببرند. این مسأله به همراه تحریم‌هایی که کشورهای در حال توسعه مانند روسیه و چین (از اعضای اصلی بریکس) از سوی ایالات متحده آمریکا متحمل شده‌اند، موجب آسیب‌پذیری این کشورها شده است. در همین راستا، یکی از اهداف اصلی بریکس حذف دالر از مبادلات تجاری بین کشورهای عضو و ایجاد یک ارز واحد برای تسهیل این مبادلات است تا بتوانند تحریم‌های اعمالی علیه خود را دور بزنند.

علاوه بر این، راه‌اندازی یک سیستم پرداخت بین‌المللی جدید که وابستگی به سیستم‌های پرداخت غربی را کاهش دهد، می‌تواند گامی در جهت تحقق این اهداف باشد. تحریم‌های غربی علیه روسیه باعث شد که این کشور ابتکار عملی برای کنار گذاشتن دالر از معاملات مالی بین‌المللی به راه بیندازد. روسیه در این مسیر خواهان ایجاد یک سیستم پرداخت مالی مستقل و زیرساخت‌های مالی خاص برای کشورهای بریکس است.^۲

(۴) حمایت از توسعه پایدار

بریکس توجه ویژه‌ای به موضوعات توسعه پایدار داشت و بر اهمیت مسائلی نظیر تغییرات اقلیمی، فقرزدایی و توسعه انسانی تأکید کرد. این گروه در تلاش بود تا الگویی از توسعه پایدار را که منافع بلندمدت برای کشورهای در حال توسعه داشته باشد، ارائه دهد و در عین حال بر لزوم هم‌افزایی میان رشد اقتصادی و حفاظت از محیط‌زیست تأکید می‌کرد. هدف بریکس این بود که مسیر توسعه‌ای را پیش گیرد که نه تنها به ارتقای رفاه کشورهای عضو، بلکه به بهبود شرایط جهانی نیز کمک کند.

(۵) افزایش نفوذ سیاسی و اقتصادی در سطح جهانی

گروه بریکس به دنبال افزایش نفوذ خود در سازمان‌های بین‌المللی و در روند تصمیم‌گیری‌های جهانی بود. اعضای بریکس بر این باور بودند که در ساختارهای جهانی نیاز به یک مشارکت بیشتر از سوی کشورهای در حال توسعه وجود دارد، زیرا این کشورها نماینده بخش عظیمی از جمعیت

۱ - یوسف زاده، فرهاد، (۱۴۰۲)، "بریکس و بازتعریف حاکمیت جهانی: چالش‌ها، فرصت‌ها و چشم‌اندازهای آینده"، ویب‌سایت روزنامه هشت صبح.

۲ - تاجیک، کاکه (۱۴۰۲)، افغانستان و بریکس، "ژورنال مطالعات استراتژیک وزارت امور خارجه افغانستان" شماره ۶۳، ص

و منابع جهانی هستند و باید نقش فعالتری در تعیین سرنوشت اقتصادی و سیاسی جهان ایفا کنند.^۱

مبحث سوم: گروه بریکس: امکانات، فرصت‌ها و چالش‌ها

در این مبحث، ابتدا به فرصت‌ها و توانمندی‌های بریکس پرداخته می‌شود که با منابع غنی و قدرت اقتصادی خود، نقش مهمی در تحولات جهانی ایفا می‌کند. چین و روسیه به عنوان دو بازیگر اصلی، در تسهیل تجارت و پیشبرد پروژه‌های زیربنایی تأثیر زیادی دارند. با این حال، تفاوت‌های اقتصادی و اولویت‌های ملی کشورهای عضو ممکن است باعث ایجاد چالش‌هایی در هماهنگی و همگرایی گروه شود.

مطلب اول: فرصت‌ها و قدرت‌های گروه بریکس

گروه بریکس دارای منابع و ویژگی‌های منحصر به فردی است که آن را به یکی از بزرگ‌ترین و تأثیرگذارترین بلوک‌های اقتصادی و سیاسی جهان تبدیل می‌کند. برخی از امکانات و فرصت‌های این گروه به شرح زیر است:

(۱) قدرت جمعیتی و جغرافیایی گروه بریکس

جمعیت گروه بریکس حدود ۳.۲۵ میلیارد نفر است که معادل ۴۵٪ از مجموع جمعیت جهان می‌باشد و این جمعیت گسترده بازار مصرفی عظیمی را برای کالاها و خدمات فراهم می‌آورد. همچنین، بریکس مساحتی معادل ۳۳٪ از کل مساحت خشکی‌های کره زمین را در اختیار دارد، که این وسعت جغرافیایی به کشورهای عضو این گروه امکان بهره‌برداری از منابع طبیعی و انرژی‌های متنوع را در سطح وسیع می‌دهد. این ویژگی‌ها بریکس را به یکی از بزرگ‌ترین و تأثیرگذارترین مراکز اقتصادی جهان تبدیل می‌کند.^۲

(۲) قدرت اقتصادی و منابع طبیعی گروه بریکس

حجم اقتصاد بریکس به ۲۹ تریلیون دلار می‌رسد که ۲۹٪ از اقتصاد جهانی را تشکیل می‌دهد و این قدرت اقتصادی به گروه امکان می‌دهد تا نقش مهمی در تحولات اقتصادی جهانی ایفا کند. همچنین، بریکس با در اختیار داشتن ۴۵٪ از ذخایر نفتی جهان، ۲۸٪ از تولید گاز، ۶۷٪ از تولید زغال‌سنگ و ۵۰٪ از ذخایر طلای جهانی، توانسته است یک پایه قدرتمند برای رشد و توسعه اقتصادی ایجاد کند. این منابع طبیعی و ذخایر طلای گسترده بریکس را قادر می‌سازد تا سیستم‌های مالی مستقل ایجاد کند و در مقابله با بحران‌های اقتصادی جهانی تأثیرگذار باشد. از طرفی، این گروه حدود ۳۰٪ از کالاهای جهانی را تولید می‌کند و در سال ۲۰۲۲ بیش از ۴۴٪ از گندم و ۵۵٪ از برنج جهانی را تأمین کرد، که به آن‌ها قدرت رقابتی بالایی در بازار جهانی می‌دهد و به عنوان یک تأمین‌کننده اصلی مواد غذایی در سطح بین‌المللی شناخته می‌شود.^۳

۱ - هارت، تامس (۲۰۱۴). گروه بریکس: یک تحلیل جامع از اهداف و استراتژی‌های اقتصادی و سیاسی. انتشارات دانشگاه آکسفورد، ص ۳۱.

۲. O'Neill, Jim (2001). "Building Better Global Economic BRICs". Goldman Sachs.

۳ - سازمان ملل متحد. (۲۰۲۳). گزارش در خصوص نقش گروه بریکس در حکمرانی جهانی و توسعه.

۳) قدرت نظامی و هسته‌ای و فرصت‌های بریکس برای اصلاحات جهانی

بریکس شامل سه کشور هسته‌ای است: روسیه، چین و هند که مجموعاً دارای ۶۶۶۳ کلاهک هسته‌ای هستند. این کشورها به ترتیب در رده‌های دوم، سوم و چهارم از نظر قدرت نظامی قرار دارند، که به بریکس قدرت استراتژیک در صحنه جهانی می‌دهد. این توانمندی‌های نظامی، همراه با ویژگی‌های اقتصادی و سیاسی برجسته، بریکس را به یک بلوک قدرتمند تبدیل کرده که می‌تواند در آینده به یکی از قطب‌های اصلی اقتصاد و سیاست جهانی بدل شود. یکی دیگر از فرصت‌های مهم بریکس، حضور دو کشور این گروه (چین و روسیه) در عضویت دائم شورای امنیت سازمان ملل است. سه کشور دیگر بریکس نیز خواستار اصلاح ساختارهای سیاسی و مالی جهانی و دستیابی به عضویت دائم در شورای امنیت هستند. این امر به بریکس توانایی تقویت نفوذ سیاسی و اقتصادی خود در سطح جهانی را می‌دهد و فرصتی برای تغییر ساختار قدرت جهانی به نفع کشورهای در حال توسعه فراهم می‌آورد.^۱

مطلب دوم: نقش قدرت‌های نوظهور در بریکس

الف) نقش چین در گروه بریکس

چین به عنوان بزرگ‌ترین اقتصاد در گروه بریکس، نقش مهمی در شکل‌دهی استراتژی‌های اقتصادی و تجاری این گروه دارد. با اقتصادی که دومین اقتصاد بزرگ جهان است، چین تأثیر زیادی در تحولات جهانی داشته و بریکس را به قطب اقتصادی نوظهوری تبدیل کرده است. چین به عنوان مرکز تولید و صادرات کالاهای صنعتی، سهم بزرگی از تولید جهانی را به خود اختصاص داده و تأمین‌کننده اصلی مواد اولیه و کالاهای مصرفی برای کشورهای بریکس است. این کشور با تأسیس بانک توسعه جدید بریکس، زمینه‌ساز تأمین منابع مالی پروژه‌های مشترک است. چین همچنین از منابع طبیعی گسترده‌ای بهره می‌برد که همکاری‌های انرژی، کشاورزی و صنعتی را با دیگر کشورهای بریکس تقویت می‌کند. به علاوه، چین با صادرات تکنولوژی‌های نوین مانند هوش مصنوعی و انرژی‌های تجدیدپذیر، به کشورهای بریکس در مسیر رشد صنعتی و فناوری کمک می‌کند. چین در اصلاح نهادهای مالی جهانی مانند صندوق بین‌المللی پول و بانک جهانی فعال است و به کاهش وابستگی به سیستم‌های مالی غربی کمک می‌کند. پروژه‌های زیربنایی بزرگ مانند کریدور اقتصادی چین-پاکستان (CPEC) نیز نقش چین در بریکس را تقویت می‌کند.^۲

ب) نقش روسیه در گروه بریکس

روسیه به عنوان یکی از اعضای کلیدی بریکس، با داشتن منابع طبیعی فراوان، به ویژه در حوزه انرژی، جایگاه مهمی در این گروه دارد. این کشور با صادرات نفت و گاز به تقویت موقعیت بریکس و تأمین نیازهای انرژی کشورهای عضو کمک می‌کند. روسیه در پروژه‌های نوآورانه مانند صنایع دفاعی و فضایی با کشورهای بریکس همکاری می‌کند و از طریق تسلیحات هسته‌ای و ارتش

^۱ -ز کربا، فرید. (۲۰۰۸). دنیای پس از آمریکایی (ترجمه‌ی مرتضی شب‌زنده‌دار). تهران: انتشارات مروارید. ص ۱۸۵.

^۲ -جعفری، حسین. (۱۳۹۷). چین و بریکس: فرصت‌ها و چالش‌ها. مجله مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، ۲۵(۱)، ص

قدرتمند، امنیت منطقه‌ای و جهانی بریکس را تقویت می‌کند. روسیه در تلاش است تا بریکس را به عنوان بلوک قدرت جهانی در برابر سلطه غرب تقویت کند و در نهادهایی مانند بانک توسعه جدید بریکس و صندوق مالی بریکس حضور فعالی دارد. همچنین، در زمینه کشاورزی و امنیت غذایی با کشورهای بریکس همکاری کرده و در تولید غلات نقش مهمی ایفا می‌کند. به طور کلی، روسیه و چین بعنوان پایه‌گذاران استراتژی‌های بریکس، در تقویت موقعیت کشورهای در حال توسعه و ایجاد موازنه جدید در قدرت جهانی تأثیرگذارند.^۱

ج) نقش هند در بریکس

هند به عنوان یکی از اعضای کلیدی گروه بریکس، نقشی مهم در تحولات اقتصادی، سیاسی و اجتماعی این گروه ایفا می‌کند. با توجه به اینکه هند یکی از بزرگ‌ترین اقتصادهای در حال رشد است، پیشرفت‌های قابل توجه این کشور در زمینه‌های فناوری اطلاعات، نرم‌افزار، خدمات دیجیتال و کشاورزی تأثیر زیادی در تقویت جایگاه بریکس در عرصه جهانی دارد. این کشور یکی از بزرگ‌ترین صادرکنندگان خدمات فناوری اطلاعات است و در زمینه‌های نوآورانه مانند هوش مصنوعی و بلاک‌چین به کشورهای بریکس کمک می‌کند. هند همچنین در صنایع کشاورزی و داروسازی نقش چشمگیری دارد و در تأمین مواد غذایی و افزایش تولیدات دارویی به کشورهای بریکس کمک می‌کند. به عنوان یک کشور دموکراتیک با جمعیتی وسیع، هند در تلاش است تا بریکس را به عنوان یک قطب اقتصادی و سیاسی در برابر سلطه‌گری کشورهای غربی تقویت کند. هند در بانک توسعه جدید بریکس و صندوق مالی بریکس نیز نقش فعالی ایفا می‌کند و به تأمین منابع مالی برای پروژه‌های زیرساختی کمک می‌کند. علاوه بر این، هند از ظرفیت بریکس برای گسترش روابط اقتصادی و تجاری خود با کشورهای دیگر، به‌ویژه در آفریقا و آسیا، بهره می‌برد.^۲

د) نقش برزیل در بریکس

برازیل بعنوان بزرگ‌ترین اقتصاد در آمریکای لاتین و یکی از اعضای مهم بریکس، نقش حیاتی در تقویت همکاری‌های اقتصادی و سیاسی این گروه دارد. این کشور با منابع طبیعی گسترده، به ویژه در بخش کشاورزی و معادن، می‌تواند نیازهای کشورهای بریکس را در این حوزه‌ها تأمین کند. برزیل به عنوان یک تولیدکننده عمده مواد اولیه مانند سویا، قهوه و سنگ‌آهن، همکاری‌های تجاری خود را با سایر اعضای بریکس گسترش داده است. همچنین، برزیل بعنوان یک کشور در حال توسعه با چالش‌های اجتماعی و اقتصادی خاص خود، می‌تواند در تقویت موازنه اقتصادی و افزایش صدای کشورهای جنوب جهانی در نهادهای بین‌المللی مؤثر باشد.

ه) نقش آفریقای جنوبی در بریکس

آفریقای جنوبی بعنوان تنها عضو آفریقایی گروه بریکس، پل ارتباطی میان کشورهای این گروه و قاره آفریقا است. این کشور با منابع طبیعی فراوان و موقعیت استراتژیک در تجارت بین‌المللی،

^۱ - شریف‌زاده، محمود. (۱۳۹۶). روسیه و بریکس: تحلیل جایگاه و نقش روسیه در همکاری‌های اقتصادی و سیاسی این

گروه. تهران: انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی. ص. ۲۵.

^۲ - مرکز تحقیقات استراتژیک ايراس، «توازن هند در بریکس»، ايراس، ۲۰۲۵.

می‌تواند به عنوان کاتالیزور برای گسترش روابط اقتصادی و تجاری میان بریکس و کشورهای آفریقایی عمل کند. آفریقای جنوبی در صنایع معدنی، انرژی و کشاورزی پیشرفت‌های قابل توجهی داشته و می‌تواند به کشورهای بریکس در تأمین منابع طبیعی و انرژی کمک کند. همچنین، آفریقای جنوبی می‌تواند به تقویت جایگاه بریکس در سیاست‌های جهانی و ارتقای همکاری‌های چندجانبه کمک نماید.^۱

مطلب سوم: چالش‌های داخلی و اختلافات بین اعضای بریکس

گروه بریکس با تمام ظرفیت‌های عظیم اقتصادی، منابع طبیعی و قدرت نظامی که در اختیار دارد، همچنان با چالش‌های داخلی قابل توجهی روبه‌رو است که مانع از همگرایی کامل اعضای آن می‌شود. از جمله مهم‌ترین چالش‌ها، تفاوت‌های آشکار در اولویت‌های ملی، سیاست‌های خارجی و سیستم‌های سیاسی کشورهای عضو است. این تفاوت‌ها باعث بروز اختلافات جدی بین اعضای بریکس می‌شود که در برخی موارد حتی بر مسیر پیشبرد اهداف این بلوک تأثیر منفی گذاشته است. یکی از اصلی‌ترین موانع، تفاوت‌ها در سیاست‌های جهانی و رویکردهای استراتژیک کشورهای عضو است. به طور مثال، هند که عضوی از اتحاد چهارگانه (Quad) است، روابط نزدیکی با ایالات متحده دارد و تمایلی زیاد به رویارویی مستقیم با غرب ندارد. این در حالی است که چین و روسیه تمایل بیشتری به تقویت روابط با کشورهای غیرغربی دارند و از قدرت‌های اصلی بریکس به شمار می‌آیند. اختلافات مرزی بین چین و هند، همچون مناقشه در دره گالوان، نیز می‌تواند بر همگرایی گروه تأثیر بگذارد. همچنین، تفاوت‌های سیاسی و اقتصادی در داخل بلوک بریکس، که شامل کشورهای دموکراتیک مانند هند، برازیل و آفریقای جنوبی، و کشورهایی با رژیم‌های استبدادی مانند چین و روسیه است، تضادهای داخلی جدی ایجاد می‌کند. این تفاوت‌ها موجب می‌شود که بریکس نتواند در عرصه‌های بین‌المللی یکپارچگی لازم را داشته باشد و در مقابل تهدیدات خارجی با قدرت بیشتری عمل کند. افزون بر این، کشورهای جدیدی که به گروه بریکس پیوسته‌اند، مانند عربستان سعودی و امارات متحده عربی، روابط نزدیک‌تری با ایالات متحده دارند و این موضوع می‌تواند منجر به تقسیمات جدید در داخل گروه شود. در این شرایط، گروه بریکس در عین برخورداری از توانمندی‌های بزرگ اقتصادی و نظامی، با تهدیدات داخلی جدی از سوی اعضای خود روبه‌رو است که ممکن است در آینده به کاهش قدرت و نفوذ آن منجر شود. در نهایت، این اختلافات و چالش‌ها، تهدیدی برای انسجام داخلی بریکس محسوب می‌شود. ایالات متحده و دیگر قدرت‌های غربی، با استفاده از ابزارهای مختلف، ممکن است تلاش کنند تا این بلوک قدرتمند را از درون بی‌ثبات کرده و توانایی آن را برای رقابت با قدرت‌های جهانی به چالش بکشند.^۲

مبحث چهارم: بریکس و تضعیف هژمونی آمریکا

در این مبحث، ابتدا به نقش گروه بریکس در تغییر موازنه قدرت جهانی و تلاش‌های این گروه برای مقابله با سلطه آمریکا و دیگر قدرت‌های غربی پرداخته خواهد می‌شود. سپس، عوامل

۱- حمدی، م. (۲۰۲۴). تأثیر بریکس بر اقتصادهای نوظهور؛ یک رویکرد نوآورانه. خبرگزاری تسنیم. دریافت‌شده از [URL]

۲- جعفری، حسین. "چین و بریکس: فرصت‌ها و چالش‌ها." مجله مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، ۲۵/۱ (۱۳۹۷): ۳۰-۲۵.

مختلفی که به تضعیف هژمونی آمریکا در نظام جهانی کمک کرده‌اند، از جمله ظهور قدرت‌های نوظهور و چالش‌های داخلی و خارجی آمریکا، بررسی خواهد شد.

مطلب اول: نقش بریکس در تغییر موازنه قدرت جهانی

گروه بریکس (BRICS) که شامل پنج کشور برزیل، روسیه، هند، چین و آفریقای جنوبی است، به عنوان یک اتحاد اقتصادی و سیاسی نوظهور، به طور فزاینده‌ای بر موازنه قدرت جهانی تأثیر می‌گذارد. این گروه به ویژه در دهه‌های اخیر تلاش کرده است تا جایگاه خود را در نظام بین‌المللی تقویت کند و در مقابل سلطه آمریکا و دیگر قدرت‌های غربی ایستادگی کند. بریکس در زمینه‌های مختلف اقتصادی، تجاری و سیاسی اقدامات مهمی را انجام داده است. یکی از اقدام‌های برجسته، ایجاد بانک توسعه بریکس و صندوق ذخیره ارزی بریکس است که به عنوان ابزارهایی برای تقویت اقتصاد کشورهای عضو و کاهش وابستگی به مؤسسات مالی تحت سلطه غرب مانند بانک جهانی و صندوق بین‌المللی پول ایجاد شده‌اند. این نهادها به کشورهای در حال توسعه کمک می‌کنند تا پروژه‌های زیرساختی خود را تأمین مالی کنند و از وابستگی به قدرت‌های غربی بکاهند. علاوه بر این، بریکس از نظر دیپلماتیک و سیاسی نیز سعی در ایجاد یک جبهه متحد دارد. این گروه در مسائل بین‌المللی مانند بحران‌های ژئوپولیتیکی، تغییرات اقلیمی، و مسائل اقتصادی جهانی نظرات مشترکی را ارائه می‌دهد و در تلاش است تا یک نظم جهانی چندقطبی را ترویج دهد که بر اساس همکاری برابر میان کشورهای مختلف باشد. این اقدام‌ها باعث می‌شود تا کشورهای عضو بریکس به طور مستقیم بر روندهایی چون جهانی‌شدن، تجارت آزاد و مدیریت بحران‌های جهانی تأثیرگذار شوند.^۱

مطلب دوم: تضعیف هژمونی آمریکا: تهدیدات و چالش‌ها

هژمونی آمریکا در نظام جهانی از دهه‌ها پیش بر قدرت‌های سیاسی، اقتصادی و نظامی جهان سایه انداخته است. اما در سال‌های اخیر، روندهایی باعث شده‌اند که این هژمونی تحت فشار قرار گیرد. مهم‌ترین عواملی که به تضعیف هژمونی آمریکا کمک می‌کنند، عبارتند از ظهور قدرت‌های نوظهور، تغییرات اقتصادی و چالش‌های داخلی آمریکا.

یکی از مهم‌ترین تهدیدات برای هژمونی آمریکا، ظهور چین به عنوان یک قدرت اقتصادی و نظامی بزرگ است. چین به ویژه در سال‌های اخیر در زمینه‌های مختلف اقتصادی، تجاری، و فناوری پیشرفت‌های چشمگیری داشته است و تبدیل به رقیب اصلی آمریکا در سطح جهانی شده است. پروژه‌های عظیمی مانند ابتکار کمربند و جاده چین در تلاش است تا روابط اقتصادی و تجاری با کشورهای مختلف به ویژه در آسیا، آفریقا و اروپا را تقویت کند و نفوذ آمریکا را کاهش دهد. هند و روسیه نیز به عنوان دیگر قدرت‌های نوظهور، چالش‌های مشابهی برای هژمونی آمریکا ایجاد کرده‌اند. هند با رشد اقتصادی سریع و روسیه با قدرت نظامی و نفوذ ژئوپولیتیکی خود، به ویژه در خاورمیانه و اروپای شرقی، قادر به تغییر معادلات جهانی هستند. همچنین، کشورهای بریکس به عنوان یک جبهه متحد از کشورهای در حال توسعه، به مقابله با سلطه غربی و ایالات متحده پرداخته‌اند و تأکید زیادی بر تأسیس نظام‌های اقتصادی و مالی مستقل از آمریکا

۱- زکریا، فرید. (۲۰۰۸). دنیای پس از آمریکایی (ترجمه‌ی مرتضی شب‌زنده‌دار). تهران: انتشارات مروارید. ص. ۱۴۲.

دارند. چالش‌های داخلی آمریکا، از جمله بحران‌های اقتصادی، اختلافات سیاسی و بی‌اعتمادی عمومی نسبت به دولت‌ها، همچنین به تضعیف جایگاه این کشور در صحنه جهانی کمک کرده است. همچنین، سیاست‌های خارجی آمریکا، مانند جنگ‌های طولانی‌مدت در خاورمیانه و دخالت‌های نظامی، به تدریج موجب کاهش محبوبیت و اعتبار آمریکا در سطح جهانی شده است. در مجموع، تضعیف هژمونی آمریکا ناشی از مجموعه‌ای از عوامل داخلی و خارجی است که در کنار رقابت‌های فزاینده از سوی قدرت‌های نوظهور، به چالش‌های این کشور در حفظ سلطه خود در جهان دامن زده است.^۱

نتیجه‌گیری

سلطه ایالات متحده پس از جنگ سرد از طریق قدرت اقتصادی، نظامی و سیاسی بر نظم جهانی تک‌قطبی حاکم شد و آمریکا توانست بر نهادهای بین‌المللی و سیستم مالی جهانی تسلط یابد. با این حال، در سال‌های اخیر، ظهور قدرت‌های نوظهور، به ویژه چین، روسیه و کشورهای گروه بریکس، به چالشی جدی برای هژمونی آمریکا تبدیل شده است. بحران‌های اقتصادی جهانی و ضعف‌های ساختاری سیستم مالی تحت رهبری ایالات متحده، موجب افزایش تمایل کشورهای مختلف به ایجاد سیستم‌های مالی مستقل و کاهش وابستگی به دلار شده است. در این راستا، چین و روسیه با تقویت روابط اقتصادی و استفاده از ارزهای ملی، به دنبال تقویت موقعیت خود در اقتصاد جهانی هستند.

گروه بریکس با هدف اصلاح نهادهای مالی جهانی و مقابله با سلطه اقتصادی غرب، به طور فزاینده‌ای در حال شکل‌دهی به نظم جهانی جدیدی است که در آن کشورهای نوظهور نقش برجسته‌تری دارند. این گروه با تأکید بر توسعه پایدار و توجه به مسائل جهانی مانند تغییرات اقلیمی، فقرزدایی و عدالت اقتصادی، در تلاش است تا ساختاری چندقطبی برای مدیریت جهانی ایجاد کند که در آن کشورهای در حال توسعه به ویژه در عرصه‌های مالی و اقتصادی، جایگاه قوی‌تری داشته باشند. بریکس با برخورداری از منابع طبیعی عظیم، جمعیت وسیع و قدرت اقتصادی و نظامی بالا، ظرفیت زیادی برای تأثیرگذاری بر تحولات جهانی دارد. چین و روسیه به عنوان بازیگران اصلی این گروه، نقش کلیدی در پیشبرد پروژه‌های اقتصادی، تجاری و زیربنایی ایفا می‌کنند.

با این حال، بریکس با چالش‌های داخلی و خارجی متعددی مواجه است. اختلافات استراتژیک میان کشورهای عضو، به ویژه میان هند و چین، و همچنین روابط برخی اعضا با غرب، تهدیدی برای انسجام گروه و اثرگذاری آن در سطح جهانی محسوب می‌شود. علاوه بر این، تنوع نظام‌های سیاسی و دیدگاه‌های مختلف در سیاست خارجی اعضای گروه، هماهنگی کامل میان آنها را دشوار می‌کند. این چالش‌ها می‌تواند روند شکل‌گیری نظم جهانی چندقطبی را کند کند. با توجه به روندهای جهانی و چالش‌هایی که بریکس با آن مواجه است، تضعیف هژمونی آمریکا و ظهور قدرت‌های نوظهور، به ویژه در عرصه‌های اقتصادی و سیاسی، همچنان به چالش‌های فزاینده‌ای برای سلطه آمریکا در سطح جهانی تبدیل خواهد شد. با این حال، بریکس به دلیل ناهمگونی‌های

۱- جعفری، حسین. (۱۳۹۷). "چین و بریکس: فرصت‌ها و چالش‌ها". مجله مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، ۲۵(۱)، ۴۰.

داخلی و تفاوت‌های استراتژیک اعضا، در کوتاه‌مدت نمی‌تواند به عنوان یک بدیل کامل برای هژمونی غرب به رهبری ایالات متحده عمل کند. این گروه، با وجود چالش‌های درونی و فشارهای خارجی، قادر است هژمونی آمریکا را تضعیف کرده و به ویژه در جهت تقویت نظم جهانی چندقطبی گام‌های مؤثری بردارد. در مجموع، بریکس نه تنها به عنوان یک بلوک اقتصادی و سیاسی در حال رشد، بلکه به عنوان یکی از قطب‌های اصلی قدرت جهانی در حال ظهور است. این گروه در تلاش است تا با ترویج نظم جهانی چندقطبی و تقویت همکاری‌های بین‌المللی، جهانی متفاوت از نظم تک‌قطبی فعلی به وجود آورد و نقشی بیشتر در تحولات جهانی ایفا کند. اما برای تحقق این هدف، بریکس باید چالش‌های داخلی خود را حل کرده و با توجه به منابع و ظرفیت‌های عظیم خود، به طور استراتژیک بر افزایش انسجام و هماهنگی میان اعضای خود تمرکز کند تا بتواند به طور مؤثر در مدیریت تحولات جهانی مشارکت داشته باشد. نظم تک‌قطبی و نظام هژمونیک که آرزوی هر قدرت بزرگ است تا هنوز تحقق نیافته است یا کماکان این موضوع میان دانشمندان اهل نظر اختلافی است. هرچند ایالات متحده بویژه پس از فروپاشی شوروی تلاش کرده تا به این جایگاه دست یابد اما تا هنوز به آن دست نیافته است. یا به عبارت دیگر، آمریکا را می‌توان یک ابر قدرت نامید اما یک قدرت هژمونیک نه و تا رسیدن به آن جایگاه فاصله زیادی دارد.

پیشنهادهای

۱) تقویت همکاری‌های بین‌المللی در راستای توسعه اقتصادی پایدار: کشورهای عضو بریکس و سایر قدرت‌های نوظهور می‌توانند به تقویت همکاری‌های اقتصادی خود در راستای توسعه پایدار و کاهش وابستگی به قدرت‌های غربی بپردازند. این همکاری‌ها می‌تواند شامل ایجاد شبکه‌های تجاری و مالی مستقل، تقویت سرمایه‌گذاری‌های مشترک در زیرساخت‌ها و انرژی، و تلاش برای کاهش نابرابری‌های اقتصادی باشد.

۲) توسعه مکانیسم‌های جدید چندجانبه‌گرایی برای مقابله با سلطه آمریکا: کشورهای بریکس می‌توانند با ایجاد نهادهای چندجانبه‌گرای جدید و تقویت سازمان‌هایی مانند سازمان همکاری‌های شانگهای (SCO) و بانک توسعه بریکس (NDB)، به عنوان جایگزین‌هایی برای نهادهای جهانی تحت سلطه آمریکا مانند صندوق بین‌المللی پول (IMF) و بانک جهانی عمل کنند. این رویکرد می‌تواند منجر به کاهش نفوذ آمریکا در تصمیم‌گیری‌های اقتصادی و مالی جهانی و تقویت صدای کشورهای در حال توسعه در سطح بین‌المللی شود.

۳) افزایش تلاش‌ها برای ایجاد یک الگوی فرهنگی مستقل در برابر هژمونی غربی: کشورهای بریکس باید با تقویت هویت فرهنگی خود و تضعیف سلطه فرهنگی غرب، برنامه‌های فرهنگی مشترک و رسانه‌های مستقل را توسعه دهند. این اقدامات می‌تواند شامل تولید محتوای فرهنگی، فیلم‌ها و رسانه‌های دیجیتال باشد که ارزش‌ها و نگرش‌های کشورهای بریکس را ترویج کرده و در مقابل فرهنگ غالب غربی قرار گیرد.

۴) روند عضویت در بریکس پیچیده و زمان‌بر است، اما افغانستان می‌تواند برای بهبود وضعیت اقتصادی خود در کوتاه‌مدت به عضویت در دو نهاد اقتصادی این سازمان، نظیر بانک توسعه جدید و مکانیسم ذخیره احتیاطی، مانند کشورهای بنگلادش و مصر، تلاش کند و پس از آن با رایزنی‌های بیشتر، به عضویت اصلی بریکس دست یابد.

منابع کتب

- ۱) زکریا، فرید. (۲۰۰۸). دنیای پس از آمریکایی (ترجمه‌ی مرتضی شب‌زنده‌دار). تهران: انتشارات مروارید.
- ۲) شون، کلارک، هوک، سائرینا. (۱۳۹۳). جهان پیش‌رو: مناظره در باره جهان پس از آمریکا (ترجمه‌ی علی‌رضا طیب). تهران: انتشارات نی.
- ۳) عسکری، محمود، (۱۳۸۷)، "موازنه نرم در برابر قدرت برتر یکجانبه گرا" فصلنامه راهبرد نظامی، سال ششم شماره نهم.
- ۴) فرای، گرگ، اُهیگن. (۱۳۹۰). تصویرهای متعارض از سیاست جهان (ترجمه‌ی علی‌رضا طیب). تهران: انتشارات نی.
- ۵) فوکویاما، فرانسیس. (۱۳۹۶). پایان تاریخ و انسان واپسین (ترجمه‌ی عباس عربی و زهره عربی). (چاپ سوم). تهران: انتشارات سخن‌کده.
- ۶) میرشایمر، جان. (۱۳۹۳). تراژدی سیاست قدرت‌های بزرگ (ترجمه‌ی غلام چگنی‌زاده). (چاپ چهارم). تهران: انتشارات وزارت امور خارجه.
- ۷) هارت، تامس (۲۰۱۴). گروه بریکس: یک تحلیل جامع از اهداف و استراتژی‌های اقتصادی و سیاسی. انتشارات دانشگاه آکسفورد.

مقالات

- ۸) تاجیک، کاکه (۱۴۰۲)، افغانستان و بریکس، "ژورنال مطالعات استراتژیک وزارت امور خارجه افغانستان" شماره ۶۳.
- ۹) جعفری، حسین. (۱۳۹۷). چین و بریکس: فرصت‌ها و چالش‌ها. مجله مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز.
- ۱۰) شریف‌زاده، محمود. (۱۳۹۶). روسیه و بریکس: تحلیل جایگاه و نقش روسیه در همکاری‌های اقتصادی و سیاسی این گروه. تهران: انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- ۱۱) یوسف زاده، فرهاد، (۱۴۰۲)، "بریکس و بازتعریف حاکمیت جهانی: چالش‌ها، فرصت‌ها و چشم اندازه‌های آینده"، وبسایت روزنامه هشت صبح، دسترسی در: <https://8am.media/fa/brics-and-the-redefining-of-global-governance-challenges-opportunities-and-future-prospects/>
- ۱۲) O'Neill, Jim (۲۰۰۱). "Building Better Global Economic BRICs". Goldman Sachs.
- ۱۳) مرکز تحقیقات استراتژیک ایراس. (۲۰۲۵). توازن هند در بریکس. ایراس. بازیابی شده از <https://www.iras.ir>

خلاصه مقالات انگلیسی به پشتو

د کارمندانو پر تولیدي وړتیا د بشري سرچینو په مدیریت کې د معلوماتي ټکنالوژۍ د یوځایوالي اغېز: د افغانستان د غیر دولتي مؤسسو یوه څېړنه

دا څېړنه د افغانستان د غیر دولتي ادارو په چوکاټ کې د کارمندانو د تولیدي ظرفیت په لوړولو کې د معلوماتي ټکنالوژۍ (IT) رول تحلیلوي. څېړنه پر هغو بنسټیزو برخو تمرکز کوي چې عبارت دي له: د معلوماتي ټکنالوژۍ پر بنسټ د بشري سرچینو کړنلارې، د IT پوهه، د IT پر بنسټ نوښتونه، او د IT بنسټیز زیربنایي جوړښتونه.

څېړنې میتود کمیتي دی، او د سروې پر بنسټ ولاړه ده، او معلومات له هغو مسلکي کسانو څخه راټول شوي چې د افغانستان په مخابراتي، بانکدارۍ او لوړو زده کړو په سکتورونو کې د بشري سرچینو او معلوماتي ټکنالوژۍ په برخو کې کار کوي. ټولټال ۲۰۶ معتبرې او د شننې وړ پوښتنلیکونه ترلاسه شوي دي.

د څېړنې پایلې څرگندوي چې د معلوماتي ټکنالوژۍ پر بنسټ د بشري سرچینو مدیریت د کارمندانو سره د تولید د زیاتوالي په برخه کې د پیاوړو او مثبتو اړیکو څرگندونه کوي، او دا ډول مدیریت د HRM د پروسو په اسانتیا کې مهم رول لري. همداراز، په کارمندانو کې د معلوماتي ټکنالوژۍ اړوند پوهه هم د تولید پر کچې د مهم او مثبت اغېز څرگندونه کوي، چې د کارمندانو د IT په میدان کې د وړتیاوو ارزښت ته اشاره کوي.

خو په مقابل کې، د معلوماتي ټکنالوژۍ نوښتونه او زیربنایي جوړښتونه د احصایې له پلوه مهم رول نه لري، دا پایله دا څرگندوي چې ممکن د دوی تاثیرات غیر مستقیم یا د سازماني شرایطو پورې تړلي وي.

د څېړنې له موندنو څخه دا پایله اخیستل کېږي چې د IT پر بنسټ د HR سیستمونو پلي کول او د کارمندانو د معلوماتي ټکنالوژۍ پوهه لوړول د سازماني پایلو د ښه والي لپاره ستر اهمیت لري. له همدې امله، وړاندیز کېږي چې د افغانستان غیر دولتي ادارې باید د IT پر بنسټ د بشري سرچینو د مدیریت پیاوړتیا او د کارکوونکو د IT مهارتونو لوړولو ته لومړیتوب ورکړي.

سربېره پر دې، راتلونکې څېړنې باید د معلوماتي ټکنالوژۍ د نوښت او بنسټیز جوړښت د اغېز د دقیقو میکانیزمونو په تشخیص تمرکز وکړي، او د افغانستان د ځانګړي سازماني چاپېریال نور مهم فکتورونه هم تحلیل کړي.

کلیدي ټکي: معلوماتي ټکنالوژي، د کارمندانو تولید، د معلوماتي ټکنالوژۍ پر بنسټ د HR کړنلارې، د IT پوهه، غیر دولتي ادارې، IT نوښتونه، IT بنسټیزې زیربناوې، د HR مسلکي کسان، افغانستان، د IT پر بنسټ د HR سیستمونه.

ملخصات البحوث باللغة العربية

العلوم الشرعية والعلوم العصرية: بواغث التنافر وضرورة التفاعل

الملخص

يهدف هذا البحث إلى دراسة مظاهر التنافر بين حاملي العلوم الشرعية والعلوم العصرية في المجتمعات الإسلامية المعاصرة، مع تتبع جذوره التاريخية وآثاره الحضارية والفكرية. فهذه القطيعة لم تنشأ بمعزل عن السياق التاريخي، بل تعود في جزء كبير منها إلى آثار المرحلة الاستعمارية، التي أسهمت في تفكيك البنية المعرفية المتماسكة التي كانت سائدة في الحضارة الإسلامية.

يعتمد البحث على المنهج التحليلي-التاريخي إلى جانب المقارنة، ساعياً إلى الإجابة عن السؤال المحوري: لماذا وكيف دخل حاملو العلوم في العالم الإسلامي من باب التنافر؟ وما السبل الكفيلة بإعادة بناء جسور التفاعل والتكامل بينها؟ تم تحليل المعطيات من خلال مقارنة مفهومية ومقارنة، بالاستناد إلى مصادر كلاسيكية وآراء عدد من العلماء المسلمين المعاصرين.

وقد أظهرت نتائج البحث أن الحضارة الإسلامية، في أوج ازدهارها، لم تعرف قطيعة بين العلوم الشرعية والطبيعية، بل نظرت إلى العلم باعتباره وحدة متكاملة قائمة على الوحدة في إطار المعرفة الإسلامية الجامعة. وقد تعزز هذا الانسجام من خلال مؤسسات علمية كبرى مثل المدارس النظامية، وبيت الحكمة، والمراسد العلمية. غير أن دخول النماذج الغربية ذات الطابع العلماني خلال الحقبة الاستعمارية أدى إلى انقسام في البنية المعرفية الإسلامية، ونتج عنه تباعد بين مجالات المعرفة المختلفة.

ويخلص البحث إلى أن إحياء الحضارة الإسلامية في العصر الحديث يتطلب إعادة بناء العلاقة العقلية والمعرفية والمؤسسية بين العلوم الشرعية والعلوم العصرية. ويوصي بالعمل على تأسيس نظام تعليمي موحد ومتكامل، يعيد تعريف فلسفة العلم من منظور إسلامي، ويعزز الحوار بين التخصصات المختلفة في ضوء مقاصد الشريعة والتقاليد العلمية العريقة للحضارة الإسلامية.

الكلمات المفتاحية: العلوم الشرعية والعصرية، الاستعمار الأوروبي، المؤسسات التعليمية، تكامل العلوم.

منظمة شنغهاي للتعاون ودورها في كبح جماح السياسات التوسعية للغرب والولايات المتحدة

الملخص

تأسست منظمة شنغهاي للتعاون في بدايتها كإطار إقليمي لحل النزاعات الحدودية والإقليمية بين الدول الأعضاء، خاصة عقب انهيار الاتحاد السوفييتي واستقلال عدد من دول آسيا الوسطى التي واجهت تحديات متعددة في ترسيم الحدود. وبمبادرة من روسيا والصين، وُضعت اللبنة الأولى للتعاون تحت مسمى "مجموعة شنغهاي الخماسية"، ثم توسعت بانضمام أوزبكستان لتُعرف لاحقاً بـ "مجموعة شنغهاي السادسة"، وصولاً إلى إعلان تأسيس منظمة شنغهاي للتعاون (SCO) في ١٥ يونيو ٢٠٠١، لتتخذ طابعاً مؤسسياً أوسع يغطي مجالات متعددة، أبرزها التعاون الاقتصادي والأمني. في السنوات الأخيرة، ومع تصاعد التوترات بين روسيا والغرب في إطار الحرب في أوكرانيا، وتنامي الخلافات بين الصين والولايات المتحدة بشأن قضايا استراتيجية مثل جزيرة تايوان، برزت

منظمة شنغهاي بوصفها تكتلاً دولياً يمكن أن يشكل توازناً في وجه الأحادية القطبية الغربية. كما ساهم النمو الاقتصادي المتسارع للصين، وتبني روسيا سياسة خارجية فاعلة، في تعزيز مكانة المنظمة، في مقابل السياسات التوسعية لحلف الناتو باتجاه الشرق، والتي تهدف إلى الحد من صعود الصين وإعادة تموضع روسيا كقوة فاعلة في النظام الدولي.

من هنا تنبع الإشكالية الرئيسة لهذا البحث، والتي تتمثل في التساؤل الآتي: هل تمتلك منظمة شنغهاي للتعاون، التي تضم بين أعضائها قوى منافسة للولايات المتحدة مثل روسيا، الصين، وإيران، القدرة على التحول إلى تكتل دفاعي فاعل يوازي حلف الناتو، ويسهم في إعادة تشكيل بنية النظام الدولي باتجاه التعددية القطبية؟ تنطلق فرضية الدراسة من أن التحولات الجيوسياسية الأخيرة في أوروبا الشرقية، والشرق الأقصى، وآسيا الوسطى، قد وفّرت فرصة تاريخية لتعزيز مكانة المنظمة كقوة توازن في وجه السياسات الغربية الأحادية. ويُتوقع أن تتمكن الدول الأعضاء، من خلال تنسيق جهودها الأمنية والاقتصادية، من احتواء السياسات التوسعية للولايات المتحدة والناتو، على الأقل في نطاقها الجغرافي المباشر، وبذلك تضع الأسس لنظام دولي أكثر توازناً وتعددية.

الكلمات المفتاحية: منظمة شنغهاي للتعاون، التعددية القطبية، الصين، روسيا، الولايات المتحدة، الأمن الإقليمي، التكتلات الدولية.

الميتافيرس: ماهيته، تحدياته، والحلول القانونية المقترحة

الملخص

شهدت التقنيات الرقمية في العصر الحديث تطوراً سريعاً أفضى إلى تغييرات جذرية في مختلف مجالات الحياة، وأصبحت هذه التحولات من العوامل الأساسية التي تؤثر في تنظيم حياة الإنسان المعاصر. ومن أبرز ملامح هذا التحول، ظهور "الميتافيرس" بوصفه بيئة افتراضية جديدة تُعيد تشكيل أنماط التفاعل الإنساني والاجتماعي والقانوني. تهدف هذه الدراسة إلى بيان ماهية الميتافيرس وتحليل أبعاده القانونية، من خلال مناقشة أهم الإشكاليات المتعلقة به، والتساؤل عن مدى إمكانية تطبيق الأحكام القانونية السارية على العالم الحقيقي، على هذا الفضاء الرقمي، بالإضافة إلى استشراف أطر فقهية وتنظيمية تساعد على التعامل معه بصورة مشروعة وفعالة.

تسعى الدراسة إلى الإجابة عن عدد من الأسئلة المحورية، منها: ما هو الميتافيرس؟ وما الآثار القانونية للمعاملات التي تُبرم في نطاقه؟ ما طبيعة "الأفاتار" من الناحية القانونية: هل يُعد كياناً ذا شخصية مستقلة أم تابعاً لمستخدمه؟ ما القواعد القانونية التي تحكم هذا الفضاء، وما مدى فاعليتها؟ إلى جانب مناقشة تساؤلات فرعية أخرى تتعلق بالجوانب الأخلاقية والتنظيمية لهذا العالم الافتراضي.

تعتمد منهجية البحث على المقارنة بين المفاهيم القانونية في العالم الواقعي ونظيراتها في البيئة الافتراضية ثنائية وثلاثية الأبعاد، مع الاستفادة من الدراسات والمصادر المتاحة، رغم محدودية الأدبيات المتخصصة في هذا المجال المستجد.

يتضمن البحث عرضاً تحليلياً لمفهوم الميتافيرس، يتبعه استعراض للتحديات القانونية والفقهية الناتجة عن التعامل معه، ويُختتم بتقديم توصيات عملية وعلمية تهدف إلى الإسهام في بناء أطر قانونية واضحة، تساعد في تنظيم هذا الفضاء الرقمي بما ينسجم مع القيم القانونية والإنسانية الراسخة.

الكلمات المفتاحية: الأفاتار، الفضاء الرقمي، العالم الافتراضي، تقنية البلوك تشين.

تقويم مدى مشروعية ودقة توظيف الذكاء الاصطناعي في عملية إصدار الفتوى

الملخص

يهدف هذا البحث إلى تقويم مدى أهلية الذكاء الاصطناعي للمساهمة في عملية إصدار الفتوى، وذلك من خلال دراسة تحليلية لتطبيقات التكنولوجيا الحديثة في حقل الفقه الإسلامي. ويبدأ البحث بتأصيل المفهوم العلمي للذكاء الاصطناعي، مع بيان قدراته التقنية في معالجة المعطيات الفقهية، وإبراز إمكاناته في الوصول السريع إلى مصادر الاستنباط الشرعي، وتحليل القضايا ذات البنية المعرفية المعقدة.

في المرحلة الثانية، يناقش البحث إمكانية اتصاف الذكاء الاصطناعي بالأهلية المطلوبة للقيام بدور المُفتي، مع التركيز على ما يعتري هذا التصور من إشكالات جوهرية، أهمها العجز البنيوي لهذه التقنية عن إدراك المقاصد المتغيرة للأحكام الشرعية، وعدم قدرتها على تحمّل المسؤولية الأخلاقية المرتبطة بالإفتاء. كما يتناول البحث حدود تدخل الذكاء الاصطناعي في العملية الاجتهادية، ليخلص إلى أن دوره المحتمل يجب أن يُفهم بوصفه "أداة دعم معرفي"، لا بديلاً عن الإنسان المجتهد. وتُظهر النتائج أن استخدام الذكاء الاصطناعي في مجال الفتوى لا يخلو من القيمة العلمية، شريطة أن يتم ضمن إطار ضوابط دقيقة، وبإشراف فقهاء متخصصين، بما يضمن احترام الخصوصية المعرفية والأخلاقية لمجال الإفتاء.

الكلمات المفتاحية: الفقه الإسلامي، الاجتهاد، إصدار الفتوى، الذكاء الاصطناعي.

منظمة البريكس وإعادة تشكيل توازن القوى في النظام الدولي

الملخص

تعدّ منظمة البريكس تكتلاً دولياً نشأ بدافع السعي إلى إحداث تحول بنيوي في النظام العالمي، وذلك من خلال الانتقال من نموذج الهيمنة الأحادية إلى نظام متعدد الأقطاب، تقوده مجموعة من الدول ذات الاقتصاديات الصاعدة التي تطمح إلى تعزيز دورها في صياغة المشهد الدولي. تهدف هذه المنظمة إلى توفير بيئة عالمية تتيح للدول النامية والأقل نمواً مشاركة أكثر فاعلية في صنع القرار الدولي، وتحقيق توازن أعدل في توزيع النفوذ.

ومع ازدياد التأثير الاقتصادي لأعضاء البريكس على الساحة العالمية، أبدت العديد من الدول اهتمامها بالانضمام إلى هذا التكتل الطموح، في مسعى للمشاركة في جهود إعادة تشكيل النظام الدولي. ويُعدّ تقليص هيمنة الدولار الأمريكي في المبادلات المالية الدولية من أبرز أهداف المنظمة، إذ تسعى إلى استبدال الاعتماد على الدولار بتداول العملات الوطنية بين أعضائها، واعتماد آليات مالية بديلة ومستقلة عن النظام المالي الغربي.

وعلى الرغم من التحديات البنيوية التي تواجهها المنظمة، كتفاوت الأنظمة السياسية والاقتصادية بين أعضائها، بالإضافة إلى استمرار النفوذ العسكري والمالي للولايات المتحدة، فإن البريكس قد تمكنت من توسيع نطاق حضورها وتأثيرها، لا سيما في المجالات الاقتصادية والسياسية. وقد اتخذت في هذا السياق خطوات استراتيجية هدفت إلى تقويض الهيمنة الأمريكية، وتعزيز الاستقلال عن المؤسسات المالية الخاضعة لنفوذ الغرب، مثل صندوق النقد الدولي والبنك الدولي. وتأتي هذه المبادرات في إطار الرؤية الأشمل للبريكس، الرامية إلى بناء نظام عالمي متنوع ومتعدد الأقطاب.

وفي ضوء هذه التحولات، يبدو أن النظام الدولي يسير باتجاه تعددية قطبية متزايدة. إلا أن تحقيق هذه الرؤية بشكل فعال يظل مرهوناً بقدرة المنظمة على معالجة التباينات الداخلية بين أعضائها، والتوصل إلى آليات توافقية تضمن الانسجام في الرؤية والأداء. وإذا ما نجحت البريكس في تجاوز تلك العقبات، فإن النظام العالمي مرشح للدخول في مرحلة جديدة من إعادة التوازن، ستكون لها آثار عميقة في مختلف الأبعاد السياسية والاقتصادية العالمية.

الكلمات المفتاحية: البريكس، النظام الدولي متعدد الأقطاب، هيمنة الدولار الأمريكي، الاقتصاد العالمي.

أثر دمج تكنولوجيا المعلومات في إدارة الموارد البشرية على إنتاجية الموظفين: دراسة تطبيقية على المنظمات غير الحكومية في أفغانستان

الملخص

تهدف هذه الدراسة إلى استقصاء أثر تكامل تكنولوجيا المعلومات في إدارة الموارد البشرية على إنتاجية الموظفين ضمن المنظمات غير الحكومية في أفغانستان، مع التركيز على أربعة محاور أساسية: الممارسات الإدارية المعتمدة على تكنولوجيا المعلومات، المعرفة التكنولوجية، الابتكار التقني، والبنية التحتية الرقمية.

وقد اعتمدت الدراسة منهجاً كمياً باستخدام استبيان وزّع على العاملين في مجالي الموارد البشرية وتكنولوجيا المعلومات في قطاعات الاتصالات والمصارف والتعليم الجامعي، حيث تم جمع (٢٠٦) استجابة صالحة للتحليل الإحصائي. أظهرت النتائج وجود علاقة إيجابية قوية ودالة إحصائياً بين ممارسات إدارة الموارد البشرية المبنية على تكنولوجيا المعلومات وبين إنتاجية الموظفين، مما يبرهن على أهميتها في تحسين كفاءة الأداء الإداري. كما تبين أن للمعرفة التكنولوجية لدى الموظفين أثراً إيجابياً ملحوظاً، ما يؤكد على دور الكفاءات الرقمية في تعزيز الأداء والإنتاجية.

وفي المقابل، لم يُسجل أي أثر معنوي لكل من الابتكار التكنولوجي والبنية التحتية الرقمية على الإنتاجية، ما يشير إلى احتمالية وجود تأثيرات غير مباشرة أو ارتباط هذه المتغيرات بخصوصيات السياق المحلي والتنظيمي.

وتخلص الدراسة إلى ضرورة تبني أنظمة موارد بشرية قائمة على تكنولوجيا المعلومات، وتكثيف برامج التدريب الفني للموظفين في هذا المجال، لما لذلك من دور فعال في تحسين نتائج الأداء المؤسسي. كما توصي بإجراء دراسات مستقبلية للكشف عن الآليات غير المباشرة التي قد تسهم من خلالها الابتكارات التقنية والبنى التحتية في رفع معدلات الإنتاجية، مع مراعاة الخصوصيات التنظيمية والسياقية للبيئة الأفغانية.

الكلمات المفتاحية: تكنولوجيا المعلومات، إنتاجية الموظفين، إدارة الموارد البشرية الرقمية، الكفاءة التقنية، الابتكار التكنولوجي، البنية التحتية الرقمية، المنظمات غير الحكومية، أفغانستان.

“The Impact of IT Integration in Human Resource Management on Employee Productivity: A Study of Afghanistan's NGOs”

Abstract

This research investigates the role of Information Technology (IT) in enhancing Employee Productivity within Afghanistan's non-governmental organizations (NGOs), focusing on IT-driven HR practices, IT knowledge, IT innovation, and IT infrastructure. Using a quantitative survey research design, data were collected from HR and IT professionals in the telecom, banking, and university sectors in Afghanistan, with 206 valid responses obtained. The findings reveal a strong and positive association between IT-driven HR practices and Employee Productivity, confirming their critical role in streamlining HRM processes. IT knowledge also demonstrated a significant positive effect, emphasizing the importance of employee IT competencies in achieving productivity gains. In contrast, IT innovation and IT infrastructure had limited and statistically non-significant effects, suggesting that their influence on productivity may be indirect or context-dependent. This research highlights the importance of implementing IT-driven HR systems and enhancing IT-related knowledge to improve organizational outcomes. NGOs in Afghanistan should prioritize investments in IT-based HR practices and employee IT training to optimize productivity. Further research is recommended to discover the underlying mechanisms through which IT innovation and infrastructure may influence productivity and to investigate additional contextual factors within Afghanistan's unique organizational landscape.

Keywords: Information Technology, Employee Productivity, IT-driven HR practices, IT knowledge, Non-governmental Organizations, IT innovation, IT infrastructure, HR professionals, Afghanistan, IT-based HR systems

BRICS and the Redefinition of the Balance of Power

Abstract

The BRICS alliance was formed with the strategic objective of reshaping the global order by transitioning from a unipolar to a multipolar system. Composed of economically developing nations seeking a more active role in international affairs, BRICS aims to create a global environment in which developing and less-developed countries can play a more influential role in global governance. Due to the economic weight of its members, the organization has attracted interest from other countries wishing to join and participate in shaping global developments.

A primary goal of BRICS is to reduce the dominance of the U.S. dollar as the main currency in global transactions. Instead, the bloc advocates for the use of national currencies and alternative financial mechanisms to promote a more diverse economic system. Despite facing significant challenges—including U.S. military supremacy and political and economic disparities among its members—BRICS has managed to substantially expand its economic and political influence.

In pursuit of diminishing U.S. financial hegemony, BRICS has taken major steps to become more independent of Western-dominated institutions such as the International Monetary Fund and the World Bank. These actions directly contribute to BRICS's larger objective of establishing a multipolar and diversified global order.

Although the world appears to be moving toward a multipolar structure, BRICS must address internal challenges and achieve effective consensus among its members to fully realize this goal. If successful, the organization could usher in significant changes to the international system with broad economic and political implications.

Keywords: BRICS, Multipolar Global Order, U.S. Dollar Hegemony, Global Economy

Validating the Role of Artificial Intelligence in the Fatwa Issuance Process

Abstract

This study critically delves into the role of Artificial Intelligence (AI) in the process of fatwa issuance, analyzing its potential contributions as well as its inherent limitations within the framework of Islamic jurisprudence. The research begins by conceptualizing AI, outlining its capabilities in processing Sharia-based data, and proposing a structured approach for its application in fiqh. Specifically, it explores AI's potential to facilitate access to primary sources of legal deduction (istinbāt) and enhance the analysis of complex jurisprudential matters.

The study proceeds with a rigorous evaluation of AI's legal competency in relation to Islamic law, emphasizing key deficiencies such as its inability to assess evolving human interests (maṣlaḥa) and its lack of moral and ethical accountability. Through an in-depth examination of the fatwa issuance process, the research highlights that AI, at best, operates as an expert system that supports human ijtihād (independent legal reasoning) rather than replacing the authoritative role of the mufti (Islamic jurist).

The findings underscore the necessity of adhering to clearly defined criteria when integrating AI into this domain, ensuring that its application remains under the supervision of qualified scholars. The study ultimately reaffirms the imperative of preserving the human and ethical dimensions of Islamic legal reasoning, advocating for a cautious yet constructive engagement with technological advancements in jurisprudential practice.

Keywords: Islamic Jurisprudence, Legal Deduction, Fatwa Issuance, Artificial Intelligence, Istinbāt, Ijtihād.

The Metaverse: Nature, Challenges, and Legal Approaches

Abstract

Recent technological advancements have profoundly influenced human life, integrating a wide range of human activities into digital environments that require thoughtful adaptation and utilization. One of the most prominent manifestations of this transformation is the Metaverse—an emerging platform that reshapes how individuals interact in virtual spaces. This article examines the Metaverse as a new digital phenomenon, focusing on its nature, legal implications, and regulatory challenges. The primary objective of this research is to explore the fundamental essence of the Metaverse and address its legal dimensions, including the applicability of existing laws and the need for new legal provisions suited to this virtual realm. The study seeks to answer several key questions: What is the Metaverse? What are the legal consequences of transactions conducted within it? What is an avatar, and what type of legal personality does it possess—independent or dependent? What laws govern this space, and how are they implemented? Additional implicit legal concerns are also reviewed in this context. The study adopts a comparative legal approach by examining how existing legal principles in the physical world relate to and can be applied within two-dimensional and three-dimensional virtual environments. Given the Metaverse's novelty and evolving nature, the research is grounded in current scholarly literature, acknowledging the provisional state of legal interpretation in this area. This paper begins by defining the Metaverse and then discusses its major legal and jurisprudential challenges. It concludes with practical and academic recommendations to support a deeper understanding of the Metaverse and to guide the development of appropriate legal frameworks for its governance.

Keywords: Avatar, Virtual Space, Metaverse, Digital Jurisprudence, Block chain.

The Shanghai Cooperation Organization and Its Role in Containing the Expansionist Policies of the West and the United States

Abstract

The Shanghai Cooperation Organization (SCO) was originally established to address territorial and border disputes among its member states—issues that emerged in the aftermath of the Soviet Union’s dissolution and the subsequent independence of several Central Asian republics. Initially operating under the framework of the “Shanghai Five,” the organization, spearheaded by China and Russia, expanded with Uzbekistan’s inclusion, evolving into the “Shanghai Six.” On June 15, 2001, it was officially reconstituted as the Shanghai Cooperation Organization (SCO), broadening its objectives to encompass economic cooperation and fostering regional development among newly sovereign states.

Given the founding roles of China and Russia within the SCO, contemporary geopolitical developments—including Russia’s military intervention in Ukraine, escalating tensions surrounding Taiwan, and the United States’ and NATO’s strategic opposition—have significantly intensified global political and military rivalries. These developments are propelling the international system toward a more pronounced multipolar order. On one side, China’s rapid economic ascent and Russia’s assertive foreign policy under President Vladimir Putin, and on the other, NATO’s eastward expansion alongside U.S. strategic maneuvers aimed at constraining China’s rise and exerting pressure on Russia, have contributed to growing instability characterized by military buildup and competitive strategic positioning.

Within this context, a central question arises: Can the SCO, particularly with the participation of key actors such as Russia, China, and Iran—three states often positioned as adversaries to U.S. influence—serve as an emergent security alliance akin to an "Eastern NATO"?

This study hypothesizes that geopolitical shifts in Eastern Europe, the Far East, and Central Asia provide conducive conditions for the SCO’s transformation into a collective defense mechanism capable of counterbalancing NATO’s influence. By consolidating the strategic power of its member states, Russia and China—alongside others—may effectively challenge expansionist Western policies, particularly in the Eastern hemisphere. This recalibration of global power dynamics could facilitate the transition from a predominantly U.S.-led unipolar structure toward a more stable multipolar order.

Keywords: Shanghai Cooperation Organization (SCO), Geopolitical Realignment, Multipolarity, Security Alliances, NATO Counterbalance.

Abstracts in English Language

Abstracts of the Articles Featured in Issue No. 16 of *Salam Academic Journal*

Religious and Modern Sciences: Motivations of Conflict, and the Necessity of Integration

Abstract:

Religious and Contemporary Sciences: Motivations for Conflict and the Necessity of Integration This article explores the tension between religious sciences (‘ulūm shar‘ī) and contemporary sciences in modern Islamic societies. This estrangement stems not only from historical and colonial experiences but also from deeper epistemological shifts that have impacted the intellectual and civilizational trajectory of the Muslim world. Using a historical-analytical and comparative methodology, the study seeks to address two key questions: why and how did scientific inquiry enter the Islamic world through a paradigm of conflict, and what strategies can foster meaningful engagement between these two bodies of knowledge? Through conceptual and comparative analysis, drawing on both classical Islamic sources and contemporary views of Muslim scholars, the research finds that during the golden age of Islamic civilization, there was no separation or conflict between religious and natural sciences. Rather, knowledge was viewed as a unified, theocentric pursuit embedded within the Islamic epistemological framework. This epistemic harmony was sustained by institutions such as the Nizamiya madrasas, Bayt al-Hikmah (House of Wisdom), observatories, and other centers of learning. However, the introduction of secular Western intellectual paradigms during the colonial era fragmented this integrated worldview, leading to a bifurcation in knowledge systems across the Muslim world. The study concludes that reviving Islamic civilization requires the rational, epistemological, and institutional reconstruction of connections between religious and contemporary sciences. Accordingly, the research recommends the development of a unified educational system, the redefinition of scientific philosophy from an Islamic perspective, and the strengthening of interdisciplinary dialogue in line with the objectives of the Sharia and the intellectual tradition of Islamic civilization.

Keywords: Religious and Contemporary Sciences, Colonialism, Epistemological Integration, Educational Institutions, Interdisciplinary Dialogue

- management and technology transfer: a current literature review between 2013 and 2018. *The Journal of Technology Transfer*, 45(5), 1585-1606.
24. Nonaka, I. (2009). The knowledge-creating company. In *The economic impact of knowledge* (pp. 175-187). Routledge.
 25. Bujold, A., Roberge-Maltais, I., Parent-Rochelleau, X., Boasen, J., S  n  cal, S., & L  ger, P. M. (2024). Responsible artificial intelligence in human resources management: a review of the empirical literature. *AI and Ethics*, 4(4), 1185-1200.
 26. Gao, T., Chai, Y., & Liu, Y. (2018). A review of knowledge management about theoretical conception and designing approaches. *International Journal of Crowd Science*, 2(1), 42-51.
 27. Wirges, F., & Neyer, A. K. (2023). Towards a process-oriented understanding of HR analytics: implementation and application. *Review of Managerial Science*, 17(6), 2077-2108.
 28. Becker, K., & Smidt, M. (2016). A risk perspective on human resource management: A review and directions for future research. *Human Resource Management Review*, 26(2), 149-165.
 29. Marler, J. H., & Fisher, S. L. (2013). An evidence-based review of e-HRM and strategic human resource management. *Human resource management review*, 23(1), 18-36.
 30. Shaikh, F., Afshan, G., Anwar, R. S., Abbas, Z., & Chana, K. A. (2023). Analyzing the impact of artificial intelligence on employee productivity: the mediating effect of knowledge sharing and well-being. *Asia Pacific Journal of Human Resources*, 61(4), 794-820.
 31. Yaw Obeng, A., & Boachie, E. (2018). The impact of IT-technological innovation on the productivity of a bank's employee. *Cogent Business & Management*, 5(1), 1470449.
 32. Lakhwani, M., Dastane, O., Satar, N. S. M., & Johari, Z. (2020). The impact of technology adoption on organizational productivity. *The Journal of Industrial Distribution & Business*, 11(4), 7-18.
 33. Anakpo, G., Nqwayibana, Z., & Mishi, S. (2023). The impact of work-from-home on employee performance and productivity: a systematic review. *Sustainability*, 15(5), 4529.

10. Sarwary, M., Samiappan, S., Khan, G. D., & Moahid, M. (2023). Climate Change and Cereal Crops Productivity in Afghanistan: Evidence Based on Panel Regression Model. *Sustainability*, 15(14), 10963. <https://doi.org/10.3390/su151410963>
11. World Bank. (2024). Afghanistan Development Update: Navigating Challenges. Washington, DC: World Bank.
12. Kumar, R. (2021). Taliban targeting Afghanistan's crucial power, IT infrastructure. *Al Jazeera*. Retrieved from Al Jazeera
13. World Bank. (2021). Expanding Connectivity to Pave the Way for Digital Transformation in Afghanistan. World Bank. Retrieved from World Bank.
14. Barney, J. (1991), Firm resources and sustained competitive advantage. *Journal of Management*, 17(1), 99-120.
15. Becker, B.E., Huselid, M.A. (1998), High performance work systems and firm performance: A synthesis of research and managerial implications. Paper Presented at the Research in Personnel and Human Resource Management.
16. Han, J., Chou, P., Chao, M., Wright, P.M. (2006), The HR competencies-HR effectiveness link: A study in Taiwanese high-tech companies. *Human Resource Management*, 45(3), 391-406.
17. Van der Post, W.Z., de Coning, T.J., Smith, E.V.M. (1997), An instrument to measure organizational culture. *South African Journal of Business Management*, 28(4), 147-159.
18. Wang, D., Chen, S. (2013) Does intellectual capital matter? High-performance work systems and bilateral innovative capabilities. *International Journal of Manpower*, 34(8), 861-879
19. Schweikl, S., & Obermaier, R. (2020). Lessons from three decades of IT productivity research: towards a better understanding of IT-induced productivity effects. *Management Review Quarterly*, 70(4), 461-507.
20. Parry, E., & Battista, V. (2023). The impact of emerging technologies on work: a review of the evidence and implications for the human resource function. *Emerald Open Research*, 1(4).
21. Stofberg, L., Strasheim, A., & Koekemoer, E. (2021). Digitalisation in the workplace: the role of technology on employee engagement and creativity teams. In *Agile coping in the digital workplace: Emerging issues for research and practice* (pp. 231-257). Cham: Springer International Publishing.
22. Gao, T., Chai, Y., & Liu, Y. (2018). A review of knowledge management about theoretical conception and designing approaches. *International Journal of Crowd Science*, 2(1), 42-51.
23. Barros, M. V., Ferreira, M. B., do Prado, G. F., Piekarski, C. M., & Picinin, C. T. (2020). The interaction between knowledge

- Foster innovation in IT to explore its potential long-term impact on productivity.
- Promote employee well-being through knowledge sharing and work-life balance initiatives.
- Adapt IT strategies to the unique needs of different industries.

References

1. Iqbal, N., Ahmad, M., & Allen, M. M. (2019, February 13). Unveiling The relationship between e-hrm, impersonal trust and employee productivity. *Management Research Review*, 42(7), 879-899. Doi:10.1108/Mrr-02-2018-0094
2. Alibekova, G., Tleppayev, A., Medeni, T. D., & Ruzanov, R. (2019). Determinants of technology commercialization ecosystem for universities in Kazakhstan. *Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 6(4), 271-279.
3. Haque, M. A., & Nishat, S. S. (2022). The impact of HRM digitalization on employee performance in the RMG industry of Bangladesh. *European Journal of Business and Management Research*, 7(4), 192-198.
4. Haerani, S., SUMARDI, S., HAKIM, W., HARTINI, H., & PUTRA, A. H. P. K. (2020). Structural model of developing human resources performance: Empirical study of Indonesia states owned enterprises. *The Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 7(3), 211-221.
5. Fenwick, A., Molnar, G., & Frangos, P. (2024). Revisiting the role of HR in the age of AI: bringing humans and machines closer together in the workplace. *Frontiers in Artificial Intelligence*, 6, 1272823.
6. Ateeq, A., Al-refaei, A. A., Alzoraiki, M., Milhem, M., & Ali, S. A. (2024). Digitalization and its impact on HRM: Leveraging ICT for efficient workforce management. *Studies in Systems, Decision and Control*, 524, 551-558
7. Samsor, A. M. (2021). Challenges and Prospects of e-Government implementation in Afghanistan. *International Trade, Politics and Development*, 5(1), 51-70.
8. Priyashantha, K. G. (2022). Disruptive technologies for human resource management: A conceptual framework development and research agenda. *Journal of Work-Applied Management*, 15(1), 24-36. <https://doi.org/10.1108/JWAM-10-2022-0069>
9. Central Statistics Organization. (2023). Annual Labor Force Survey. Kabul: Afghan Central Statistics Organization.

Mean dependent var	3.970	SD dependent var	0.615
R-squared	0.374	Number of obs	206
F-test	12.796	Prob > F	0.000
Akaike crit. (AIC)	296.814	Bayesian crit. (BIC)	313.454
*** p<.01, ** p<.05, * p<.1			

Conclusion

In conclusion, this study emphasizes the crucial role of IT-Driven HR Practices and IT Knowledge in improving Employee Productivity. The findings reveal that IT-Driven HR Practices are the strongest predictor of productivity, exhibiting a significant positive relationship, which is consistent with prior research. Additionally, IT Knowledge also positively impacts productivity, suggesting that well-informed employees tend to be more productive. On the other hand, IT Innovation and IT Infrastructure were not found to have a significant direct effect on Employee Productivity, implying that their impact may be more indirect or influenced by other contextual factors. These results highlight the importance of integrating IT-driven HR practices and enhancing IT knowledge within organizations to drive productivity. Future research should investigate the underlying mechanisms through which IT Innovation and IT Infrastructure may influence productivity, providing further insights into their potential roles.

Future Directions:

- Investigate indirect effects of IT Innovation and IT Infrastructure on productivity, considering contextual factors and industry specifics.
- Explore moderating factors like organizational culture and leadership styles in the IT-productivity relationship.
- Conduct industry-specific studies to understand varying outcomes of IT adoption across sectors.
- Use advanced methods like structural equation modeling (SEM) for deeper insights into variable relationships.
- Examine how employee well-being and knowledge sharing mediate the impact of IT knowledge on productivity.

Recommendations:

- Prioritize IT-driven HR practices to enhance employee productivity.
- Invest in continuous IT training programs to boost employees' technical skills.
- Ensure robust IT infrastructure, even if its direct impact is not significant.

In the context of the study, IT-Driven HR Practices emerged as the most significant predictor of Employee Productivity among the independent variables. The coefficient for IT-Driven HR Practices is 0.377 ($p = 0.001$), suggesting that a one-unit increase in this variable is associated with a 0.377-unit increase in Employee Productivity. This finding aligns with the research of Becker and Smidt (2016) and Marler and Fisher (2013), who highlighted the positive influence of IT-driven HR practices on organizational outcomes.

Similarly, IT Knowledge was found to have a positive and statistically significant effect on Employee Productivity. The coefficient for IT Knowledge is 0.186 ($p = 0.017$), indicating that a unit increase in IT Knowledge corresponds to 0.186-unit increase in Employee Productivity. This finding is consistent with the work of Shaikh et al. (2023), who also identified the positive impact of IT knowledge on employee productivity through knowledge sharing and well-being.

In contrast, IT Innovation and IT Infrastructure did not show statistically significant effects on Employee Productivity. The coefficient for IT Innovation is 0.09 ($p = 0.307$), with a 95% confidence interval of -0.083 to 0.263. Similarly, IT Infrastructure has a coefficient of 0.051 ($p = 0.412$), with a confidence interval of -0.072 to 0.174. These findings suggest that, within the scope of this study, neither IT Innovation nor IT Infrastructure has a meaningful direct impact on Employee Productivity. This could be attributed to contextual factors, the nature of the dataset, or challenges in defining and measuring these variables. These results are consistent with the findings of Yaw Obeng and Boachie (2018), who found no significant impact of IT innovation on bank employees' productivity, and Lakhwani et al. (2020), who observed mixed outcomes related to technology adoption and organizational productivity. Similarly, Anakpo et al. (2023) highlighted the varied effects of work-from-home arrangements on productivity.

The findings of this study suggest that IT-Driven HR Practices and IT Knowledge play pivotal roles in enhancing Employee Productivity, with IT-Driven HR Practices showing the most substantial effect. These results emphasize the need for organizations to prioritize HR practices that are supported by robust IT systems and to invest in improving employees' IT competencies. On the other hand, the lack of significant relationships for IT Innovation and IT Infrastructure warrants further investigation to understand their roles in the organizational context and their indirect effects, if any, on productivity.

Table 5. Linear regression

EP	Coef.	St. Err.	t-value	p-value	[95% Conf	Interval]	Sig
ITDHRP	.377	.116	3.25	.001	.148	.606	***
ITK	.186	.078	2.40	.017	.033	.339	**
ITI	.09	.088	1.03	.307	-.083	.263	
ITIn	.051	.062	0.82	.412	-.072	.174	
Constant	1.296	.424	3.06	.003	.46	2.132	***

Table 3. Indicates the output of normality test

Variable	Obs	Pr(Skewness)	Pr(Kurtosis)	adj_chi2(2)	Prob>chi2
Residual	206	0.000	0.000	41.490	0.000

Multicollinearity Test

The multicollinearity test results, presented in Table 4, were analyzed using the Variance Inflation Factor (VIF) for the independent variables in the regression model. The VIF values ranged from 1.363 to 2.313, well below the standard threshold of 5, indicating no significant multicollinearity concerns among the independent variables. Furthermore, the average VIF of 1.954 reinforces the conclusion that multicollinearity is not an issue. These findings contribute to the reliability and robustness of the regression analysis, enabling more accurate interpretations of the relationships between the independent variables and the dependent variable, Employee Productivity (EP).

Table 4. Variance inflation factor

	VIF	1/VIF
ITK	2.313	.432
ItDHRP	2.174	.46
ITI	1.967	.508
ITIN	1.363	.734
Mean VIF	1.954	.

Heteroscedasticity Test

The results of the Breusch-Pagan / Cook-Weisberg test for heteroscedasticity, as shown in Table 5, provide evidence of non-constant variance in the fitted values of Employee Productivity (EP). The test statistic, $\chi^2(1) = 23.33$, produces a p-value of 0.0000, which is well below the conventional significance level of 0.05. This leads to the rejection of the null hypothesis, indicating the presence of heteroscedasticity in the data.

To mitigate the impact of heteroscedasticity on parameter estimates, it is recommended to apply robust regression methods. These methods will help to provide more reliable and unbiased results, ensuring the accuracy and validity of the regression model despite the identified heteroscedasticity.

Breusch-Pagan / Cook-Weisberg Test for Heteroscedasticity

- **Null Hypothesis (Ho):** Constant variance
- **Variables:** Fitted values of EP
- **$\chi^2(1)$:** 23.33
- **Prob > χ^2 :** 0.0000

Regression Output

IT-driven HR practices and higher IT knowledge are linked to improved employee productivity.

EP also has weaker positive links with IT Innovation (0.458) and IT Infrastructure (0.329), indicating that these factors support productivity but to a lesser extent.

IT-Driven HR Practices strongly correlate with IT Knowledge (0.711) and moderately with IT Innovation (0.577), showing that these factors work together to enhance HR practices.

IT Knowledge and IT Innovation both have moderate positive connections, while IT Knowledge has a weaker link with IT Infrastructure (0.365).

IT Infrastructure shows generally weak positive relationships with other variables, playing a supporting role.

These findings suggest that improving IT knowledge, HR practices, and innovation can significantly enhance employee productivity, supported by a solid IT infrastructure

Table 2. Correlation Matrix

Variables	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)
(1) EP	1.000				
(2) ITDHRP	0.568	1.000			
(3) ITK	0.539	0.711	1.000		
(4) ITI	0.458	0.577	0.613	1.000	
(5) ITIN	0.329	0.368	0.365	0.507	1.000

Normality Test

The results of the normality test, presented in Table 3, assess whether the residuals of the regression analysis follow a normal distribution. The p-value for skewness (0.000) indicates significant skewness, while the p-value for kurtosis (0.000) reflects notable deviations in the tails of the distribution. Additionally, the joint test, represented by the adjusted chi-square statistic (41.490, $p = 0.000$), confirms significant departures from normality. These findings suggest that the residuals do not satisfy the normality assumption, which is essential for the validity of regression analysis. As a result, the reliability of the regression outcomes may be affected, and further diagnostic tests or alternative modeling approaches may be necessary to address this limitation.

Skewness/Kurtosi stests for Normality ----- joint -----

opinions. Scores span the full range of 1 to 5, with most employees leaning toward agreement.

IT Knowledge (ITK): The mean score for IT knowledge is 3.641, suggesting that employees perceive their IT knowledge as moderate. The higher standard deviation (0.721) compared to other variables indicates greater variability in employee perceptions, ranging from 1 (low knowledge) to 5 (high knowledge).

IT Innovation (ITI): The mean score for IT innovation is 3.818, pointing to a moderately positive perception of innovation in IT practices within the organization. The standard deviation (0.631) reflects some variability, with responses ranging from 1 (low innovation) to 5 (high innovation).

IT Infrastructure (ITIN): The mean score for IT infrastructure is 3.637, indicating that employees have a moderate perception of the adequacy of IT infrastructure. The standard deviation (0.976) is the highest among the variables, reflecting substantial variability in perceptions. Scores range from 1 to 11, suggesting outliers or discrepancies that warrant further investigation.

Over all, the descriptive statistics highlight that employee perceptions are generally moderate to positive across IT-related variables, with a relatively higher agreement on IT-driven HR practices and IT innovation Table 1. Variability is most evident in IT knowledge and IT infrastructure, indicating areas where perceptions are more diverse. Understanding these differences can guide organizations in identifying areas for improvement, particularly in IT knowledge enhancement and addressing disparities in infrastructure quality, to better align with employee needs and enhance productivity.

Table 1. Descriptive Statistics

Variable	Obs	Mean	Std. Dev.	Min.	Max.
EP	206	3.97	.615	1	5
ITDHRP	206	3.892	.538	1	5
ITK	206	3.641	.721	1	5
ITI	206	3.818	.631	1	5
ITIN	206	3.637	.976	1	11

The correlation matrix (Table 2) shows the relationships between Employee Productivity (EP), IT-Driven HR Practices, IT Knowledge, IT Innovation, and IT Infrastructure.

Employee Productivity (EP) has a moderate positive relationship with IT-Driven HR Practices (0.568) and IT Knowledge (0.539). This means that better

This study examines the influence of IT-related factors on employee productivity by incorporating key variables such as IT infrastructure, IT innovation, IT knowledge management, and IT-driven HR practices. The research framework is based on a single equation to capture these relationships:

$$EP = \beta_0 + \beta_1 (ITI) + \beta_2 (ITN) + \beta_3 (ITK) + \beta_4 (ITH) + \epsilon$$

This equation represents the relationship between employee productivity (Y) and the independent variables, where:

- **EP** = Employee Productivity (dependent variable)
- **ITI** = IT Infrastructure
- **ITN** = IT Innovation
- **ITK** = IT Knowledge Management
- **ITH** = IT-Driven HR Processes
- **β_0** = Intercept
- **β_1 – β_4** = Coefficients
- **ϵ** = Error term

By observing the coefficients of the independent variables, this study provides insights into the extent to which IT infrastructure, innovation, knowledge management, and HR practices contribute to employee productivity. The findings aim to inform decision-makers on leveraging IT for optimal workplace outcomes.

Result and Discussion

The descriptive statistics summarize five variables related to IT integration in HR practices and its impact on employee productivity, each measured on a Likert scale from 1 to 5. A higher score indicates a more favorable perception or higher degree of the measured factor.

Employee Productivity (EP): The mean score for employee productivity is 3.97, indicating that employees generally perceive themselves as moderately productive. The relatively low standard deviation (0.615) suggests that most employees' perceptions of productivity cluster near the mean. The scores range from 1 (lowest productivity perception) to 5 (highest productivity perception), highlighting some variation in responses.

IT-Driven HR Practices (ITDHRP): The average score for IT-driven HR practices is 3.892, reflecting a moderately positive perception among employees regarding the integration of IT into HR practices. The standard deviation (0.538) is relatively small, indicating consistency in employee

Conceptual Model

Independent Variables

IT Infrastructure
IT Innovation
IT Knowledge Management
IT-Driven HR Processes

Dependent Variable

Employee Productivity

This research aims to enhance employee productivity by identifying factors that contribute to low productivity, with a particular focus on the role of Information Technology (IT) in areas such as IT infrastructure, IT innovation, and IT knowledge management within Afghanistan's non-governmental organizations (NGOs). By examining these aspects, the study seeks to explore how IT integration can optimize HRM processes and ultimately improve workplace productivity.

The study is anchored in the Resource-Based View (RBV) theory, which posits that organizations with superior human resources are better equipped to identify and implement distinctive strategies that are challenging for competitors to imitate (Barney, 1991).

Data were collected through survey questionnaires distributed to HR professionals working in Afghanistan's telecom, banking, and university sectors. The questionnaire was adapted from established studies, including those by Becker and Huselid (1998), Han et al. (2006), Van der Post et al. (1997), and Wang and Chen (2013), and tailored to the Afghan context. To ensure clarity and consistency, all items were measured using a 5-point Likert scale, ranging from 1 (strongly disagree) to 5 (strongly agree).

Population and Sampling

To further explore the determinants affecting IT's impact in HRM, a quantitative approach was employed. For the study, 250 questionnaires were distributed to HR officers, senior HR officers, HR managers, HR executives, and IT experts from various non-governmental organizations in Afghanistan. Out of these, 206 responses were received, resulting in a response rate of 82.4%. The data was collected using a structured, close-ended questionnaire, and a random probability sampling technique was adopted to ensure unbiased participant selection.

Data Analysis

systems. Murillo Vetroni Barros et al. (2020) explored the link between KM and technology transfer, noting that KM drives innovation, customer focus, and technological capabilities. Their research also highlighted the role of university-industry collaborations in knowledge creation and transfer. Nonaka and Ikujiro (2009) introduced the knowledge creation theory, which outlines structural models for KM processes that support organizational innovation and competitiveness.

IT-driven HR Processes

IT-driven HR processes leverage digital technologies to optimize various HR functions, such as recruitment, onboarding, performance management, and employee engagement. Wirges and Neyer (2022) emphasized the importance of a process-oriented approach and well-defined roles in HR analytics to transform data into actionable strategic insights. Similarly, Bujold et al. (2023) investigated the integration of artificial intelligence (AI) in HRM, highlighting its capacity to improve HR operations while cautioning against potential risks and ethical concerns, underscoring the need for responsible implementation. Gao, Chai, and Liu (2018) focused on IT knowledge management systems, stressing the critical roles of knowledge representation, sharing, and performance measurement in achieving effective knowledge management outcomes.

Theoretical Framework

The research model employed in this study outlines the dynamics of Information Technology (IT) integration, specifically focusing on its relationship with employee productivity in non-governmental organizations (NGOs). Grounded in the Resource-Based View (RBV) theory, this framework suggests that unique organizational resources—such as skilled human capital and advanced IT systems—provide a competitive advantage (Barney, 1991). In this model, employee productivity serves as the dependent variable, influenced by the independent variables of IT infrastructure, IT innovation, IT knowledge management, and IT-driven HR practices.

Dependent Variable (Problem): The primary issue addressed in this study is the low productivity of NGOs, which stems from inefficient IT usage.

Independent Variables (Causes): The inefficient use of IT is a significant factor contributing to reduced employee productivity within NGOs. This study narrows its focus to examine the following key dimensions of IT:

No.	Variables
1	IT Infrastructure
2	IT Innovation
3	IT Knowledge Management
4	IT-Driven HR Practices
5	Employee Productivity

Schweikl and Obermaier (2020) demonstrated that IT can enhance organizational performance by improving efficiency and enabling better decision-making. However, they also identified the "Solow Paradox," where technological advancements do not always result in increased productivity. Similarly, Parry and Battista (2023) explored the role of Human Resource (HR) functions in navigating challenges associated with emerging technologies like AI and robotics. While these innovations automate routine tasks, they can also create issues such as increased connectivity and job insecurity, negatively impacting employee well-being.

Adding to this, Stofberg, Strasheim, and Koekemoer (2021) examined technology's effect on employee engagement and creativity in digitalized workplaces. Their findings revealed that digital platforms enhance engagement and creative self-efficacy but cautioned against the "always-on" culture, which blurs work-life boundaries and poses risks to employee well-being.

Building on this context, the current study investigates the integration of IT into Human Resource Management (HRM) and its effects on employee productivity within non-governmental organizations (NGOs) in Afghanistan. It underscores the critical role IT plays in improving organizational efficiency. Ineffective IT adoption can lead to decreased employee productivity, increased operational costs, and heavier workloads, ultimately undermining organizational performance. Conversely, successful IT integration can streamline operations, reduce costs, and save time, thereby boosting productivity. Additionally, factors such as job dissatisfaction, job insecurity, and low performance further influence employee productivity, underscoring the importance of effective IT utilization (World Bank, 2021).

IT Innovation

IT innovation refers to the development and application of new technologies and processes that drive advancements across industries. Schweikl and Obermaier (2020) highlighted its potential to enhance efficiency and decision-making but noted that productivity gains are not guaranteed, citing the "Solow Paradox."

Parry and Battista (2023) emphasized the role of HR in managing the impacts of technologies like AI and robotics, which streamline tasks but may harm employee well-being through increased connectivity and job insecurity. Similarly, Stofberg et al. (2021) found that digital platforms boost engagement and creativity but cautioned against the "always-on" culture, which can blur work-life boundaries.

IT Knowledge Management

IT Knowledge Management (KM) refers to the strategic use of technological tools and processes to manage knowledge, fostering organizational performance and innovation. Gao, Chai, and Liu (2018) reviewed KM, emphasizing the importance of knowledge representation, sharing, and performance measurement in effective KM

IT Infrastructure in Afghanistan

Information technology (IT) is crucial for wealth, power, and knowledge in the 21st century, but Afghanistan faces significant challenges in developing its IT infrastructure due to ongoing conflict (World Bank, 2021). The country's infrastructure for computer use is weak, with unreliable power supplies and underdeveloped telecommunications, leading to high levels of computer illiteracy and limited access to IT (Kumar, 2021).

Afghan universities offer limited and often inadequate IT programs, struggling to recruit qualified instructors, which hinders the nation's progress towards a computerized society (World Bank, 2021). Additionally, many Afghan businessmen are unaware of the benefits of computerization, resulting in low demand for IT products and services. This often forces businesses to seek foreign technology providers, negatively impacting the local economy (Kumar, 2021).

To advance, Afghanistan must improve its IT infrastructure, establish training centers and research facilities, and encourage investment in the IT market (World Bank, 2021). The high cost of landline and mobile telephones makes them inaccessible for most of Afghanistan's poor population, resulting in low telephone usage rates. As of 2021, there were approximately 3.5 fixed-line subscribers and 13.2 mobile subscribers per 100 people (World Bank, 2021). Domestic line technology includes microwave radio relay, cable, and GSM (Kumar, 2021).

In 2003, two private companies received 15-year licenses to provide mobile phone services, extending coverage to about 70% of the population. However, internal security threats and poor consumer payment history impede further growth (World Bank, 2021). Despite government contracts to expand the mobile network, ongoing conflict and economic instability continue to pose challenges (Kumar, 2021).

The Afghanistan Telecoms Market Overview and Statistics Report highlights that Afghanistan's telecommunication density remains one of the lowest in the region, reflecting its limited economic development. Fixed-line services are primarily controlled by the incumbent operator, while efforts to modernize the national communications network include international cable network agreements and the introduction of broadband services. Since the end of a telecommunications monopoly in 2002, the market for mobile telephony and Internet services has seen significant competition, leading to rapid growth in mobile subscribers from a low starting point (World Bank, 2021). As of 2021, approximately 12.8 million people, or about 33% of Afghanistan's population, were reported to use the Internet (Kumar, 2021).

The Impact of IT on Employee Productivity

The impact of Information Technology (IT) on employee productivity has been widely studied, uncovering both positive and negative implications.

Ateeq et al. (2024) emphasize the transformative role of digitalization in HRM, noting that technology has revolutionized recruitment, communication, HR information systems, training, and performance management. By leveraging digital tools, organizations can accelerate operations, enhance employee engagement, and improve data management processes. However, in Afghanistan's NGO sector, the successful integration of IT requires addressing these specific challenges to realize its full potential.

Similarly, Fenwick, Molnar, and Frangos (2023) examine the evolving role of HR in the age of artificial intelligence (AI), particularly as HR professionals navigate the integration of human workers and machines. They argue that HRM has become increasingly cross-functional and data-driven, requiring a reevaluation of traditional HR practices to effectively accommodate technological advancements. This shift requires HR professionals in Afghanistan's NGOs to not only adopt new technologies but also develop strategies to address the infrastructural and cultural challenges specific to the region.

Productivity in Afghanistan

The annual average GDP per employee in Afghanistan has exhibited considerable volatility, largely due to persistent economic and political instability. According to a 2024 World Bank report, Afghanistan's real GDP growth has contracted by 26% in recent years, underscoring the profound economic challenges the nation confronts.

According to data from the Ministry of Economy of Afghanistan (2023), the country has a growing workforce aged 15 to 64, with a significant majority involved in agriculture. Around 70% of the rural labor force is employed in this sector, which accounts for nearly 25% of Afghanistan's national GDP (Sarwary et al., 2023). Additionally, the Afghan Central Statistics Organization (2023) highlights the workforce distribution across various sectors: 58% in agriculture, 10.9% in trading and vehicle maintenance, and 9.9% in government roles, encompassing social security, public employees, and the military.

The World Bank (2024) highlights the potential for significant investment in Afghanistan's workforce as a human resource. Government spending on education constitutes about 4.1% of GDP. The agricultural sector, contributing 23% to GDP, is experiencing a decline. Livestock accounts for roughly 20% of agricultural GDP. Foreign exchange to finance imports is derived mainly from agriculture and remittances. Food self-sufficiency stands at approximately 60%, but the nation faces substantial challenges from climate change and ongoing economic instability.

- Investigate the impact of IT infrastructure on employee productivity.
- Examine how IT innovation is associated with employee productivity.
- Explore the role of IT knowledge management in enhancing employee productivity.
- Analyze the impact of IT-driven HR practices on employee productivity.

Research Questions:

Although limited research has been conducted on the relationship between IT adoption and employee productivity, the findings have been diverse and inconclusive. This study seeks to bridge this gap by addressing its objectives through the following research questions:

- Does IT integration impact employee productivity?
- Does IT infrastructure impact employee productivity?
- Is IT innovation positively associated with employee productivity?
- Does IT knowledge play a role in enhancing employee productivity?
- Do IT-driven HR practices impact employee productivity?

Hypotheses:

H1: There is positive relationship between IT integration and employee productivity.

H2: IT infrastructure has a notable positive impact on employee productivity.

H3: IT innovation is positively associated with employee productivity.

H4: IT knowledge management positively impact employee productivity.

H5: IT driven HR-Practices is positively associated with Employee productivity.

Literature Review

In the context of Afghanistan, the integration of Information Technology (IT) into Human Resource Management (HRM) within Non-Governmental Organizations (NGOs) remains an underexplored area. Ateeq et al. (2024) point out that Afghanistan's unique socio-economic landscape presents both opportunities and challenges for the adoption of IT in HRM practices. While digital tools have the potential to increase efficiency and productivity, several barriers need to be addressed, including limited infrastructure, cybersecurity concerns, and the low level of digital literacy among employees. Overcoming these challenges is vital for the successful implementation of IT-driven HRM systems in Afghanistan's NGOs.

Introduction

In recent years, information technology (IT) has become a crucial part of both professional environments and everyday life (Iqbal, Ahmad, & Allen, 2019). It plays an important role in driving organizational growth and long-term success (Alibekova et al., 2019). Integrating IT into Human Resource Management (HRM) is now seen as a powerful way to improve overall performance and boost employee productivity. For NGOs in Afghanistan, using IT in HR processes is increasingly viewed as a key strategy for improving workplace efficiency and outcomes. However, the exact impact of IT integration on productivity remains uncertain and continues to be an area of active research. Aligning HR practices with IT may offer one of the best ways to stay competitive in today's rapidly changing global environment (Haerani et al., 2020).

Earlier research has shown that IT tools can help streamline HR tasks, enhance communication, and improve data handling (Haque & Nishat, 2022). Yet, how effective these tools are; often depends on how employees perceive their ease of use and usefulness (Ateeq et al., 2024). Challenges such as resistance to change, lack of training, and organizational barriers can also affect how well IT is adopted and utilized (Priyashantha, 2022).

This study, titled "The Impact of IT Integration in Human Resource Management on Employee Productivity: A Study of Afghanistan's NGOs," focuses on understanding how IT use in HRM influences employee productivity. It explores how employees perceive IT tools and identifies key challenges NGOs face in adopting these technologies. The goal is to provide practical insights into how IT can be effectively integrated into HR systems to improve productivity across Afghanistan's NGO sector.

Problem Statement

In Afghanistan's NGOs, using Information Technology (IT) in Human Resource Management (HRM) is becoming increasingly important for boosting employee productivity. But its actual impact is still unclear, especially because it depends heavily on how employees perceive the usefulness of IT tools and the unique challenges within the Afghan context. Limited IT adoption, along with ongoing social, political, and organizational issues, makes it difficult to implement effective HRM systems (Ateeq et al., 2024; Samsor et al., 2021). While global research highlights the powerful role IT can play in transforming HRM (Marler & Fisher, 2013; Strohmeier, 2007), there's still very little focused on Afghanistan's NGOs. Most existing studies are based in more developed settings and don't take into account the complex realities Afghan NGOs face, such as insecurity and weak infrastructure (Ateeq et al., 2024).

This study aims to fill that gap by looking at IT integration in HRM from four angles: IT infrastructure, IT innovation, IT knowledge management, and IT-supported HR practices. By understanding how employees view and interact with IT tools, the research will offer practical insights on how Afghan NGOs can better use technology to enhance productivity, while also highlighting the real-world obstacles they need to overcome.

Research Objectives:

- Evaluate the relationship between IT integration and employee productivity.

The Impact of IT Integration in Human Resource Management on Employee Productivity: A Study of Afghanistan's NGOs

Azatullah Zaheer¹, Dr. Abdullah²

Abstract

This research investigates the role of Information Technology (IT) in enhancing Employee Productivity within Afghanistan's non-governmental organizations (NGOs), focusing on IT-driven HR practices, IT knowledge, IT innovation, and IT infrastructure. Using a quantitative survey research design, data were collected from HR and IT professionals in the telecom, banking, and university sectors in Afghanistan, with 206 valid responses obtained. The findings reveal a strong and positive association between IT-driven HR practices and Employee Productivity, confirming their critical role in streamlining HRM processes. IT knowledge also demonstrated a significant positive effect, emphasizing the importance of employee IT competencies in achieving productivity gains. In contrast, IT innovation and IT infrastructure had limited and statistically non-significant effects, suggesting that their influence on productivity may be indirect or context-dependent. This research highlights the importance of implementing IT-driven HR systems and enhancing IT-related knowledge to improve organizational outcomes. NGOs in Afghanistan should prioritize investments in IT-based HR practices and employee IT training to optimize productivity. Further research is recommended to discover the underlying mechanisms through which IT innovation and infrastructure may influence productivity and to investigate additional contextual factors within Afghanistan's unique organizational landscape.

Keywords: Information Technology, Employee Productivity, IT-driven HR practices, IT knowledge, Non-governmental Organizations, IT innovation, IT infrastructure, HR professionals, Afghanistan, IT-based HR systems

¹- Lecturer (Salam University Kabul, Afghanistan), 0777758234, Azatutllahzaheer28@gmail.com

²- Lecturer (Salam University Kabul, Afghanistan), 0787965750, Abdullah.sadiq88@gmail.com

articles provide insights that can contribute to shaping national policies, while others offer valuable perspectives that may help define political priorities at both regional and global levels.

A number of studies delve into pressing social issues that, if left unaddressed, could escalate into even greater challenges. These subjects warrant serious academic discourse and rigorous investigation. Additionally, several contributions explore emerging and specialized topics, providing fresh avenues for scholarly inquiry and intellectual engagement.

We also extend our sincere hope that the country's intellectual community—especially scholars and researchers—will actively participate in cultivating a vibrant scientific environment through constructive academic critique. The pages of Salam Academic Journal remain open at all times to respected authors for scholarly discussions, critical analysis, and rigorous academic research.

وسبحانک اللهم وبحمدک نشهد أن لا إله إلا أنت نستغفرک ونتوب إليك.

Within this framework, the article highlights the Shanghai Cooperation Organization (SCO) as a key entity capable of playing a vital role in maintaining and balancing power at both regional and global levels.

The fourth article, authored by Dr. Abdul Hay Layan, is titled **"Evaluating the Credibility of Constraints of Artificial Intelligence in Fatwa-Issuance."**

This scholarly work examines a critical and timely subject—the integration of artificial intelligence into the process of issuing fatwas. The author cautions that without a well-structured and principled approach, the application of AI in this domain could give rise to significant challenges.

Through a rigorous analysis, the article underscores the limitations of AI in serving as a mufti or religious jurist, asserting that human expertise remains indispensable in Islamic jurisprudence. Nevertheless, the author acknowledges AI's potential as a supportive tool, capable of facilitating access to vast repositories of religious knowledge, organizing complex legal references, and assisting scholars in the decision-making process.

The fifth article, authored by Mr. Fatehullah Ahady, the lecturer of the Faculty of Law and Political Science at Salam University, is titled: **"BRICS and the Redefinition of the Balance of Power."**

This article examines the influence of the regional bloc BRICS on global politics. The author highlights that if organizations like BRICS can effectively address their internal challenges, they have the potential to restore balance in global power dynamics and serve as a counterweight in the international system.

The sixth article, the only English-language contribution in this issue, is co-authored by Mr. Azatullah Zaheer and Dr. Abdullah Sadiq, is titled **"The Impact of IT Integration in Human Resource Management on Employee Productivity: A Study of Afghanistan's NGOs."**

This research explores a crucial administrative issue—the integration of information technology within human resource management in non-governmental organizations (NGOs). Through a systematic analysis, the study investigates the ways in which IT adoption enhances administrative efficiency, impacts employee performance, and contributes to overall productivity.

The authors conclude that the integration of IT systems within HR management yields predominantly positive outcomes, fostering improved operational effectiveness and organizational development. The findings of this study provide valuable insights for policymakers, administrators, and researchers seeking to optimize human resource strategies through technological advancements.

Through the pages of Salam Academic Journal, we proudly present this diverse collection of research papers and articles to our venerated readers, with the aspiration that they will serve a meaningful and practical purpose. Certain

support of this critical cause? If Muslims fail to recognize and act upon their responsibility in defending the sanctities of Islam, will they not be held accountable before Allah?

These questions demand sincere reflection and decisive action.

Articles in This Issue

Continuing the tradition of scholarly excellence, the 16th issue of Salam Academic Journal presents a diverse collection of articles spanning various disciplines. Like its predecessors, this edition features insightful contributions on political, social, legal, administrative, and other pertinent subjects. Below is a brief overview of the articles included in this issue:

The first article, authored by Mr. Enamullah Rahmani, a lecturer of the Faculty of Sharia at Salam University-Kabul, is titled: **"Religious and Modern Sciences: Motivations of Conflict, and the Necessity of Integration."**

In this scholarly work, the author studies a critical intellectual dilemma—the persistent conflict between scholars of contemporary natural sciences and those of religious sciences within society. He asserts that this conflict is largely a consequence of colonial influence, and emphasizes the necessity of ending such divisions in favor of constructive engagement.

The second article, titled **"Metaverse: Nature, Challenges, and Legal Solutions,"** is co-authored by Mr. Abubakr Madaqiq and Mr. Faizurrahman Nezami, the lecturers of Faculty of Law and Political Science at Salam University.

This scholarly work delves into a highly significant and contemporary issue—the evolving virtual realm known as the Metaverse. It systematically examines the fundamental nature of this digital environment, highlighting the profound legal uncertainties that currently surround its development.

Furthermore, the article includes a dedicated section offering an Islamic jurisprudential perspective on the Metaverse, exploring its implications within the framework of Islamic legal principles and ethical considerations.

The third article, authored by Mr. Mohammad Hamed Mosleh, the Esteemed Researcher of the Academy of Sciences and the lecturer of Faculty of Law and Political Science at Salam University-Kabul, is titled **"The Shanghai Cooperation Organization and Its Role in Countering the Expansionist Policies of the West and the United States."**

This scholarly work studies a critical geopolitical issue—the imperative for the global community to overcome the challenges posed by a unipolar world order led by the United States and to advance toward a more balanced multipolar system. The author contends that mitigating U.S. dominance and restoring global equilibrium necessitate the establishment and strengthening of regional and international organizations composed of sovereign and influential states.

issues—the escalating challenge of migration. In recent years, this phenomenon has intensified, leading to the substantial departure of many of the nation's educated and professional cadres.

The forthcoming conference will convene distinguished authors, researchers, and academics to present scholarly papers examining various dimensions of this crisis. The central theme of the conference is: "Afghans' Migration Abroad: Causes, Consequences, and Solutions."

The specific thematic areas of discussion have been communicated to scholars and researchers, and extensive preparations are actively underway. With the grace of Allah, we anticipate the successful execution of this national conference, fostering insightful dialogue and impactful resolutions.

It is our sincere hope that this initiative, along with similar endeavors, will contribute meaningfully to addressing national challenges and play a constructive role in the advancement and prosperity of our country.

The Tragedy of Gaza and Our Responsibility

For nearly two years, the Gaza Strip in Palestine has endured relentless and devastating assaults by the Zionist regime. Before the eyes of the international community, atrocities of an unprecedented scale have been committed, marking one of the darkest episodes in recent human history.

Historically, Western colonial powers facilitated the gathering of Jewish populations from various parts of the world, subsequently implanting the Zionist regime in the heart of the Islamic world. Since its inception, the region has been plagued by continuous conflict, posing an enduring threat to stability and security, particularly for the Muslim world.

One of the core objectives of the Zionist regime has been the destruction of Al-Aqsa Mosque—the first Qibla of Muslims—with the intent of reconstructing the so-called "Holy Temple," which is regarded as the primary sacred site within the Jewish tradition and is believed to be the Temple of Solomon. While their historical records indicate that this temple was destroyed multiple times, leaving no physical remnants, so the efforts persist to eradicate the sanctity of Al-Aqsa Mosque. In this ongoing struggle, the Muslims of Palestine have stood resolutely in defense of this sacred site, serving as representatives of the broader Muslim ummah. The protection of Al-Aqsa Mosque is a collective religious duty upon all Muslims. Despite their sacrifices, the broader Muslim world has yet to provide the necessary support—military or material—required to safeguard this vital cause. Alarming, some individuals and nations dismiss the issue as merely a "Palestinian matter," disregarding its significance as a central concern for all Muslims.

This reality presents a pressing question: What is the responsibility of the Afghan people—an honorable and freedom-loving Muslim nation—toward this ongoing crisis? How can Afghanistan fulfill its religious and moral duty in

Preface

By: Editor in Chief

This issue of Salam Academic Journal is being published during a period of steady and commendable progress across all academic, research, and administrative affairs, by the grace and mercy of Allah. In light of this favorable momentum, I would like to take this opportunity to bring to the esteemed readers' attention a few concise yet significant points.

Achievement of Salam Academic Journal

In the contemporary research landscape, the credibility and impact of an academic journal are often measured by its inclusion in reputable indexing journals and its level of international recognition. A crucial determinant of this recognition is the acquisition of an internationally recognized standard registration number—the International Standard Serial Number (ISSN).

In acknowledgment of its substantial scholarly contributions, Salam Academic Journal has been officially awarded an International Standard Serial Number (ISSN) by the relevant global authority. This prestigious recognition applies to both the print and online editions, reinforcing the journal's international credibility across all formats. The ISSN for the print edition is 3078-9575, while the ISSN for the online edition is 3078-9583.

I extend my sincere congratulations to the Vice Chancellor for Research, Salam University and the journal's editorial team for this remarkable accomplishment. May Almighty Allah continue to bless their efforts and guide them toward further academic excellence and future successes!

Achieving this ranking signifies that articles previously submitted for publication in Salam Academic Journal have been recognized at the national level. However, from now on, articles published in this journal will also carry international recognition. This advancement presents a significant opportunity for esteemed authors, professors, and researchers to capitalize on this development. Salam Academic Journal remains open to the scholarly contributions of distinguished academics and researchers, providing a platform for their intellectual endeavors to gain broader recognition.

National Conference on Refugees

Under the esteemed leadership of the Honorable Minister of Higher Education, the respected Department of Research, Compilation and Translation of Ministry of Higher Education has launched, a nationwide series of academic conferences across the country's universities. These conferences seek to engage scholars, authors, researchers, and professors in addressing the country's most pressing challenges, harnessing their expertise to propose viable solutions and contribute to national development.

In alignment with this initiative, Salam University has committed to hosting a national conference on one of Afghanistan's most urgent and sensitive

CONTENTS

Article Title	PAGE
Preface	1
The Impact of IT Integration in Human Resource Management on Employee Productivity: A Study of Afghanistan's NGOs"	7
Religious and Contemporary Sciences: Motivations for Conflict and the Necessity of Integration	25
The Shanghai Cooperation Organization and Its Role in Containing the Expansionist Policies of the West and the United States	26
The Metaverse: Nature, Challenges, and Legal Approaches	27
Validating the Role of Artificial Intelligence in the Fatwa Issuance Process	28
BRICS and the Redefinition of the Balance of Power	29
The Impact of IT Integration in Human Resource Management on Employee Productivity: A Study of Afghanistan's NGOs"	30

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

SALAM JOURNAL

EDITORIAL BOARD

EDITOR IN CHIEF

Prof. Dr. Misbahullah Abdul Baqi
Chancellor, Salam University

EDITOR

Dr Fasiullah Abdulbaqi
Associate Prof. Salam University

MEMBERS OF THE EDITORIAL BOARD

- **Abubakar Modaqiq**
- Vice-Chancellor (Academics), Salam University
- **Prof. Dr. M. Ismael Labib Balkhi,**
Faculty of Shariah, Salam University
- **Naseer Ahmad Nawidy**
- Director, Salam University Research Center
- **Dr. Rafiullah Ata**
Vice chancellor Afghan International University, Kabul Afghanistan
- **Dr. Najibullah Saleh,**
Associate Prof. Nangarhar University
- **Dr. Abdul Khabir Aleem,**
Engineering Faculty, Salam University
- **Aminullah Mutasim**
Associate prof. Parwan University
- **Dr. Abdullah Sadiq**
Dean Faculty of Economics, Salam University

SALAM JOURNAL

SEMI ANNUAL ACADEMIC RESEARCH JOURNAL

9TH YEAR, SECOND ROUND, ISSUE NO.6

Salam, a research journal registered and recognized by the Afghan Ministry of Higher Education, Reg. No. (RCTD-PNJR-00+9-21) concerned with publishing research papers from the field of social sciences after evaluation, issued by Salam University, Kabul, Afghanistan.

Address:

All correspondence should be addressed to the editor.

Salam University, Gul-e-Sorkh (Bost) square,
Kolola poshta, Kabul - Afghanistan

Contact:

(0) 20 22 30 664
+93 (0) 778 150 150

Email:

salamjournal@salam.edu.af

Website:

www.salam.edu.af
research.salam.edu.af

SALAM JOURNAL

SEMI ANNUAL ACADEMIC RESEARCH JOURNAL

9TH YEAR, SECOND ROUND, ISSUE NO.6. Fall 2024

in this Issue:

Preface

Religious and Contemporary Sciences: Motivations for Conflict and the Necessity of Integration

The Shanghai Cooperation Organization and Its Role in Containing the Expansionist Policies of the West and the United States

The Metaverse: Nature, Challenges, and Legal Approaches

Validating the Role of Artificial Intelligence in the Fatwa Issuance Process

BRICS and the Redefinition of the Balance of Power

The Impact of IT Integration in Human Resource Management on Employee Productivity: A Study of Afghanistan's NGOs

سلام پوهنتون
SALAM UNIVERSITY

Reg No: (RCTD-PNJR-00+9-21)
ISSN: 9583-3078 (Online)
ISSN: 9575-3078 (Print)

SALAM UNIVERSITY JOURNAL
GUL-E-SORKH (BOST) SQUARE,
KOLOLA POSHTA,
KABUL - AFGHANISTAN